

Д. Пулатов

ЎЗБЕКИСТОН
ҲАЙКАЛТАРОШЛИГИНИНГ
ШАКЛЛАНИШИ^{ДА}
РИВОЖЛАНИШИ

1

Монография

AMIR
TENUR

НАМАНГАН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Д.С. Пулатов

**ЎЗБЕКИСТОН ҲАЙКАЛТАРОШЛИГИНИНГ
ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ**

(Монография)

Наманган – 2017

УЎК 821-512-133-9

КБК 84(5Ўзб)7

П-3

Мазкур монографияда Ўзбекистон ҳайкалтарошлигининг тарихий шаклланиш босқичлари ҳамда Мустақиллик йилларида ривожланиб бораётган миллий ҳайкалтарошлигининг ижодий тамойилари ўрганилган. Ундаги маълумотлардан олий ўкув юртлари ва касб-хунар колледжларида Тасвирий санъат тарихи, Ўзбекистон санъати тарихи фанларидан қўшимча манба сифатида фойдаланиш мумкин.

Тақризчилар:

- А. Ҳакимов Санъатшунослик институти “Тасвирий ва амалий санъат” бўлими мудири, Санъатшунослик фанлари доктори, ЎзБА академиги, профессор
- Б.Н.Орипов Наманган Давлат Университети Тасвирий ва амалий санъат кафедраси доценти, педагогика фанлари номзоди, “Турон фанлар Академияси” академиги
- А. Азизов Наманган вилоят үлкани ўрганиш музейи илмий ходими, санъатшунослик фанлари номзоди, доцент

Наманган Давлат Университети Илмий-техник кенгашининг 2016 йил 11 апрелдаги № 4-сонли йиғилишида нашрга тавсия этилган. 12-бт.

ISBN 978-9943-4838-8-0

© Дилмурод Пулатов
© “Наманган” нашриёти

КИРИШ

Ўзбекистонда 1990-йиллардан бошланган янги тарихий даврда бошқа санъат турлари қатори ҳайкалтарошлиқ ҳам эътиборга сазовор ижодий ўзгаришларга юз тутди. Янги маданий сиёсат үлароқ мамлакатда соғлом маънавий муҳитни шакллантириш, миллий анъаналарни тиклаш, тарихий-маданий ўзлигимизни англаш масалалари устувор аҳамият касб этди ва бунинг пировардида мазкур жабхада ғоявий-шаклий янгиланиш жараёни вужудга келди, олдинги ижодий ёндошувлардан фарқ қилувчи янги сифат босқичига йўл очилди.

Чунончи, эндиликда ижодий вазифалар йўналиши кескин ўзгариб, бадиий талқин мезонлари янги муҳитга хос йусинда кузатилмоқда, миллий мавзуулар кўлами кенгайди. Олдинги даврда миллий образли ёдгорликлар аксарият ҳолларда жамоатчилик бинолари ва муассасалар ичига ўрнатилган бўлса, бу йиллардан шаҳар марказлари, шоҳ кўчалари ҳамда боф-ҳиёбонларига ўрнатиш етакчи ўринга кўтарилиди. Айниқса, айрим муҳташам ҳайкалларни меъморий гумбазлар ҳамоҳанглигига бунёд этилиши миллий ҳайкалтарошлиқ ҳиссини янада яққолроқ сезилишида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бу ҳол ҳайкалтарошликнинг 1990-йиллардан миллий кўлами тобора кенгайиб янги ўзгаришлар қарор топаётганлигини кўрсатади.

Мустақиллик даврида миллий давлатчилик тарихимизни чукур ўрганишга эътиборнинг ортиши забардаст сиймоларимиз шахсиятини шарафлаб, уларнинг улуғвор ҳайкалларини яратишга кучли эҳтиёж уйғотди. Шунга кўра Республикализнинг дикқатга сазовор жойларида қатор – Алишер Навоий, Бобораҳим Машраб, Амир Темур, Мирзо Улубек, Мирзо Бобур, Ал-Фарғоний, Жалолиддин Мангуберди, Алпомиш ва бошқа муҳташам ҳайкаллар кад ростлади. Уларнинг услубий-композицион ҳамда бадиий ёндошувида янги давр муҳитини гавдалантирувчи ва олдинги тамойиллардан ажralиб турувчи талқин йўллари шаклланди.

1997-йили Ўзбекистон Бадиий академияси ташкил этилгандан сўнг дастгоҳли ҳайкалтарошлиқда умумжаҳон санъатининг фаол йўналишлари билан уйғун ривожланиш жараёни тезлашди.

Ҳайкалтарошлар орасида образ оламини янги пластик шакл ва ашёлар ёрдамида очишга интилаётганлари кўрина бошлади. Улар кўпроқ, анъанавий ҳайкалтарошлик хусусиятларидан батамом айри бўлган – замонавий муҳит, янги техник тараққиёт ва инсонлар тафаккурида зуҳур этаётган ўзгаришларга мойил асарлар яратишга ошиқмоқдалар. Бу бир томондан реалистик йўналиш доирасининг бир мунча торайишига таъсир қилса-да, иккинчи томондан замонавий ривожланишга мувофиқ келмоқда.

Юқоридагилардан англашиладики, айни пайтдаги ижодий янгиланиш даври маҳобатли ҳайкалтарошлиқда миллий йўналишни ривожлантириш, дастгоҳли соҳада эса умумжаҳон бадиий жараёни тажрибаларини маҳаллий кесимда ўзлаштириш босқичини юзага келтирди. Умумий ҳолатда ҳар икки турининг истиқболдаги ривожи учун зарур имкониятни пайдо қилди.

1990-йиллардан кейинги давр Ўзбекистон ҳайкалтарошлиги санъатшуносликдаги янги, шу билан бирга долзарб тадқиқот мавзуси сифатида ўрганилиши муҳим аҳамиятга эгадир. Зеро, бугунги кунда мазкур санъат тури республикамизда амалга оширилаётган устивор тадқиқот йўналишлари кесимида ҳам долзарблиги билан илмий ўрганишга эҳтиёж сезмоқда.

Мазкур тадқиқотда Ўзбекистон ҳайкалтарошлигининг тарихий шаклланишига доир изланишлар ҳамда XX аср иккинчи ярмидан бошланган тарихий-маданий, ижодий-услубий ўзгаришга эга йирик босқичи умумий таркибда, мамлакатнинг мустақиллик даврига мансуб янги жараёни эса муфассал ўрганишга қаратилган. Шунга кўра ҳозирга қадар яхлит мурожаат этилмаган ижодий тамойиллар бир тизимда мужассамлаштирилган.

1970-80-йиллар Ўзбекистон ҳайкалтарошлиги санъатшунос олимлар Р.Тоқтош, А.Ҳакимов, Э.Хўжаева, Г.Бобоҷонова, И.Умаровалар томонидан ўрганилган. Р.Тоқташ билан Э.Хўжаевалар дастгоҳли, А.Ҳакимов ва И.Умаровалар замонавий безакли ҳамда Г.Бобоҷонова маҳобатли турлари бўйича илмий изланганлар. Хусусан, СИТИ кутубхонасида сақланаётган Р.Тоқтошнинг “Станковая скульптура Узбекистана 1960-1980-х годов” [6.10.], “Художественные процессы в изобразительном искусстве Узбекис-

тана 1980-ое (живопись, скульптура)" [6.11.], Г.Бобожонованинг "Синтез искусств на современном этапе (тенденции и развитие)" [6.10.], "Увековечивая память павших" [6.2.], "Поиски своеобразия в 1970-80-е годы" [6.10.] каби тадқиқотларни ҳамда А.Ҳакимовнинг "Современная декоративная пластика Республики Средней Азии" [2.31.] номли китоб ва ёзма манбаларни таъкидлаш мумкин. Булар орасида Р.Тоқтошнинг қўлёзма ишлари 1960-80-йиллар ижодий жараёни тўғрисида батафсил маълумотлар беради. Унда 1960-йиллардан юзага кела бошлаган замонавий босқич ва унинг 1970-йиллардаги ривожланиши ёритилиб, барча ижодкорлар ҳақида ижодий тавсифлар баён этилган.

Санъатшунослик доктори Р.Тоқтош Ўзбекистон ҳайкалтарошлигининг 1970-80-йилларига хос жараёни тўғрисида сўз юритиб, "1930-40-йиллардаги шаклланиш ҳолатидан чиқиб олганини ҳамда ўзбек тасвирий санъатининг муҳим соҳасига айланганлигини" таъкидлайди [3.26. Б. 6.]. Олимнинг фикрига таяниб 1950-йилларгача бўлган оралиқни шаклланиш даври, 1970-йиллардан кейинги жараёнларни эса ривожланиш босқичи сифатида тасниф этишимиз бир қадар асосли бўлади.

Б.Бобожонова олдинги даврда ўрнатилган улуғ ватан уруши қурбонлари ҳайкалларининг бадиий салмоғини тадқиқ этар экан, бадиий савияли ёдгорликлар билан бирга, ижодий муаммоларга ҳам алоҳида эътибор қаратади [3.14. Б. 16.]. Хусусан, Бухоро (Ромитан тумани, ҳайкалтарош В.Куприяжкин), Хоразм (Қўшқўпир тумани, ҳайкалтарош Н.Пак), Фарғона (Тошлоқ тумани, ҳайкалтарош А.Парельман) каби вилоятларда жангчиларга ўрнатилган айрим ҳайкалларда касбий тажрибасизлик туфайли маъно ечими тўлиқ очиб берилмаганлиги, материалларни ҳам образ уйғунлигига мос равишда танланмаганлигини баён этади. Шунингдек, жангчиларга аталган юзлаб ёдгорликлар ва она образлари гавдалантирилган бетон ҳайкалларнинг бадиий савиясини салбий баҳолаб, уларни уч гурухга бўлиб изоҳлайди. Биринчи гурух таркибида малакали ижодкорларга тегишли ҳайкаллар; иккинчи гурухга хаваскорлар, яъни мактаб ўқувчилари (уюшган), ишчилар, аскарлар, халқ усталари томонидан яратилган ҳайкаллар; учинчисига эса,

буюртмачиларга муаллиф сифатида ўз номларини сир тутган шахслар томонидан бажарилган ҳайкаллар.

Шунингдек, XX аср иккинчи ярмидан бошланган ҳайкалтарошлиқдаги ривожланиш омиллари Э.Хўжаева маълумотларида ҳам ўз аксини топган. Масалан, олима 1960-йилларда Россия Бадиий академиясини тамомлаган ҳайкалтарошлар ҳисобига ўзига хос ривожланиш даври бошланганлигини, ўша давр портретларида тасвирланувчининг ички дунёси эмас, балки жамоа ишларидаги ўрни кўпроқ ёритилганини эътироф этади. Унинг таъкидлашича, кўпмиллатли ҳалқлар санъати ва жаҳон пластикаси тажрибаларига эргашиш таъсирида “Саксонинчи Йилларда Ўзбекистон портрет пластикасида янги босқич вужудга келди. ...Шу йилларда яратилган портретларда образлиликнинг маънавий чуқурлиги ва мураккаблиги ортди” [3.36. Б. 15-16.].

1970-80-йиллар ҳайкалтарошлигига оид аксарият адабиётларда кўпроқ қасбий маҳорат ва тажрибалар бўйича мулоҳазалар юритилади. Бирок, унинг соцреализм мезони асосига қурилган “ижодий ёндошув” томони ҳам борки, янги давр бадиий танқидчилиги бу ҳолни миллий мағкура кесимида баҳолашга ундайди. Чунончи, ўша кезлардаги тарихий мавзули баъзи ҳайкалларда (“Мирзо Улугбек” Самарқанд, 1972 йил, “Алишер Навоий” Тошкент, 1961 йил, “Ал-Хоразмий” Хоразм, 1975 йил ва б) миллий гурур ва ифтихор талқинига жиддий урғу берилмаганлиги кўзга ташланади. Агар янги тарихий шароитдаги ижодий жараён-нинг илмий таҳлили бўйича маҳсус адабиётларнинг учрамаслигини назарда тутсак, мазкур тадқиқотнинг долзарлиги кўзга ташланади.

Ўзбекистон замонавий ҳайкалтарошлиги ривожининг бош тамойилларини белгилаш ва ижодий муаммоларини ўрганиш юзасидан куйидаги тадқиқот вазифалари белгиланади:

⇒ ҳайкалтарошликтининг ибтидоий жамоа давридан шаклланиб, XX асрдан ривожланишини тизимлаштириш;

⇒ 1990-йиллар ҳайкалтарошлигининг янги ижодий босқичини асослаш;

Ўзбекистон ҳайкалтарошлигининг ўтиш даврига хос ривожланишинни хусусиятларини ёритиш;

Ижодий жириёнда шаклланган янги тамойилларни белгилаш;

→ 1990-йиллардаги маҳобатли ҳайкалларнинг бадиий-услубий ҳамда композицион салмоғини ёритиш;

⇒ янги босқич ривожида кузатилган ижодий муаммоларни белгилаш;

⇒ замонавий дастгоҳли ҳайкалтарошликнинг устувор тамойилларини аниқлаш;

⇒ дастгоҳли ҳайкалтарошликда шаклланаётган янги йұналишларни тавсифлаш.

1990-йиллар Ўзбекистон ҳайкалтарошлигининг янги тарихий шароитда вөкөъ бўлган ижодий тамойиллари тадқиқот обьектидер. Ҳозирга қадар илмий тавсиф этилмаган, бадиий қиймати санъатшунослик нүқтаи назаридан баҳоланмаган 1990-йиллар маҳобатли пластик ёдгорликлари, кўргазмаларда намойиш этилаётган ҳайкаллар ҳамда ижодкорлар устахонасида сақланаётган бошқа намуналар тадқиқот предмети ҳисобланади.

Ўзбекистон тасвирий санъати назариётида шаклланган тарихий-қиёсий ва таҳлилий услубларга таяниб, 1990-йилларда ўрнатилган ҳайкалларни ҳамда мавжуд манбаларни миллий мағкура мезонига мос равишда санъатшунослик нүқтаи назаридан ўрганиши, қисман маданий-эстетик кесимда тадқиқ этиш, шунингдек, ижодкорлар билан мулоқотлар олиб бориш, илмий сафарлар давомида олинган маълумот ва уларнинг ғатижаларидан мақсадли фойдаланиш кабилар тадқиқот методларини белгилайди.

Тадқиқотда илгари сурилган ижодий масалалар:

⇒ Ўзбекистон ҳайкалтарошлигининг жаҳон ҳалқлари санъати тарихида муносиб ўрнин тутиши;

⇒ Қадимги даврларда ривожланган ҳайкалтарошликнинг ўзига хос жиҳатлари;

⇒ 1950-80-йиллар ижодий ривожланишининг асосий хусусиятлари;

- маҳоратли маҳаллий ҳайкалтарошларнинг етишиб чиқиши билан дастгоҳли ҳайкалтарошлиқда реалистик анъаналарга таянган миллий мактаб йўналишининг шаклланиши;

- 1950-60-йилларда комунистик мафкура ва соцреализм услубига устувор аҳамият берилишининг миллий ривожланишга салбий таъсири;

- 1970-80-йиллардан ўзига хос ижодий тажриба тўпланиши ва пластик кашфиётлар доирасининг сезиларли даражада кенгайиши.

⇒ 1990-йилларни Узбекистон ҳайкалтарошлиги тарихида янги ижодий босқич сифатида белгиланди:

- бу ҳолнинг сиёсий-мафкуравий шароит билан ҳамнафаслиги;

- маҳобатли ҳайкалтарошлиқ ғоявий-пластик ёндошувларининг ижодий янгиланиш жараёнинг ўтиши;

- янги босқич амалий натижаларининг дастлабки жараёнга хос равишда баҳоланиши.

⇒ Ҳайкалтарошлиқда юзага келган ижодий ўзгаришлар:

- миллий ҳайкалтарошлиқ мавқеъини мустаҳкамлаш босқичига йўл очилиб, уни устувор даражага кўтарилиши;

- умумжаҳон ва миллий қадриятлар уйғунлигига ижод қилишнинг замонавий ҳайкалтарошлиқ дастурига айланиши.

- Янги пластик ёндошувларни шакланиши ва ижодий ўзлаштирилиши.

⇒ Ҳайкалтарошлиқнинг ўтиш даври шароитидаги ривожланиш салмоғини ўрганилиши.

1950-80-йиллар Узбекистон ҳайкалтарошлигининг ривожий пойдевори сифатида кўриб чиқилди. Санъатшуносликда ҳали мурожаат этилмаган 1990-йиллардан бошланувчи ижодий жараён илк бор ўрганилиб, миллий мактабини ривожлантириш борасида шаклланган янги босқичи тадқиқ этилди. Бу борада:

⇒ аввалги давр жараёнларини қиёсий ўрганилиши натижасида ҳозир миллий ҳайкалтарошлиқ мавқеъини мустаҳкамлаш босқичининг амалий кучга эга эканлиги асосланди.

⇒ маҳобатли ҳайкалтарошлиқда етакчи бўлган – буюк сиймолар шахсини шарафлаш; шаҳидлар номини хотирлаш; рамзий композицияли каби устивор тамойиллар янги босқичнинг амалий натижаси этиб белгиланди:

- биринчи тамойил бўйича миллик ривожланишга хизмат қилувчи буюк саркардалар ҳамда ҳукумдор-алломалар образи намунавий қиёфада яратилганлиги изоҳланди. Меъморий мажмуавий қурилмалар остига ўрнатилган ҳайкаллар мисолида юзага келган – гумбазли, равоқли, ярим айланасимон бадиий воситали йўналишлар тавсифланди;

- бадиий характеристи жиҳатидан мемориал ёндошувга хос иккинчи тамойилнинг қуйидаги хусусиятлари аниқланди. Жумладан, шўролар даврида қатагон қилиниб, шаҳид этилган адибларимиз хотирасига аталган ҳайкаллар биринчи тамойилли асарлардан фарқли равишда вазмин пластик асосда гавдалантирилди;

- учинчи рамзий композицион тамойил мустақиллик мағкурасини ифодалаш ва замонавий ҳайкалтарошлиқ кесимида янги натижага эга эканлиги таҳдилий равишда баён этилди.

⇒ Дастроҳли ҳайкалтарошлиқ бўйича янги босқичнинг биринчи ўн йиллигига реалистик тамойилдан ташқари, мавзули йўналишида зухур этган эркин композицияли ва назмий пластикали [изоҳ 1] ёндошувлар изоҳланди.

→ 1990-йиллар охиридан кузатилган янги йўналишли ижодий ёндошувларнинг замонавий ҳайкалтарошлиқ мавқеъини оширишдаги аҳамияти кўрсатиб берилди.

Тадқиқотнинг илмий ва амалий натижалари Узбекистон тасвирий санъати тарихидаги ҳайкалтарошлиқ ўрнини кенгайтириб, янги давр нигоҳ билан белгилаш, назарий масалаларини тушиниш ҳамда келгусида олиб бориладиган тадқиқотлар манбаи ўлароқ илмий аҳамиятга эгадир. Бундан ташқари, маҳсус ўкув юртлари, соҳа ижодкорлари ҳам амалий фойдаланиши мумкин.

I БОБ

ЎЗБЕКИСТОН ҲУДУДИДА ҲАЙКАЛТАРОШЛИКНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

1.1. Дастлабки ҳайкалтарошлиқ намуналарининг пайдо бўлиши.

Жаҳон ҳалклари тарихий-маданий тамаддунида ҳалқ хунармандчилиги, амалий безак санъати, меъморлик, айниқса, тасвирий санъат турларининг кенг ривожланиши мухим аҳамият касб этади. Чунончи, ўтмишда тасвирий санъанинг ҳайкалтарошлиқ тури сермаҳсул ижод манбаи сифатида кўплаб ҳалқ ва элатлар бадиий маданиятининг ажралмас қисмини ташкил этган. Жумладан, Ўзбекистон ҳайкалтарошлиги ҳам олис тарихий даврларга бориб тақалади. Ибтидоий жамоа давридан мазкур соҳада ижод қилинганлиги археологлар топган намуналарда яққол намоён бўлади. Мазкур топилмалар Ўзбекистон ҳудудида ҳайкалтарошлиқ мозийдаги тарихий жараёнлар, маданий алоқалар таъсирида ривожланиб, бизгача етиб келганлигини эътироф этиш имконини беради.

Агар Ўзбекистонда ҳайкалтарошликнинг шаклланиш жараёнига эътибор қаратсақ, унинг босиб ўтган тарихий йўли бошқа қадимги давлатлар билан кучли маданий алоқалар уйғунлигининг самараси үлароқ намоён бўлади. Хусусан, бу қуйидаги ижодий босқичларда кўзга ташланади:

Биринчи – илк ҳайкалтарошлиқ намуналарининг пайдо бўлиши (мелоддан олидинги II-I-минг йилликларга хос ибтидоий ҳайкалтарошлиқ); иккинчи – мелоддан олдинги IV-аср охири мелодий IV-асрлардаги қадимги ва антик ҳайкалтарошлиқ (Аҳоманийлар, греклар, кушонлар бадиий маданияти таркибидаги давр); учунчи – илк ўрта асрларда Хоразм, Бухоро, Самарқанд ва Термиз ҳудудидаги ҳайкалтарошлиқ; тўртинчи – XIX-аср охири XX-аср Ўзбекистон ҳайкалтарошлиги; бешинчи – XX-аср сўнгги ўн йиллигидан бошланган мустақил Ўзбекистон ҳайкалтарошлиги

даври. Қўйиди мажкур тарихий босқичларнинг бадиий-ижодий хусусиятири генсиф этилади.

Ўзбекистон ҳудудида тош асрига оид Обирахмат, Хўжакент (Гонкент), Зараутсой (Сурхондарё) (1-расм), Суратсой, Соймали тош (Фаргона), Тақа тош (Жиззах) каби ибтидоий маданият манзилларининг топилиши, қадимги Ўрта Осиё минтақасида ўзбек ҳалқининг ижодкорлик қобилияти жуда қадимдан шаклана бошлаганлигини англатади.

Уша даврдаги илк санъат намуналари ғор деворларига, сук юзаларига ов манзараларини ифодаловчи лавҳалар на турли ҳайвонлар тасвиридан иборат бўлган.

Аждодларимизнинг бадиий тафаккурида ҳисстуйгуларнинг зухур этиши пировардида воқеликни тасвирлаш тушунчаси ҳам пайдо бўлған. Ёътиборли томони шундаки, юқоридаги қоятош ва горлардаги тасвиirlар орасида тошини қаттиқ жисмлар воситасида йўниш ва тирнаш орқали бинжирлилигири ҳам учрайди (2-расм). Булар тасвирий санъатнинг ибтидий деворий рангтасвир кўриниши шаклида намоён булсада, бирок уларда тасвирлашнинг ҳайкалтарошлик усулига ҳам қисман алоқаси борлигини эътироф этиш керак. Чунончи, ҳайкаллар қаттиқ жисмларни йўниш, тирнаш орқали, юмшоқ ашёларни эса кесиш ва ёпишириш билан бажарилади.

Юқорида келтирилган тасвиirlар замирида ҳайкалтарошликиниш қаттиқ жисмлар билан ишлаш техникаси бўлганлигини эътироф этиши керак. Шунга асосланиб Узбекистон ҳудудида ҳайкалтарошлик асарларини юзага келишининг биринчи белгилари айлан, уша тасвиirlар негизида мавжуд бўлган дейиш мумкин.

1-расм. Ов манзараси. Зараутсой тош юзасига ишланган расм.
Мизаввалги 12-10 мингинчи йиллар.
Сурхондарё, Бойсун тумани.

11

Тош асрининг Мезолит даврида Ўзбекистон худудида мавжуд бўлган Обишер (Фарғона), Бўзсув (Тошкентда), Мачой (Бойсун) каби ибтидой манзилгоҳларда ҳайкалтарошлиқ техникаси шаклланиш босқичига эришди. Минглаб йиллик тарихий ривожланиш асносида ов қуроллари ва меҳнат буюмларига шакл бериш, безак ва мажозий белгилар тушириш малакаси

шаклланди. Аждодларимиз ички ҳис-туйғуларини онгли равишда воқелик билан уйғун шаклларда ифода эта бошладилар.

Фарғона водийсидан топилган эрамиздан аввалги икки минг йиллик тарихга эга бўлган “Икки бошли илон” (тумор) тасвири (3-расм), бир жиҳатдан ўша пайтнинг майший ҳаётида тақинчоқ ва безакли буюмлардан фойдаланиш маданияти шаклланганлигининг ашёвий далиллар билан асослаш имконини берса, иккинчи томондан ўша кезларданоқ аждодларимиз ҳайкал ясаш бўйича бадиий маҳоратга эришганлигини тасдиқлайди, ушбу соҳада ижод қилиш борасида етарлича ижодий қобилиятга ва услубий

2-расм. Мезолит даврига мансуб тошни чақалаб ишланган тасвиридан намуна.

3-расм. Икки бошли илон тасвири туширилган тумор . мил. авв. 2 минг йиллик

тажрибага эга бўлғанлигини англатади. Таъкидлаб ўтилган тумордаги тасвир қора тоини моҳирона йўниш ва пардозлаш билан бешакли ҳайкалтарошлиқнинг нодир намунаси даражасига олиб чиқилиган. Бундан кўринадики, Ўзбекистон ҳудудидаги дастлабки ҳайкалтарошлиқ намуналари аждодларимизнинг кундалик эҳтиёжлари учун зарур бўлган уй-рўзгор буюмларига жило беришдан ташқари, турли зеб-зийнат буюмларининг безаги сифатида ҳам қулланилган.

Уша даврда ҳайкалтарошлиқ майший буюмлар таркибида бўлиб, уларга бадиий безак ўлароқ хизмат қилган бўлса-да, бошқа бир тоғилмалар ҳайкалтарошлиқка мустақил санъат сифатида қаралганлигини кўрсатади. Масалан, бундай намуналар сирасига мармардан ишланган “Эркак боши”, “Хўкиз боши”, “Тошбақа”, “Сигир соғаётган аёл” каби ҳайкалларни киритиш мумкин. Ушбу тарихий ёдгорликларнинг ҳар бири юксак бадиий қийматга эга. Айниқса, улар орасида Сурхондарё (Миршоди қишлоғи) дан топилган мелоддан аввалги I-минг йилликка мансуб “Эркак боши” (4-расм) ҳайкали алоҳида эътирофга лойикдир. Темир асрида ижод қилинган мазкур асар уша пайтлардан портрет жанрида инсон юз тузилишини ҳаётий куринишга мос равинида тасвирлаш маҳорати шаклланганини курсатади.

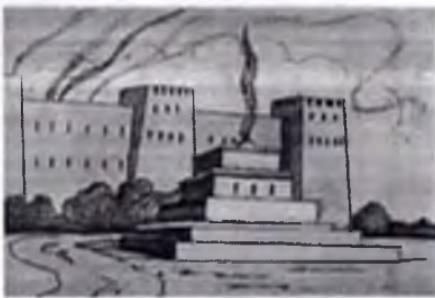
4-расм. Эркак боши. Сурхондарё мелоддан аввалги I-минг йиллик

1.2. Илк давлатчиликнинг шаклланиши даври Ўзбекистон ҳайкалтарошлиги

Ибтидоий жамоа даврининг бронза асри (мил. аввалги 2 мингинчи йиллар)га келиб, жанубий Ўзбекистон худудида – Сурхандарёниг Шеробод дарёси ҳавзаси, Қизилсув, Бандихон сойлари атрофида шаҳар типидаги қадимги жамоа манзилгоҳлари шаклланган. Шундай қадимги маданият марказларига Сополли тепа ва Жарқутон каби шахристонлар киради. Сополли тепада турар жой, ҳужалик, ҳунармандлик бинолари қурилган. Кулолчилик ҳунармандлари устахонасида турли майший-ҳужалик буюмла ри ишлаб чиқарилиши яхши ривожланган бўлиб, уларда ҳайкалтарошлиқ элементларидан фойдаланилган буюмлар ҳам учрайди (5-расм). Уларда ҳайвон тасвиrlари буюмларга безак сифатида ишланган, кўзаларда эса одам шаклига ухшаш бандлардан қўлланилган. Сополли тепа топилмалари орасида ҳайвон тасвири аниқ ишланган. Тасвир бир мунча шартли қуринишда ифода этилишига қарамай, хақконий ташқи тузилишга эга. Бу каби ҳайкалтарошлиқ намуналари бронза асрида одамлар майший буюмларини кулагайлигини таъминлаш билан бирга, безакдорлик хусусиятини

5-расм. Сополли тепа топилси.
Буюмларда ҳайкалтарошлиқ

6-расм. Зардуштийлик маросимлари учун мўлжалланган меъморий қурилма

шунчаки фойдаланиш учун

ҳам оширишга эътибор берганлиги сезилиб туради. Буюмларни ҳайкалтарошлиқ билан уйғун ҳолдақұлланилиши пировардиа үшін санъат тури буйича ижодий күнікмалар такомиллашиб борган. Бу жараён кейинчалик ҳайкалтарошлиқ тасвирий санъаттинг мустакил тури сифатида юзага келишига асос бұлған.

Ҳайкалтарошлиқда диний қарашларнинг ифодаланиши.

Узбекистон ҳайкалтарошлигининг қадимги даврида диний қарашлар, маросим ва анъана-лари билан боғлиқ күринишларни үзіда ифода этувчи топилмалар ҳам кенг учрайди. Сақланиб қолған шундай ҳайкалтарошлиқ ишлари күпроқ Зардуштийлик диний қарашла-ри ва маросимларини акс эттиради.

Маълумки, мамлакатимизда эрамиздан аввалги VII асрда Хоразмда шаклланган мазкур дин одамлар ҳаёти, ижтимоий-маданий одатларига сингиб борган, шунингдек, санъат ва маданияттага ҳам ^уз таъсирини үтказған.

Зардуштийликнинг кенг ёйилиши билан ибодат учун мүлжалланган мейморлық бино-ларини қурилишига ҳам алоҳи-да эътибор берилған (6-расм). Зардуштийлик маросими билан боғлиқ оstadонларда бұртма ҳайкалтарошлиқдан фойдаланил-ған. Остадонлар турли шакллар-

7-расм. Остадон юзасига ишланған бұртма тасвир.

8 -расм. Остадон юзасига ишланған бұртма тасвир.

дан иборат бўлган, кенг оммалашган тури турбурчак шаклида бўлган ва юзалири бўртма тасвиirlар билан ишланган. Самарқанд вилоятидаги Муллакўргондан топилган оstadонда одамларнинг диний урф-одатлари тасвиirlанган (7-8-расмлар).

Намунаидаги оstadоннинг ташки томонида бўртма тасвиirlар билан ишланган юзига ниқоб тақиб олган икки одам тасвирида Зардуштийлик амаллари ифода этилан. Жумладан, бу тасвиirlарда маҳсус қурилмада чиройли шаклда ёниб турган оловга одамлар ўтин ҳамда ёқимли ҳид таратувчи гиёҳларни ташлаётганилиги кўрсатилган. Оғизини ниқоб билан беркитиб олган одамлар тасвири орқали бу динда олов муқаддас ҳисоблангани сабабли унга инсонлар нафаси тегмаслиги лозим деган ақида-одатлар ифодаланган. Оловнинг бир шаклда маромли ёниб туриши амалий безак санъатида антификс (9-расм) деб аталувчи безакни юзага келтирган ва ундан фойдаланилган.

Остадонларда ишланган инсонлар тасвири орқали ўша даврдаги аждодларимизнинг ташки кўриниши қандай бўлганлиги ёки кийиниш маданияти, либосларининг тузилиши ҳакида ҳам аник маълумотларга эга бўламиз. Бу тасвиirlар ҳайкалтарошлиknинг рельеф турида бажарилган бўлиб, бажарилиши жиҳатидан соддароқ ва қадимги Шарқ мамлакатлари санъатига хос шартли шаклдорлик хусусиятлари сезилиб туради. Портрет қисмларида эса Бақтрия ҳайкалларидаги инсонларнинг юз қиёфасида бир-бирига ўхшашлик сезилиб туради (10-расм).

9-расм. Антификс.

Бу шундан далолат берадики, ҳайкаллардаги инсон қиёфаси ҳафтий образылар бұлмай, биљкі ҳаётдаги аниқ шахслар сиймосини ифодалайды.

1.3. Қадимги давр ҳайкалтарошлиғи

Қадимги ўзбек ҳайкалтарошлиғи Санъатшунослик институтында 1960-жылдан бүён “Санъатшунослик экспедициясы” томонидан тадқиқ этиб келинган. Санъатшунос олима академик Г.А.Пугаченкова бошчилигидаги мутахасислар томонидан олиб борилған экспедициялар натижасыда үтмиш маданиятимиз тараққиётини акс эттирувчи ҳайкалтарошлиқ асарларидан иборат нодир ёдгорликлар күплаб топилған. Айнан шу топилмалар қадимги ўзбек ҳайкалтарошлигини үрганишда асосий манба бўлиб хизмат қиласи. Бу асори-атиқалар Аҳмонийлар давлатининг мелоддан аввалги IV асрлардаги сунгги хукумронлик давридан бошлаб, то милодий III-IV асрларгача давом этган ижтимоий-сиёсий, маънавий-маданий ҳаёт тарзини ифодалайди.

Мелоддан олдинги VI-асрларда Ўзбекистон ҳудудидаги Бақтрия, Сұғд, Хоразм, Паркан, Қанғ, Сак қабилаларидан ташкил

Озодандаги портрет

Бақтрия даврига оид портретлар

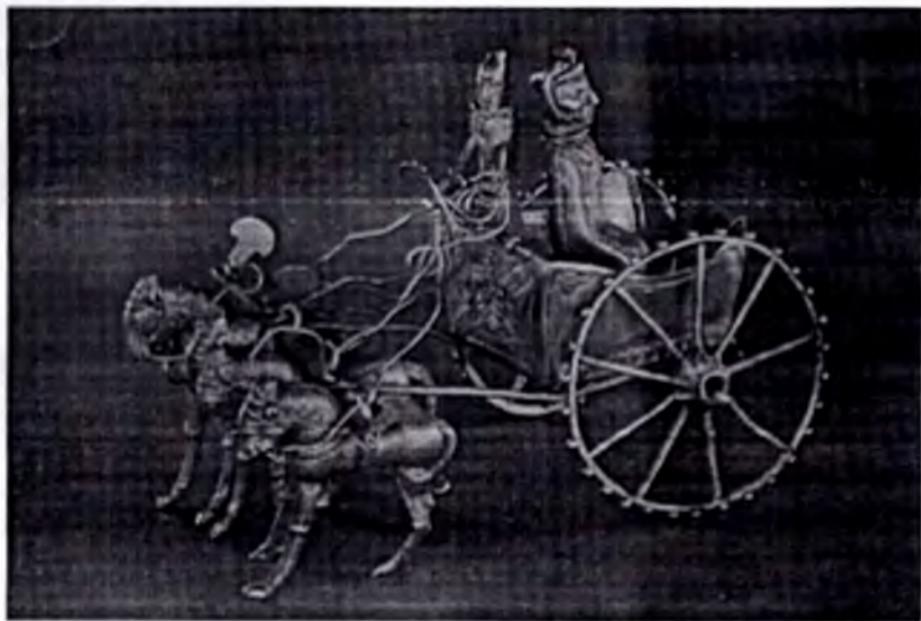
10-расм. Чандан бириңчиси Зардыштийлик даврига оид оз тузилиш. колған иккى тасвиirlар бақтрия даврида яшаган инсонлар тасвири

топган қадимги давлатлар Эроннинг Ахмонийлар империяси томонидан мустамлакга айлантирилгани маълум. Ўша давр санъатида Эрон бадиий маданияти анъаналари билан маҳаллий мактаб уйғунлашгани сезилади. Шу уйғунлик асосида тасвирий санъатнинг бошқа соҳалари каби ҳайкалтарошлиқ ҳам яхши тараққий этган. Майда пластик ҳайкалтарошлиқ билан бирга, меъморий безак турида кўплаб бадиий асарлар яратилган. Бу борада Хоразмнинг Каллалиқир (мил. ав. VI-V аср) саройида қўлланилган ҳайкалтарошлиқ намуналари алоҳида аҳамиятга эга. Сарой устунининг капитель қисмидаги бургут бошли грифонлар ўша давр ҳайкалтарошлигининг бебаҳо намуналариdir [қаранг. 2.1. 43 б].

Мелоддан аввалги VI-IV асрларга оид “Амударё бойлиги ҳазинаси” топилмалари аҳмонийлар даври ҳайкалтарошлиги түгрисида қимматли маълумотлар беради. Ахмонийлар давлати санъат ва маданиятининг таъсири остида бўлган Дингилжа (Хоразм) шаҳар қолдиқларидан ҳам бўртма ҳайкалтарошлиқ анъаналари асосида бажарилган ёдгорликлар топилган. “Бу ерда Сузадаги Ахмонийлар манзилгоҳидан топилган камончи тасвири, ўйиб ишланган бронза узук-муҳр куринишидаги ҳокимият рамзлари, ахмонийлар учун типик букираётган арслон тасвири ишланган муҳр топилди” [2.31. 31-б].

Қадимги Ўзбекистон ҳайкалтарошлигининг эрамиздан аввалги VI-IV асрларга оид ижод намуналари Хоразмнинг Каллалиқир меъморлик қолдиқлари орқали бизгача етиб келган. Мазкур меъморлик устунларида ҳайкалтарошикдан фойдаланилганлиги бургут бошли грифонлар тасвирланган капителларда кузатилади. Мазкур даврга мансуб санъат асарлари Амударёнинг юқори оқимидан топилган турли безакли буюмлар, шу жумладан ҳайкалтарошлиқ намуналарида ҳам яққол кўзга ташланади. “Ҳозирги кунда Лондондаги Британия музейида сақланаётган бу ёдгорликлар ичida олтиндан ясалган ҳайкаллар, турли кўза, билагузук, узук, муҳр, тангалар, олтиндан ясалган аравача ва қуроллар дикқатга сазаворлир” [2.1. 44 б]. Олтин арава (11-расм), Жангчи-сак, Олтин билакузук (12-расм) каби бўртма тасвирлари

ишланиши жиҳатидан бир қадар шартли услугда бажарилганлигига на айримларида бесакли хусусияти устун булишига қарамай, бадий жиҳатдан ифодали ва таъсирчан бажарилган. Олтиндан исалган билак узук айниқса нафис ва бадий жиҳатдан пухта ишланиган. Тақинчоқда шохдор тоғ эчкисига ўхшаш, бироқ бургут тумшукли афсонавий образга хос тасвир моҳирона акс эттирилган.

11-расм. Амударё бойлиги топилмаси Олтин арава

Тасвир ҳайкалтарошликка мансуб бўлсада, аммо ишланиш услуби ва техникасида амалий безак санъанининг устиворлиги яққол сезилиб туради. Мазкур тақинчоқ антик Грецияга мансуб “Сфинксли олтин билакузук” (13-расм) топилмасига композицион жиҳатдан жуда ўхшашдир. Бу икки билакузукнинг композицион тузилиши деярли бир-бирига яқин, фақат амударё бойлигига тегизли билакузукда афсонавий ҳайвон образи ифодаланган бўлса, Грециядан топилган тақинчоқда сфинкс (қанотли одам) тасвири туширилган, портрет ечими реалистик ҳарактерга эга. Мазкур билакузукларнинг бир-бирига ўхшашлигига таяниб аждодларимиз

бошқа мамлакатлар билан ҳам маданий алоқада бұлғанлигидан далолат беради.

Қадимги Хоразмда маҳобатли ҳайкалтарошлик яхши ривожланган. Қадимшунослар томонидан Тупроққалъада олиб борилған изланишлар пайтидан 9 та хонадан 30 дан ортиқ кийимда ва кийимсиз ишланған маҳобатли ҳайкаллар топилған. Шунингдек яна, милоддан олдинги 305 йилларгача ишланған бұртма тасвиirlар туширилған тангалар ва кичик ҳажмли ҳайкаллар топилған.

12-расм. А) Амударё бойлиги топилмалари. Афсонавий ҳайвон.

Б). Амударё бойлиги топилмалари. Олтин билакузүк.

1.3.1. Антик Грек-Бактрия даври ҳайкалтарошлиги

Милоддан аввалин IV асрға көлиб Александр Македонский Марказий Осиё сенариидаги ахмонийлар ҳукумронлигига барҳам бериб, Урта Осиёнинг Хоразм, Фарғона ва Сирдарё ҳудудларидан ташқари кўплаб жойларини эгаллаб олди. Антик Греция таркибида бўлган қадимги жанубий Ўзбекистон ҳудудидаги таснирий санъат эллинистик ижодий анъаналар таъсирига учради. “Археологик топилмалар, ҳудудда қадимий маданият ва санъатнинг ўзига хослиги ҳамда уларнинг асосида эллинистик ва маҳаллий анъаналарнинг уйгунлашуви таракқиётидан далолат беради” [3.44. 5-6]. Мазкур даврга бўлган илмий қизиқиши ҳозирга қадар ҳам мутаҳассисларнинг дикқат ёзтиборини тортиб келмоқда.

Ўзбек ҳайкалтарошлигининг тарихий ривожланишинда мазкур давр алоҳида ўрин тутади. Ўша даврдаги қадимги Ўзбекистон ҳуду-дида санъат ва маданияти гуллаб яшнаган Бактрия давлатида ҳайкалтарошлик тараққий этди. Ўша

13-расм. Антик Грецияга мансуб Сфинкли олтин билакузук. Эр.ав. 4 аср. Ленинград. Эрмитаж

14-расм. Афсонавий ёвуз ҳайвон. Бактрия, бронза. Мил.ав. 4 аср. Лондон. Британия музейи.

пайтларда ижод қилинган ҳайкалларнинг ишланишда грек санъатининг антик йўналишлари сезилиши билан бирга, кушонлар давлатининг ҳам санъат мактаби анъаналари маҳаллий халқ ижодий услублари билан уйғунлашгани кузатилади (14-15-расмлар). Куйида шу хусусиятларга алоҳида эътибор қаратилади.

Александр Македонский истилосидан мустасно бўлган Хоразм ҳайкалтарошлигида эса маҳаллий ижодий анъаналар сакланиб қолган. Археолик олим С.Толстовнинг Хоразм бўйлаб олиб борган тадқиқотлари натижасида Тупроқкальъанинг хоналари кўплаб ҳайкаллар ва бўртма тасвиirlар билан безатилганини кузатилади.

Ҳайкаллар асосан лойдан ишланган булиб, уларнинг аксарияти кўпфигурали, мавзули композицияларни ташкил қиласи. Шунингдек, ганч ва сополдан ясалган ҳайкаллар ҳам кўплаб топилган [қаранг. 2.29. б -189-198].

Эрон истилосидан сунг, санъат ва маданияти тараққий этган Греция хукумдори Александр македонский Ўрта Осиёни катта ҳудудларини мустамлакага айлантириди ва антик Греция санъати анъаналари кириб келди. Жумладан, жанубий Ўзбекистондаги қадимги давлатларда эллинистик санъат аждодларимизнинг бадиий-маданий ҳётига ўз таъсирини ўтказди. Антик Греция бадиий маданиятининг таъсири айниқса Бактрия давлати санъатида яққол кузатилади. Кейинроқ Грек-Бактрия деб юритилган бу давлатда нумизматика, кулолчилик, тасвирий санъат, меъморлик ва ҳайкалтарошлиқда фаол ижод қилинди.

15-расм. Хванинда тасвири. Бактрия.

Кумуш ва олтин аралашмасидан
ишланган. Мил. авв 2 асрнинг
биринчи ярми. Ленинград. Эрмитаж

Грек-Бактрия ҳайкалтарошлигиде қуидаги босқичлар күзитилиди. «Илк босқич - Грек-Бактрия босқичида (мел.ав. III-II ғершер) юксик дарынга эришган элинистик санъатига мурожаат этил, бу юксак санъатни урта босқич - сак-юэжий босқичида (мил.ав. II, мелоднинг I асри) ўзлаштириш ва ижодий ўзгартириш, сўнги босқич - Кушон босқичида (мил. I-III асрлари) бу санъатни енгиб ўтиш, инкор этиш ва маҳаллий асосда мутлақо бошқача санъат яратиш босқичлари Бактрия антик бадиий маданиятининг асосий даврларини ташкил этади» [2.43. б-32].

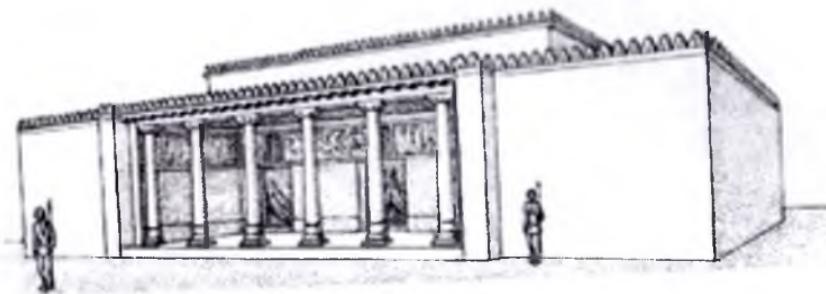
Узбекистоннинг Грек-Бактрия даври ҳайкалтарошлиги тараққиётида янги даври бошланди. Айниқса, Греция санъатининг таъсири медал ва танга ишлаб чиқаришда кўпроқ сезилади. Бу тангаларнинг олди томонида ҳукумдорлар таснири ва орқа юзасида афсонавий қаҳрамонлар (Зевс, Аполлон, Дионис, Геракл ва б.) акс эттирилган. “Мазкур тангалар бизга тохида руҳият хусусиятлари, тохида қўпол, бироқ доимо ёрқин индивидуал портрет галереясини намоён этади. Медальерни, нафақат ташки ўхшашлик, балки ҳукумдорнинг маънавий дунёси ҳамда сиёсий арбоб сифатида қандай инсон эканлиги ҳам қизиқтирас эди. Урта Осиёning жанубий вилоятларидан эллинистик тангалар кўп топилган” [3.44. б-6]. Сурхондарёнинг Гермиз вилоятидан салавкийлар ва грек-бактрияга мансуб Евтидем, Деметрий тангалари топилган мазкур тангаларда ҳукумдорнинг бўртма тавсири (портрети) туширилган.

16-расм. От тасвири туширилган бақтрия кумуш идиш қисми. Эрамиздан аввалиги З асар. Ленинград. Эрмитаж

1.3.2. Күшонлар даври ҳайкалтарошлиги

Эрамизнинг бошларига келиб Грек-Бактрия ўрнида ташкил топган Күшонлар давлати қадимги давр ҳайкалтарошлигимиз равнақини янада оширди. Бу давр ҳайкалтарошлигига эллин тасвирий санъат анъаналари ҳамда буддизм дини таъсири устинлик қилиб, у асосан подшо саройлари, Будда ибодатхоналарини безашга хизмат қилган (17-расм).

17-расм. Күшонлар даврига оид Холчаси сарой кўриниши

“1960-90 йиллар давомида, Ўзбекистоннинг Сурхондарё вилоятидаги Далварзинтепа, Кампиртепа, Холчаён шахристонларида Ўзбекистон санъатшу-нослик экспедицияси томонидан олиб борилган тадқиқотлар, эллин анъаналари күшон шахри маданиятига чуқур сингдирилганлигини намоён этади.” [3.44. б-8]. Будда ҳайкалларининг бадиий талқинида Ҳиндистон ҳудудидаги эллинистик хусусиятдаги Гандхара услуби етакчилик қиласи. Бунга Айритом фризига ишланган бўртма ҳай-калтарошлик асарлари мисол бўла олади (18-расм). “Далварзинтепадан топилган ноёб будда ҳайкалтарошлик намуналарида, санъат руҳи қатор ўзгаришларни бошидан кечирганилиги яққол кўринади. Уларга яна шарқ санъатига хос бўлган ҳиссиётларни очиқ намоён этмаслик ва образлар иератизми қайтди” [3.44. б-13].

“Сурхонда ўхудудида жойлашган Ҳолчаён шаҳрида топилган ҳайкалтарошлиқ намуналарида илк күшон даври намоён бўлади. Ҳолчаён ҳайкалтарошлигига кўчманчи қабилалари ҳамда эллин ашъланлари уйгуланинб, психологик портретнинг ҳаққонийлиги билан йўғрилган асарлар учрайди” [3.44. б-8]. Эрамизнинг бониларида ижод қилинган ушбу ҳайкаллар қўпроқ меъморлик биноларини безашга, диний ва афсонавий образларни ифодалашга, шунингдек, хукумдорларнинг куч-қудратини намойиш этишга ҳизмат қилган.

18-расм. А). Мусикачилар. Айртом карнизига ишланган фриздан фрагмент. Термиз, баландлиги 36-38 см. мелодий 1-2 асрлар. Ленинград. Эрмитаж

Бундан ташқари, мелодий йиллардаги маданият марказларидан бирин бўлгани Хоразм давлати ва унга мансуб Кўйқирилган қалта. Гяур қалъа, Тупроқ қалъа ҳаробаларидан топилган санъат намуналари ҳам ҳайкалтарошлиқ санъати ривожидан далолат беради.

Бу давр Хоразм маданиятида Тупроққалъа ҳаробаларидан қазиб олинган ҳайкалтарошлиқ асарлари бадиий жиҳатдан салмоқли ўрин эгаллайди. С.Толстовнинг Хоразм бўйлаб олиб боргани тадқиқотлари натижасида Тупроққалъанинг катта хоналари қўпилаб ҳайкаллар ва бўртма тасвирлар билан безатилганлиги кузатилиади (19-расм) [2.29. б-189].

18-расм. Арфа чалувчи. Айртом карнизига ишланған фриздан
фрагмент. Термиз. баландлиги 36-38 см. милодий 1-2 асрлар.
Ленинград. Эрмитаж

19-расм. Арфа чалувчи. Айртам карнисига ишланган фриздан фрагмент. Термиз. баландлиги 36-38 см. милодий 1-2 асрлар.
Ленинград. Эрмитаж

20-расм. «Қизил бош» Хоразм, Тупроққалъа, мил. авв. 3 аср.

1.4. Ўрти асрлар ҳайкалтарошлиги

Ўзбекистон ҳайкалтарошлиги мелоддан олдинги III асрлардан то ғармининг III-асрларга қадар (айрим ҳудудларда - Варажша (Бухоро), Афросиёб (Самарқанд) VII-асрларгача) юртимизда яхши ривожланинг. Ушбу соҳанинг деярли барча турлари (думалоқ, рельф, барабаръеф, майда ҳайкалтарошлиқ) шу йилларда тўлиқ шаклланиб, бебаҳо асарлар ижод қилинган. Уларнинг бадиий талқинида қадимги маданиятимизнинг турли кўринишлари (ҳарбий жасорати, майший ҳаётни, афсонавий образлар ва б.) намоён бўлиб, иждодларимизни ҳаётга бўлган фалсафий ва эстетик қарашлари, диний эътиқодлари ҳамда гўзалликни тушинишга бўлган интилишилари ўз аксии тонган.

Мелодий VI-VII асрлардан бошлаб ўлкага Ислом динининг сириб келинни билан янги маданий ҳаёт томир ота бошлади. Бу борада санъатнинг ўрини Ўзига хос аҳамиятга эга бўлиб, ундаги айрим анъанааларни икор этиш ва янги ифода воситаларини жорий этилишни тақозо этди.

Ислом дини талабларига кўра жонли мавжудотларни тасвирлани, маъбуллар образидаги ҳайкалларни яратиш ман этилди. Бу ўз наинбита тасвирий санъатнинг портрет жанри билан ҳайкалтарошлиқ соҳисини инқирозига олиб келди. Санъатнинг бошта турлари (мезморлик, ҳашк хунармандчилиги) янги фалсафий дунёскарни билан боғлиқ ҳолди дином этди.

Мансур дайрида Бу соҳа амалиётдан суриб чиқарилган бўлсади, VII-асрларда ҳам Бухоронинг Варажша саройларида ҳайкалтарошлиқ асарлари бадиий ҳаётнинг маълум қисмини ташкил этгани кузатилади [қаранг. 2.43. б-32]. Шунингдек, XII-асрларга қадар баъзи жойларда, жумладан Термиз шаҳрида (суст лиражада бўлса-да) меъморлик биноларини безаш мақсадида мурожаат этиб келинди. Термизнинг ўша даврга оид сарой клубулхонаси залидаги тасвирлар бунга мисол бўла олади.

Умуман олганда ўрта асрларда ҳайкалтарошлиқ ўзининг энг инқирозлик дамларини бошидан кечирган. Бироқ, Темурийлар давлати пайтидаги маданий ривожланиш даври - янги маданий

ҳаётнинг ғоявий, эстетик ва маънавий таъсири остида тасвирий санъатни ҳам жадаллаштира бошлади. Бу даврда меъморлик, ҳалқ амалий санъати ҳамда китобот (миниатюра) санъати кенг ривожланди. Санъат соҳаларидаги бу ўзгаришлар ҳайкалтарошлиқда катта бурилиш ясай олмади. Шу боис, ўрта асрларда намуна сифатида курсата оладиган ҳайкалтарошлиқ асарлари учрамайди. Шундай булсада, Амир Темур даврида айрим ҳайкалтарошлиқ асарлари яратилганлиги тўғрисида маълумотлар учрайди. Шу хусусда Испаниялик элчи Клавихонинг (XIX-аср) қайдларини келтириш мумкин. Н.Норқулов ва И.Низомиддиновлар узининг “Миниатюра тарихидан лавҳалар (Темурийлар даври нафис китоб санъати)” номли китобида Клавихонинг қуйидаги маълумотларига мурожаат этади: “Испаниялик элчи Клавихо Амир Темур саропардаларидан бирини тасвирлар экан, қуйидагича диққатга сазовор гапларни ёзади: саропарда гумбази устида қанотларини ёзиб нимагадир човут солмоқчи бўлиб турган бургут шакли бўлиб, у күшумдан ясалиб, олтин суви югирилган. Қуйироқда, уч томонга қанотларини пусиб қочмоқчи бўлиб турган уч лочин шакли бўлган... Мазкур күшлар шакли ниҳоятда моҳирлик ва устадик билан ясалган...” деб, унинг сўзларидан истибос келтирилади [2.45. б-274-275]. Бу ерда таъкидланаётган “у күшумдан ясалиб, олтин суви югирилган” ҳамда “Мазкур күшлар шакли ниҳоятда моҳирлик ва устадик билан ясалған” жумлаларидаги “ясалған” сўзлари, у ҳайкалтарошлиқ асари эканлигини билдиради. Шунингдек, мазкур китобда Амур Темур саройида баландлиги одам бўйига teng келадиган олтиндан ясалган дараҳт бўлиб, унинг шохлари ва барглари орасида турли қимматбахо ашёлар (ёкут, зумуррад, фируза, лаъл, марварид) дан ясалган мевалар ҳамда олтиндан ясалган турли ҳаракатдаги қушлар бўлганлиги айтилади. Ушбу маълумотлар ўрта асрларда ҳам ҳайкалтарошлиқ асарлари бўлганлигини кўрсатади. Лекин, мазкур ашёвий далиллар Араблар истилосидан кейинги давр ҳайкалтарошлигимиздаги инқироз даврини тўлдириш учун жуда суст курсаткич сифатида баҳоланади.

Чунки бу дарларда ҳайкалтарошликтининг умумий ривожланиш жириғини ўт кучини батамом йўқотган.

Мелодий VI-VII асрлардан бошлаб ўлкага Ислом динининг **кириб келиши** билан янги маданий ҳаёт томир ота бошлади. Бу **борада санъатнинг ўрни ўзига хос аҳамиятга эга бўлиб**, ундаги **айрим анъаналарни инкор этиш ва янги ифода** воситаларини жорий этилишни тақозо этди.

Ислом дини талабларига кўра жонли мавжудотларни тасвиrlаш, маъбуллар образидаги ҳайкалларни яратиш ман этилди. Бу ўз навбатида тасвирий санъатнинг портрет жанри билан ҳайкалтарошлиқ соҳасини инқизозига олиб келди. Санъатнинг бошқа турлари (меъморлик, ҳалқ хунармандчилиги) янги фалсафий дунёқараш билан боғлиқ ҳолда давом этди.

Мазкур даврда Бу соҳа амалиётдан суреб чиқарилган булсада, VII-асрларда ҳам Бухоронинг Варахша саройларида ҳайкалтарошлиқ асарлари бадиий ҳаётнинг маълум қисмини ташкил этгани кузатилади [қаранг. 2.43. б-32]. Шунингдек, XII-асрларга қадар баъзи жойларда, жумладан Термиз шаҳрида (суст даражада бўлса-да) меъморлик биноларини безаш мақсадида мурожаат этиб келинди. Термизнинг ўша даврга оид сарой қабулхонаси зилидаги тасвиirlар бунга мисол бўла олади.

Умуман олганда Ўрта асрларда ҳайкалтарошлиқ ўзининг энг инқизотлиқ дамларини бошидан кечирган. Бироқ, Темурийлар динлати пайтидаги маданий ривожланиш даври - янги маданий ҳаётнинг ғоявий, эстетик ва маънавий таъсири остида тасвирий санъатни ҳам жадаллаштира бошлади. Бу даврда меъморлик, ҳалқ амалий санъати ҳамда китобот (миниатюра) санъати кенг ривожланди. Санъат соҳаларида бу ўзгаришлар ҳайкалтарошлиқда катта бурилиш ясай олмади. Шу боис, ўрта асрларда намуна сифатида кўрсата оладиган ҳайкалтарошлиқ асарлари учрамайди. Шундай бўлсада, Амир Темур даврида айрим ҳайкалтарошлиқ асарлари яратилганлиги тўғрисида маълумотлар учрайди. Шу хусусда Испаниялик элчи Клавихонинг (XIX-аср) қайдларини келтириш мумкин. Н.Норқулов ва И.Низомиддиновлар ўзининг

“Миниатюра тарихидан лавҳалар (Темурийлар даври нафис китоб санъати)” номли китобида Клавихонинг қуидаги маълумотларига мурожаат этади: “Испаниясик элчи Клавихо Амир Темур саропардаларидан бирини тасвирлар экан, қуидагича диққатга сазовор гапларни ёзди: саропарда гумбази устида қанотларини ёзиб нимагадир човут солмоқчи бўлиб турган бургут шакли бўлиб, у күшумдан ясалиб, олтин суви югирилган. Қуйироқда, уч томонга қанотларини пусиб қочмоқчи бўлиб турган уч лочин шакли бўлган... Мазкур кушлар шакли ниҳоятда моҳирлик ва устадик билан ясалган...” деб, унинг сўзларидан истибос келтирилади [2.45. 6-274-275]. Бу ерда таъкидланадиган “у күшумдан ясалиб, олтин суви югирилган” ҳамда “Мазкур кушлар шакли ниҳоятда моҳирлик ва устадик билан ясалган” жумлаларидағи “ясалган” сўзлари, у ҳайкалтарошлиқ асари эканлигини билдиради. Шунингдек, мазкур китобда Амур Темур саройида баландлиги одам бўйига teng келадиган олтиндан ясалган дараҳт бўлиб, унинг шохлари ва барглари орасида турли қимматбахо ашёлар (ёкут, зумуррад, фируза, лаъл, марварид) дан ясалган мевалар ҳамда олтиндан ясалган турли ҳаракатдаги кушлар бўлганлиги айтилади. Ушбу маълумотлар ўрта асрларда ҳам ҳайкалтарошлиқ асарлари бўлганлигини кўрсатади. Лекин, мазкур ашёвий далиллар Араблар истилосидан кейинги давр ҳайкалтарошлигимиздаги инқироз даврини тўлдириш учун жуда суст кўрсаткич сифатида баҳоланади. Чунки бу даврларда ҳайкалтарошликтининг умумий ривожланиш жараёни ўз кучини батамом йўқотган.

Араблар истилосидан сунг XIX-асрнинг охиrlарига қадар
Ўрта Осиё минтақасида ҳайкалтарошлиқ санъати турғунлик¹
даврини бошидан кечирди.

¹ Маълум вактгача тўхтаб қолиш маъносини англаатади.

II БОБ

XX-АСР ЎЗБЕКИСТОН ҲАЙКАЛТАРОШЛИГИ

2.1. XIX аср охири XX аср бошларида Европа ҳайкалтарошлик анъаналарининг кириб келиши.

Ўзбекистон ҳудудида қадимда ривожланган ҳайкалтарошлик ижодиёти араблар истилосидан сўнг XIX-асрнинг охирларига қадар турғунлик² даврини босиб ўтди. Тасвирий санъатнинг мазкур тури XIX-аср охири XX-аср бошларида рус мустабит давридан кириб кела бошлади ва санъатнинг янги ноанъанавий маданият шакли сифатида шаклана бошлади. Бу жараён ўша даврнинг ғоявий тарғиботларини амалга оширишга бўлган эҳтиёжни қондириш эвазига жонланди. Бу жараён асрлар давомида ривож топган миллий санъатимиздан фарқ қилувчи Европа ҳайкалтарошлигининг кириб келишини илк босқичи эди.

Мазкур санъат турининг илк намуналари сирасига Бухородаги Ситораи Моҳихосса саройи дарвозасининг икки четига ўрнатилган декоратив шер ҳайкаллари, Тошкентдаги Кинз Ромонов уйидаги анималистик жанрдаги (ит, кийик) ҳайкаллар ҳамда Самарқандда 1919-йили ҳайкалтарошлар Э.Руш ва И.Головинлар томонидан ижод қилинган “Инқилоб қурашчилари” каби монументларини киритиш мумкин. Шунингдек, XIX-аср охирида Ўрта Осиёга кўплаб рассомлар билан бирга, баъзи ҳайкалтарошлар (Микешин Михаил Осипович (1835-1898)) ҳам келганлиги ва ўша вақтдаги Карл Маркс боти (ҳозирги Амир Темур ҳиёбони) учун ёдгорлик ҳайкал яратганлиги ҳақида маълумотлар бор [2.2.Б. 171-172].

XX-аср бошларида Ўзбекистонга келган рус рассомлари тасвирий санъатни маҳаллий маконда ривожлантириш, бадиий таълим мини жорий этиш борасида фаолият юритган. Дастраси бидиий таълим рассомлар устахоналарида студияларда олиб борилган бўлса, 1920-йиллардан Самарқандда рассомлик мактаби очилгани, кейинроқ Тошкентда ҳам ташкил этилган. Ушбу таълим

² Маплум вактгачи тўхтаб қолиш маъносини англатади.

масканлари келажақда ўзбек рассом ва ҳайкалтарошлари етишиб чиқишини таъминлаб берди.

Ўзбекистон ҳайкалтарошлигини тадқиқ қилган олим Р.Тоқтошнинг фикрига кўра, бу соҳани мамлакатимизда ривожланиши тасвирий санъатнинг рангтасвир ва графика соҳасига нисбатан анча қийин бўлган. “1920 йилларда маҳобатли ва дастгоҳли ҳайкалтарошликнинг ривожланиши жуда секин кечган, мақтовга арзийдиган биронта асар бўлмаган. Рассомчилик бадиий таълим масканида юқори малакали ёш ҳайкалтарошларни тайёрлаш масаласи етарли даражада бўлмаганлиги учун узок вақтгача тажрибали ҳайкалтарошлар етишиб чикмаган” [2.42.Б.69]. Бу ҳолатни ўша давр ижодий

О.Коржинская. Ишчилар.
1945 й., бетон.

ривожланишининг асосий муаммоларидан бири сифатида кўрсатиш мумкин. Бироқ, 1930-йилларнинг иккинчи ярмидан Н.Кудряцева, О.Коржинская, Г.Массонц, Я.Кучислар ижодининг бир мунча фаоллашиши ҳамда Россиядан юборилган В.Симонов, Б.Ингал, Д.Шварц, А.Лавинскийлар билан ижодий мулоқатнинг бошланиши соҳа ривожига таъсир этганлигини ҳам эътироф этиш керак [қаранг. 2.42.Б.68-69].

Мавжуд манбаларга кўра, ўттизинчи йилларда натурализм услубидаги ҳайкалтарошлик асарларининг яратилиши бирқадар ўғсан. Ҳайкалтарошлар Г.Массонц, О.Коржинская, Русакова, Н.Красовскийлар томонидан истироҳат боғи ва корҳоналар учун пратилган бундай асарлар пухта ашёлардан ишланмаганилиги ва жойларни ўзлаштирилиши боис бизгача сақланиб қолмаган [қаранг.2.26.Б.146]. Айрим мутахассислар фикри ёки архивда (ЎзРМИВ) сақланаётган фото нусҳаларда безакли ҳайкалтарошлик соҳаси серкўлам бўлганлиги кўринади. Тошкентдаги ҳозирги Ўзбекистон миллий боғида Ленинград боғ ва ҳиёбон ҳайкалтарошлигини эслатувчи ёдгорликлар мавжуд бўлганлиги таъкидланади (-Н.Абдуллаев). Уша йилларда бажарилган ҳайкаллар касбий маҳорит жиҳатидан сустроқ бўлса ҳам атроф муҳит эстетикасини бойитиш, инсонларни янги санъат тури билан таништириш ва уни тушинишга ҳизмат қилган.

2.2. XX аср Ўзбекистон ҳайкалтарошлиги мактабининг шаклланиши (ижодий куч йиғиш даврини енгиги ўтилиши)

Агар ҳайкалтарошлик халқимизнинг анъанавий нафис санъати оламига мукобил эканлиги ҳамда миллатимиз бадиий тафаккурида қарор топган кўп асрлик ижод мезонини инобатга олсак, мазкур ижодий синтез турнга кенг оммавий эҳтиёж ва қизғин ижодий ригбатининг уйғониши маълум даврий кўникма талаб этган, дейиш мумкин. Қачонки, 1950-60-йиллардан шўролар мафкуравий тузуми маданий кўникмаларининг жамиятга сингиб бориши пировардида ҳайкалтарошлик ҳам янги маконга мослашиб борди. Эндиликда рус ижодкорларидан ташқари Абдумўмин Бойматов, Анвар Аҳмедов, Мухтор Мусабоев, Асилбек Тоиров каби етук ўзбек ҳайкалтарошлари ҳам кўзга кўринди. Алалхусус, Р.Х.Тоқтош: - “Мухтор Мусабоев, Дамир Рўзибоев, Ҳаким Ҳусниддинхўжаев, Қодир Салоҳиддинов, Асилбек Тоировлар Грищенко мактаби асосида этишиб чикдилар” [2.28. Б. 108.] деб таъкидлайди. Уларни тарбиялашда Ф.Грищенко, Н.Кримская, П.Мартаков ҳамда 1952-йили Москвадаги В.И.Мухина номли Олий бадиий саноат билим

юртини тамомлаган Виталий Ванякин, 1954-йили Ленинград Бадиий академиясининг И.Репин номидаги Рангтасвир, ҳайкалтарошлик ва меъморлик институтини битирган Петр Челишев каби моҳир ҳайкалтарошларнинг педагогик фаолияти катта аҳамиятга эга бўлган.

Мазкур санъат турини рус ижодкорлари во-ситасида олиб кирилганлиги боис унинг негизи европа тасвирий санъатига бориб тақалса-да, кўп йиллик ижодий меҳнатнинг сарфланиши натижасида миллӣ жиҳатдан сайқал топди ва муносиб даражада ўзлаштириб борилди.

А.Иванов. Хамид Олимжон ҳайкали.
1955-1960 й., бронза.

Мавжуд манбаларда унинг ривожланиш даври XX-аср иккинчи ярми, хусусан 1960-80-йилларига хосланади. Биринчи ярими эса Р.Х.Тоқтош фикри билан айтганда ижодий куч ва имкониятлар йигиш ва шаклланиш даври бўлган [2.28. Б. 224.]. “Мазкур даврларнинг ривожий асослари – ижтимоий ўсиш суръатининг фарқи, ижтимоий истеъмол кўлами, кадрларнинг ўсиш динамикаси, шунингдек, асосий ижодкорлар гуруҳидаги (Тошкентлик, Самарқандлик, Фарғоналик, Нукуслик ва сўнги йилларда Урганчлик, Навоийлик, Бухоролик) ҳайкалтарошлараро ўсишда намоён бўлади” [6.8. Б. 46.]. 1950-70-йилларда ижтимоий ўсиш ва истеъмол кўлами кенгайиб, кадрлар таъминоти йўлга қўйила бошланди. Ижодий имкониятлар доираси кенгайди: замонавий бинолар фасади учун бўртма тасвиirlар бажариш [изоҳ

3]. муассаса-ташкилотларга фигурали ҳайкаллар ўрнатиш, бонкарма-идоралари интеръерига бюст ёки иш столларига дастгохли асарлар кўйиш каби истеъмол кўлами кенгайди.

П.Крымская. Тошкент Хореография билим юрги биносига ишланган барельеф. 1957.й.

Ани нийтда Ф.Грищенко дастгохли ҳайкалтарошлиқда бажарған “Ен ҳайкалтарони” (гипс, 1953), “Т.Осмонқулов” (гипс, 1956), “Култимбосева” (гипс, 1957), “Узбек қизи” (гипс, 1959), “Хосил” (гипс, 1961), “Ишчи” (1962), “Қизча” (кулолчилик ашёси, 1962), “Люба Ли” (гипс, 1962), “Арматурачи” (шамот, 1964) асарлари билан реализм йуналишини ривожлантиришга катта хисса күшди. Эркин ижод билан бирга, Тошкент рассомлик билим юртида ва кейинроқ Тошкент давлат театр ва рассомлик институтида ўнга яқин ҳайкалтарошларни тарбиялади. П.Челишев 1950 йиллар охиридан замонавий ва миллий образлар бўйича эътиборга сазовор портретлар

бажарди. Шу ўринда унинг “Болакай” (гипс, 1959), “Алпинистка” (гипс, 1962), “Алишер Навоий” (гипс, 1961-64) каби буюстларини мисол келтириш мумкин.

М.Иванов. Чүпон. 1961 й., ёгоч

Бу икки мураббийлар раҳбарлигига вояга етган айрим истеъдод эгалари кейинчалик Россия бадиий олийгоҳларида таҳсил олиб, кучли амалий күнукма билан қайтишиди. Хусусан, Ленинграддаги И.Репин номидаги Рангтасвир, ҳайкалтарошлик ва меъморлик институтида – Геннадий Холиков (1959), Анвар Аҳмедов (1964), Роберт Авакян (1964), Абдумумин Бойматов (1965), В.И.Мухина номидаги Олий бадиий саноат билим юргида – Кодирбек Силохиддинов (1961), Юрий Киселев (1964), В.И.Суриков номидаги Москва раскомлии институтида³ – Аҳмад Шаймуродов (1965) лар таълим олиб,

ижодий жарадига катта куч сифатида кириб келдилар ва соҳа ривожига ижобий таъсир ўтказдилар. Шунингдек, Тошкент бадиий таълим муассасаларини [изоҳ 4] тамомлаган Ҳаким Ҳусnidдинхўжаев (ТРБЮ, 1956), Дамир Рўзибоев (ТРБЮ, 1959), Валентин Клеванцов (ТДТРИ, 1960), Василий Дегтярев (ТДТРИ, 1960), Мухтор Мусабоев (ТДТРИ, 63), Рувим Немировский (ТДТРИ, 1963), Леонид Рябцев (ТДТРИ, 1963), Марк ванов (ТДТРИ, 1963), Яков Шапиро (ТДТРИ, 1963), Асиљбек Тоиров (ТДТРИ, 1964, 1976 й., оламдан ўтган), Павел Иванов (ТДТРИ, 1965),

*П.Иванов. Қиз портрети 1961 й.
Терракота.*

³ Россия бадиий муассасалари кейинги ўринларда рус академик мактаби номи билан юритилади.

Владимир Лунеев (ТДТРИ. 1965), Анвар Рахматуллаев (ТДТРИ. 1965), Эйнула Алиев (ТДТРИ. 1966) лар ҳам ижодий жараёнга муносиб куч бўлиб қўшилдилар. Уларнинг фаолияти билан Ўзбекистонда ўзига хос ҳайкалтарошлиқ мактабининг шаклланиши баробарида ривожланиш босқичи зуҳур этди. “Бу жараённинг бошланиши асосан Москва ва Ленинград бадиий олийгоҳларида таълим олган биринчи маҳаллий ҳайкалтарошлиқар ижоди билан белгиланади” [2.29. Б. 8.]. Чунончи, уларнинг ижодий амалиётида ҳайкалтарошлиқни ўзига хос касбий имкониятларини чукурроқ ўрганиш, жаҳон пластикасидаги етакчи йўналишларни ўзлаштириш катта аҳамиятга эга эди. Уларнинг ижодий-амалий кўникмаси Европа реализм анъаналари асосига курилган. Масалан “А.Бойматов ўзбек ҳайкалтарошлигига ижодий тадбик этилаётган рус реалистик мактаби тажрибаларини юқори даражада ўзлаштирган” [5.4. Б. 3.]. Унинг “Насриддин Эшак билан” (терракота, 1961), “Қора-қумда” (гипс, 1964), “Абу Али-Ибн Сино” (ёғоч, 1967) каби ҳайкалларида мазкур сифатларни кузатиш мумкин. Абдумўмин Бойматовнинг маҳаллий кадрлар тайёрлашдаги фаолияти айниқса, дикқатга сазовор бўлган. Унинг устозлигида 1970-80-йилларда кўплаб ёшлар Ленинград шаҳридаги бадиий олийгоҳда таълим олган.

Д.Рузибоев. Саида. 1962 й., ёғоч

А.Аҳмедов ўзининг
“Орзу” (гипс, 1967),
“Зоренька” (гипс, 1964),
“Зоренька” (гипс, 1965)
номли асарлари билан
кучли академик маҳо-
ратни намойиш этди.
Унинг ижоди пластик
ифодавийлик ва аното-
мик аниқликка асосла-
ниши билан алоҳида
эътибор тортади. У
замондошлари руҳий
қайғиятини очишига
интилар экан, аввало
тасвирининг реалистик
аниқлиги ва гармоник
муфассаллигига пухта
сидошли. Мазкур йўна-
линиди ёгоч билан иши-
ни техникасини муз-
киммал улантириди,
шунингдек, ошкак
аштар буйича ҳам
жиддий малака ҳосил
қилди.

Я.Шапиро. Тамтам. 1964 й., бронза

Аҳмад Шаймуродов ижодида ҳам шу каби хусусиятлар етакчи урин эгаллади. У ҳали ўқиши тутатмасдан бурун ҳайкалтарошлиқ бўйича катта тажриба тўплаб улгурган эди. Институтда унга машхур ҳайкалтарош, профессор Матвей Генрихович Манизер устозлиқ қилиб, маҳорат билан ишлаш сирсиноатларини ўргатди [изоҳ 5]. Мазкур мактаб уни моҳир ижодкор сифатида камол топишида муҳим урин эгаллади.

А.Аҳмедов. Зоренъка. 1964 й., гипс

Таҳсил олаётган давридан бошлаб миллий мавзулар, тарихий шахсларга алоҳида эътибор бера бошлаган Аҳмад Шаймуродов бутун ижоди давомида шу йұналишга содик қолиб, бу борада кўплаб асарлар яратди. Айниқса Алишер Навоий образини яратиш унинг ижодида жуда катта аҳамиятга эгадир. У буюк аллома сиймосини дастлаб иккинчи курсда ўқиётган даврида яратган. Устози Манизер томонидан аъло баҳоланганди бу асар ҳаёлан яратилган бадиий тўқима бўлишига қарамай, образ ўзига хос

улугвор қиёфада гавдалантирилган. “Узбекистон ҳайкалтарошлари бир неча бор Навоий образига мурожаат этганлар, бирок А.Шаймуродов яратган образ ҳозирга қадар ижобий таассурот қолдириб келмоқда”.⁴ Чунки, Аҳмад Шаймуродов аллома дунёсини тушинишга кўп маротаб уринган, ҳар галги фаолиятида комил шахс сиймоси сайқал тониб, мумтоз кўрининиши кириб боргани. Булар орасидан атоғли олим Ҳамид Сураймон ташниясиги кўра машҳур мусаввир Маҳмуд Музахҳиб асари асосида инплантгани эътиборлидир.

У Навоийнинг мұжаз китобот санъатида тисвиirlанган қиёфасини ҳайкалтарошлиқдаги қулайлик – пластик хусусиятлар (нур-соя, ҳажм ва б) ёрдамида муваффақиятли амалга ошириди. “Ҳайкал күпчиликка маъкул бўлди. У ҳатто, Москвадаги нуфузли кўргазмада кумуш медаль билан тақдирланди.”⁵ Унда алломанинг ички сийрати моҳирона талқин этилган, айниқса юз тузилишининг пуронийлиги, қош-кӯзларининг ишқий ифодавийлиги ҳайкалтарош томонидан нафис ҳис этилган, алломанинг муборак бошини бироз кўши солиниши мазмундорликни янада оширган. Мазкур асар ҳизмат Напоий оламини ҳайкалтарошлиқ жабҳасига кўчириш

Н.Феофановидис. Қўшиқ. 1964 й., бронза

⁴ Р.Тайташ. “Правда Востока” газетаси, 6/1999, №190.

⁵ Абдулла Улугов. “Халиқ Сўзи” газетаси, 2006 йил, 6-апрел.

борасида эришилган эътиборли натижанинг ёрқин намунасиdir. Асарнинг ижобий ҳислатларга бойлиги албатта образ устида мунтазам, пайдар-пай ишлашининг самараси, десак муболаға бўлмайди.

Хайкалтарошнинг 1960-йилда яратилган “Алишер Навоий” (2 та: СамДУ ва Тошкент қўллёзмалар институти музейида, мармар), “Талаба қиз” (гипс), “Марям” (бетон), “Ишчи” (керамика), “Уста” (керамика), “Жаррох” каби портретлари ҳам рус реалистик йўналишини миллий сайқалланган намуналаридан ҳисобланади.

Аҳмад Шаймуродов 1965-йилда институтни тамомлаб Самарқандда фаолият бошлагандан буён унинг ижоди миллий тасвирий санъат ривожига муносиб ҳисса бўлиб қўшилмоқда. Мармар тошдан портретлар бажариш асносида қадимги Рим ва Юнон ҳамда Европа уйғониш даври ижодкорларининг шу йўсиндаги асарларини ўз ижодига тадбиқ этишга интилиб, маълум натижаларни қўлга киритди. Шу боисдан унинг тарихий шахслар мавзусида ишлаган портретларида мумтоз бадиий йўналиш устивор урин эгаллайди.

Демакки, 1960-йиллардан бошлаб Узбекистон ҳайкалтаролигида реалистик услуб анъаналари тобора мукамаллашиб, бадиий образлар шаклу-шамойилининг сифат даражаси ортиб борди. Тажрибали мутахассислар сонининг купайиши соҳа ривожига салмоқли ҳисса бўлиб қўшилди, келажак учун ижодий пойдеворни вужудга келтирди. Бу йиллардан Қорақалпоғистонда фаолиятини бошлаган Жўлдасбек Куттимуродов хаваскорликдан моҳир ижодкор даражасига юксалди. Унинг атрофида ихлосманд ёшлар пайдо бўлиб, кейинчалик улар ҳам маълум касбий кўникмаларни қўлга киритдилар.

А.Байметов. Ибн Сино портрети. 1967 й., ётөң

2.3. Ҳайкалтарошлиқда ижодий йұналишлар құламининг кенгайиши (1970-80 йиллар)

1970-1980-йиллар ижодий ривожланишнинг муҳим босқичи бұлған. Айниқса, дастгоҳлы ҳайкалтарошлиқ тасвирий санъатнинг рангтасвир ва графика турлари каби фаол йұналишлардан бирига айланди. Бу үша вақтнинг ижтимоий-маданий ҳәтидаги үзгаришлар билан ҳам боғлиқ зди. Чунонча, “1970-йилларда

Узбекистон ҳайкалтарошлиги олдидә ижтимоий ҳәётнинг бадий ечими билан боғлиқ вазифалар құлами кенгайды. Дағстоҳлы ҳайкалларни ижтимоий ҳәётта мұвоғиқ ишлатиш, музей ва бадий күргазмаларга хизмат қилишнинг маданий доираси кенгайды” [6.8. Б. 295.]. Натижада, күп сонли иштирокчилар асосида маҳсус күргазмалар үтказиш жиғдий тус олди. Ҳайкалтарошлиқни маданий ҳәётта чуқур кириб бориши дағстоҳлы ҳайкалларга бұлған әхтиёжни ошириб, пировардіда ижодий үсиш суръатини тезлашувиға олиб келди.

1970-йиллар ўрталарда булып үтган Республика ҳайкалтарошлиқ күргазмалари мисолида реалистик услубни ижодий үзлаштириш бир мунча жадаллашгани сезилади. “Ұрта Осиё ва

М.Аблайулов. Кулол. 1984й.,
шамот

Қозоғистон Республикаларининг 1983-йилни март ойида үтказилған Биринчи минтақавий ҳайкалтарошлиқ күргазмаси муҳим воқеа

бўлди, унда 118 та ижодкорларнинг 365 та дастгоҳли ҳайкалтари намойиш этилди” [2.34. Б. 9.]. Экспонатларнинг муҳокамаси бўйича маҳсус конференция ташкил этилиб, унга собиқ иттифоқ мамлакатларидан ҳайкалтарошлар ва санъатшунослар таклиф этилди. Кўргазмада жаҳон реалистик санъатининг классик анъаналари асосида маҳорат билан яратилган асарларни тақдим этилди.

Мазкур кўргазма ва симпозиумлар ўзбек ҳайкалтарошлиги олдинги давр ижодий жараёнларидан фарқли равишда шиддат билан риножланганидан далолат беради. “Кўргизмаларда намойини этилаётгани асариарда ўзбек ҳайкалтарошлиги ишни натижаларига эришаётганилиги ва унинг келажакдаги истиқболи учун мустаҳкам пойdevор юзага келганилиги кўзга ташланди” [3.30. Б. 14.]. Айнан шу каби минтақавий ижодий мулокот кўламининг ортиши пиронардида замонавий янги бадиий жараёнга қизиқиши ортиб борди.

1980-йилларда малакали ҳайкалтарошлар тайёрлашга ихтисослашган рус бадиий олийгоҳларини тамомлаган тажрибали ёш кадрлар сонининг янада кўпайиши дастгоҳли ҳайкалтарошлиқдаги ижодий салоҳияти янада оширди. Шу ўринда Республиkaning турили вилоятларида фаолият юритган А.Перельман, А.Онсепян, А.Абдуғаниев, Т.Эсонов, Р.Қоратоев, М.Аблуқолов, М.Раҳмонбердиев, А.Хотамов каби ҳайкалтарошлар ижоди муҳим аҳамият касб этди.

Т.Қосимов. Ибн Сино.
1984 й., бронза

А.Катлов. Солнышко. 1986 г., шамот

Мазкур ҳайкалтарошлар мисолида айтиш мумкинки: “Дастгоҳли ҳайкалтарошлиқ буйича Ўзбекистонда сўнгги йилларда кучли жамоалар доираси кенгайди. Ҳайкалтарошлар намунали ва кўп жиҳатдан мукаммал асарлари ижодий билан ижодий ривожланишни 60-йилларнинг бадиий ҳаётидан юқорига кўттардилар” [2.30. Б. 10.].

Р.Нурмуровский. Факир. 1986 й.,
бронза

Дастгоҳли ҳайкалтарошлиқнинг олдинги даврдаги мавзули хусусиятлари эндиликда мураккаб композицион тус олиб борди. Ижодий жараёнда анъанавий услублардан фарқ қилувчи янги ёндошувлар шаклланди. Нафакат Россия бадиий мактаби намоёндалари, балки Тошкент бадиий таълим муассасаларини тамомлаган Дамир Рузибоев, Улугбек Мардиев, Тўлаган Тожихўжаев, Илҳом Жабборовлар ҳам бу жараён анъаналарини пухта ўзлаштирилар.

Дастгоҳли ҳайкалтарошлиқ ривожи хусусида санъатшунослик фанлари доктори Р.Тоқтош куплаб маълумотлар келтиради. Жумладан, Тошкент бадиий таълим муассасаларида таълим олган – Ж.Миртожиев, И.Жабборов, Т.Тожихўжаев, В.Рутчин, У.Мардиев, Б.Шодиева, А.Хотамов, Р.Эрматов, А.Алиев, Э.Қаҳхоров, Э.Алиев, Н.Бандзеладзе, В.Деғтярев каби ҳайкалтарошлар ижодий ривожланиш

жараёнини янада юқори кўтарғанларини таъкидлайди [Қаранг. 6.8. Б. 256-292.]. Тажрибали кадрларнинг ижодий фаоллиги туфайли 1970-80-йиллар ҳайкалтарошлик санъатига замонавий янги услублар кириб келди. “Махсус тайёргарликни ўтаган маҳоратли ҳайкалтарошларни доимий равиша кўпайиб бориши Ўзбекистондаги бу санъат турини ривожлантириб, касбий маҳорат даражасини юксалтириди, ички мусабақалашув, шунингдек, ижодкорларнинг ўзаро рақобатлашуви шубҳасиз бу ижод турининг бадиий савиясини ошириш ва ривожлантириш имконини берди” [6.8. Б. 296.].

Ўзбекистон ҳайкалтарошлиги Республика пойтахтидан ташқари чекка ҳудудларгача кириб борди. Масалан, Фаргона водийси ва Самарқандда, кейинчалик Бухоро, Хоразм ва Нукусда ҳам фаоллиги кузатилди. Айниқса, 1960-йиллардан шакллана бошлаган Самарқанд ҳайкалтарошлиги ҳозирга қадар бошқа вилоятларга нисбатан ўз мавқеини сақлаб келмоқда.

Р.Тоқтош ўз тадқиқотларида 1970-йилнинг ўрталари 80-йиллардан ҳайкалтарошлиқ Ўзбекистоннинг кўплаб вилоятларига фаол кириб борганлиги ҳақида маълумот беради. Жумладан, Самарқандда – Т.Эсонов, Т.Ерқулов, Э.Қаҳхоров; Кўқонда – Э.Тожибоев, М.Муиддинов, Ю.Горюнов, М.Эргашев, Г.Пярин; Андижонда – В.Пускин, Р.Сулаймонов, Ж.Миртожиев, Б.Расулов, К.Флоров,

М.Раҳмонбердиев.
Боборахим Машраб. Гипс

А.Тұхтасинов; Наманганда – М.Раҳмонбердиев, Н.Орзимов; Буқорода – В.Купряшкин, В.Селиванов, Б.Голов, Қ.Норхурозов, Ҳ.Зоиров, У.Уроков; Нукусда – Ж.Куттимуродов, Д.Тұранийев, Е.Маткаримов, А.Кенжәев; Навоийда – Ю.Лобашев, В.Шевченко,

Валентин Феодорович, П.Александров; Урганчда – Ш.Усмонов каби ҳайкалта-рошлар ижод қылғанлыги ҳақида ёзади [6.8. Б. 256-294.]. Шу каби ҳайкалтарошлар сафи көнгайининнің соңа ривожига таъсири хүсусида санъатшунослик фанлари доктори, ҮзБА академиги А.Ҳакимов күйидагича изохлады: “70-80-йиллар Ўзбекистон пластик санъати ривожида юқори сифатдаги янги босқич бошланды” [2.34. Б. 10.]. Дарҳақиқат, бу босқич жағон санъатида эришилаётган янги тажрибаларни ўзлаштириш ижодда шакл ва ифода йўлларини бойитиш, шу асосда қўлга киртилган кўнилмаларни миллий рух билан суғориб, ҳайкалтарошлиқ ашёларидан унумли фойдаланишда кўринди.

А.Сайдхужаев. Дүстим портрети.
1985 й., Гипс

1970-80-йиллар Ўзбекистон ҳайкалтарошлиги услубий йўналишларини А.А.Ҳакимов икки қисмга булиб изоҳлаган: “Агар замонавий узбек, Ўрта Осиё ва Қозогистон пластик санъати ривожини кўриб чиқадиган бўлсак, уни икки асосий қисмга бўлиш мумкин.

Т.Тожихұжаев. Кимга тандир? 1976 й.. Шамот

Бунинг бириңчиси – мустақкам бадий анъаналар мавжуд бұлған анъанавий-академик ҳайкалтарошлик. Иккінчisi эса 1970-йиллар ўрталарида Үзбекистондағы жаңы қызықарлы пластик йұналишдір. Бу йұналишнинг гоявий концепцияси яңги, күпроқ безакли ҳайкалтарошликта турли хил – шеърий романтик, фалсафий-мажозий, фольклор истеңзөли (кинояли) – гоявий воқеликтерден иборатдір” [2.34. Б. 13.]. Ҳайкалтарошликтегі мазкур йұналишларни күйидаги маълумотлар асосида кенгроқ баён этиш мүмкін.

Биринчи йўналиш: XX-аср Узбекистон ҳайкалтарошлигининг олдинги босқичларига ҳам хос бўлиб, унинг намояндадари асосан катта авлод ҳайкалтарошлари хисобланади. “Хусусан, кириқ ёшдан эллик ёшгача булган: Х.Хусниддинхўжаев, А.Бойматов, Э.Алиев, Н.Бандзеладзе, Я.Шапиро, В.Клеванцов, В.Дегтяров, Р.Немировский, Ю.Киселев, Л.Рябцев, В.Лунев ва бошқалардан ташкил топган катта авлод ҳайкалтарошлари анъанавий-реалистик, икадемик услубда ишластган ҳайкалтарошлар гурӯҳи назоидадаридир. Бирок – А.Хотамов, Т.Эсонов, М.Аблокулов каби И.Е.Репин номидаги Ленинград институтини тамомлаган ёш ҳайкалтарошлар ҳам бор” [2.34. Б. 13.]. Шунингдек, М.Мусабосев, А.Аҳмедов, П.Челишев, В.Ванякин каби катта авлод ҳайкалтарошларини ҳам шу сафга киритиш мумкин. Мазкур йўналишнинг кўлами кенг қамровли бўлиб, портрет, тўлиқ ва кўп фигурали ёндошувларни ўз ичига олади. Уларнинг ҳар бири ўзига хос бадиий-услубий характерга эга. Масалан, портрет асарларни ишланиш услубига кўра уч турга бўлинади: анъанавий реалистик, импрессионизм йўналиши, пластик композицияли портретлар.

А. Хотамов. Красччи. 1983 й., Гипс

О.Салников. Севги афсоны. 1983 й., бронза

Реалистик ёндошувга Ю.Киселовнинг “Ҳамид Олимжон” (бронза, 1972), “Собир Раҳимов” (бронза, 1972), А.Бойматовнинг “Фарғоналиқ колхозчи” (бронза, 1970), У.Мардиевнинг “Садоқат” (ёгоч, 1976), “Баҳодир Жалолов” (шамот, 1980), М.Муиддиновнинг “Бувим” (гипс, 1980). Р.Ёрматовнинг “Ўғлим” (гипс, 1985) портретларини мисол келтириш дозим. Улар образни анатомик-пластикасига жиддий эътибор бериб, ҳар-бир тимсолнинг руҳий оламига чуқурроқ кириб бордилар. Айрим ижодкорлар реалистик анъанадан фарқли равишда томошабин учун қизиқарли ва янги таъсурот уйғотувчи йўналишларда изланишлари, уларни импрессионизм услуби сари етаклади, бу борада бадиий характерли портретлар яратдилар.

Масалан, Д.Рузибоев, М.Мусабоев, В.Клеванцов, Ш.Усмоновлар ижодида шу хусусиятлар сезилади. Хусусан, Дамир Рузибоевнинг Доброванскийга бағишлов” (шамот, 1978), “Портрет” (шамот, 1977-1978), “И.В.Савицкий” (шамот, 1970), “Рассом Мартаков” (шамот, 1970), “Колҳозчи” (шамот, 1976), М.Мусабоевнинг “Рассом Э. Варнас” (шамот, 1976), В. Клеванцовнинг “Раққоса” (1983), Ш. Усмоновнинг “Ботир Зокиров” (терракота,

Б. Шодиева. Баҳор. 1985 й., Гипс

1980), “Владимир Высоцкий” (террокота, 1986) каби портретлари шундай характерга эга. Умумий куриниши жихатидан ҳомаки тасвирга мойил булган ва ҳаётий куринишга зид нотугаллик орқали образлар бадиий мукаммаллигини таъминловчи бундай асарлар юксак касбий тажрибанинг маҳсулидир. Чунки, тасвирланувчининг руҳий оламини содда ва кам ишлов шакллар билан очиб бериш бу асарларнинг бадиий мукаммаллигини белгилайди. Айниқса, Д.Рузбоевнинг “Доброванскийга бағишлоғ” ва “Рассом Мартаков” портретларида мазок техникасини моҳирона қўлланиши, умумий яхлит шакллар билан образ ечимини етарли даражада очиб берилиши шубҳасиз, 1970-йиллар ижодий юксалиш даврини яна бир карра асослайди.

Пластик композицияли ёндошувдаги портретларни ҳақли равища 1970-1980-йиллар ижодий жараёнидаги муҳим бурилиш дейиш мумкин. Ҳайкалтарошликка хос булган пластик тил ифодавийлигининг афзаллиги айнан шу ёндошувдаги асарларда кузатилади. Даражат илдизлари ва турли томонга йўналиб усган шоҳларининг табиийлигини сақлаган ҳолда, унга бадиий ишлов бериш билан ўзига хос пластик характери мавжуд. Гавдалантириш мазкур ёндошувнинг характери мавжуд. Ҳайкалтарош Эйнулла Алиевнинг “Орол балиқчиси” (1986 й),

А. Шаймуроев. Қишлоқ тонги.
1985 й.. Гипс

Я.Шапиро. А.Каменский. 1986 й., гипс

лиш ҳисобланади.

Бундан 1970-йилларда ижодкорларнинг касбий тафаккурида жиддий ўзгаришлар рўй бериб, замонавий бадиий жараёнда янги анъаналарни пайдо қилганликлари англа-шилади. Эндиликда ижодкорлар 1950-60-йилларга тегишли объектив ёндошувдан бир қадар воз кечиб, пластик “тил” билан “гапириш”, бетакрор услуглар устида иш-лашни давр талаби сифатида баҳолай бошлаганликларини исбот-лайди. Тўлиқ фигурали ҳайкаллар ҳам аниқ

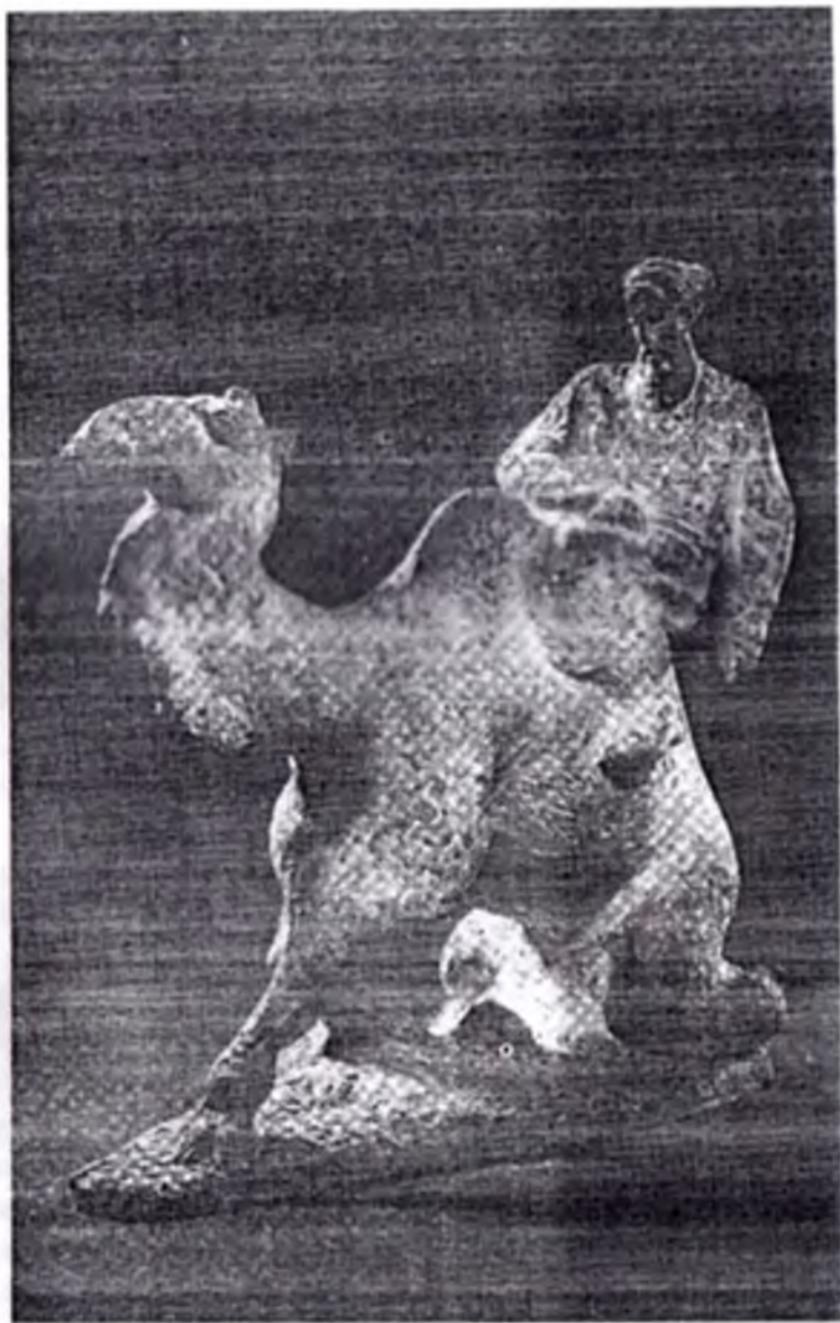
“Кизил-Кум” (1987 й), “Дараҳт ҳаёти” (1987 й) Туркман Эсоновнинг “Нур-Ота” (1982 й), “Нур-Ота” (1982 й., бошқа варианти), “Чупон ота” (1980 й), “Донишманд” (1986 й), И.Жабборовнинг “Машраб” (1974 й), А.Бойматовнинг “Чўпон” (1972 й), Т.Ёрматовнинг “Аёл боши” (1980 й), Г.Пяриннинг “Эртакдан кўриниш” (1980 й) каби портретлари шу йўсинда ижод қилинган. Уларда пластик шаклдорлик, ўзига хос ҳаракат ифодавийлиги ва реал борлиқдан чекиниб, ортирма ҳис-туйғуларга йугрилиш етакчи ўрин эгаллади. Мана шу жиҳати билан портретчиликдаги академик анъаналардан кескин фарқланувчи янги йуна-

ҳаёттүү күрүнүш тас-
вирига мойыллиги боис,
аксар ҳолларда реалист-
тик йүналишда намоён
бўлди.

Асосан тарихий
шахслар билан замон-
дошлар образи бўйичи
тўлик фигурали асарлар
ижод қилинди. А.Бой-
матов (“Ибн Сино”,
1988 й., бронза), Ҳ.Хус-
нинддинхўжаев (“Ибн
Сино”, 1981 й., гипс),
Л.Рябцев (“Ал-Хораз-
мий”, 1983 й., гипс),
В.Лунёв (“Ал-Хораз-
мий”, 1982 й., гипс),
Н.Бандзеладзе (“Ибн
Сино”, 1986 й., шамот),
Р.Авакян (“Ибн Сино”,
1984 й., шамот), Т.Эсонов (“Ибн Сино”, 1987 й., бетон), М.Гасимов
 (“Ал-Хоразмий”, 1982 й., гипс), А.Аҳмедов (“Мирзо Улуғбек”,
1987 й., лой), Ш.Усмонов (“Оғаҳий”, 1981 й., гипс) лар бу борада
намунали асарлар яратдилар. Айниқса, Мухтор Мусабоев кўхна
тарихга хос улуғворликни образ ифодасига сингдириш, ички
виқорни бўртириб кўрсатиш каби фазилатларини чукур
узлаштирганлигини таъкидлаш жоиз.

Ж. Куттимуродов. Ерназар ола куз.
1986 й., гипс

Т.Эсенов. Туя. 1985 й., гипс

1980-йиллардан Узбекистонда маҳоратли ҳайкалтарошлар-нинг күпайиб бориши асарлар бадиий сифатини ошириш борасида

янги вазифаларни вужудга келтирди. Чунки, мазкур даврда турли малакали ҳайкалтарошлараро кучли ижодий рақобат майдони юзага келганди. Ҳар бир ижодкор янгича пластик талқин билан ўз дасҳатини яратишга интилишни олий мақсад сифатида англади. Натижада портретчилик ёки бошқа анъанавий мезонлар тобелигидан кутилиб, тасвирий объект доирасини кенгайтириш ижодий оммалашди. Бу ўз навбатида мавзули ҳайкалтарошликни шаклланишига олиб келди. Ижодда мавзулар қўламининг кенгайиши эса услубий ранг-барангликни таъминлаб берди. Мазкур ҳолат 1960-йиллардаги бир ёқлама риволаниш тартибини бузилиши ва янги серҳаракат пластик ривожланиш босқичига йўл очилганлигини яқкол ифодалайди. Бу босқичда, ижтимоий ҳаётнинг турли қўринишлари, қишлоқ лавҳалари, афсонавий тимсоллар, замонавий сюжетларни кенг доирада ижод қилиниши оқибатида миллий, замонавий ва ҳажвий мавзуларда изчил ривожланиш рўй берди.

Даврлар оша бадиий қимматини йўқотмайдиган қизиқарли ва характерли қўринишларнинг ҳайкалтарошлар учун асосий мавзуга айланиши ижодий ривожланишнинг миллий мавқеъига таъсир этмай қолмади. Масалан, Дамир Рўзибоевнинг “Мусиқачилар” (шамот, 1980), Н.Бандзеладзенинг “Кўпкари” (тош, 1980), Т.Тожихўжаевнинг “Кимга тандир” (шамот, 1981), Т.Эсоновнинг “Чўпон қиз” (1983 й., гипс), И.Жабборовнинг “Хивалик мусиқачилар” (1982 й., шамот), Б.Шодиеванинг “Тўкувчилар” (1979 й., гипс), Р.Рахимовнинг “Беллашув” (1985 й., шамот), М. Гасимовнинг “Бозорда” (1986 й., шамот), У.Мардиевнинг “Эски шаҳар” (1984 й., терракота), М.Аблокуловнинг “Чўпон” (1980 й., шамот), В.Ванякининг “Илҳомланиш” (1986 й., гипс), Р.Сулаймоновнинг “Ҳаёт дараҳти” (1977 й., гипс), Ж.Миртоғиевнинг “Қишлоқда ёз” (1983 й., бронза) каби сара асарлари шу ўринда эътиборлидир. Мавзули ҳайкалтарошлиқ ижтимоий-маиший ҳаёт жабҳаларини акс эттириб, миллий рухиятга яқинлаша бошлади. Бу ўринда Н.Бандзеладзе, М.Гасимовларнинг чуқур психологик, мураккаб мимик ифодавийликка йўғрилган ҳажвий асарлари катта аҳамият

касб этди. Н.Бандзеладзенинг “Эшакни ўқитаётган Насриддин” (1986 й., шамот), “Хұжа Насриддин” (1970 й., шамот), “Насриддинни эшитаётғанлар” (1980 й., шамот), “Насриддин уйда эмас” (1986 й., шамот), “Яхшиямки, торвуз дараҳтда ўсмайды” (1980 й., шамот) номли асарларидა ҳис-ҳаяжонли пластик шаклдорликка эришилди.

Бу ижодкорнинг фаолияти бошқалардан бир мунча ҳажвий характерга бойлиги, ишлаш маҳоратининг афзаллиги билан ажралиб туради. Масалан, унинг “Насриддинни эшитаётғанлар” номли ҳажвияси буюк рус рассоми П.И.Репиннинг “Запарожиниклар” асаридаги каби ўта нозик мимик хатти-харакатлар асосида бажарилған бўлиб, бадиий ва қасбий маҳорат жиҳатидан мукаммал ижод қилинганд. Шунингдек, М.Гасимовнинг “Қари жин” (1986 й., шамот), Р.Ёрматовнинг “Хұжа Насриддин” (1982 й., гипс), Б.Гуловнинг “Хоразмча рақс” (1984 й., шамот) ҳажвиялари ҳам ўзига хос маҳорат билан бажарилган.

Айниқса, мавзули ҳайкалтарошлиқда Дамир Рўзибоев фаолияти бошқаларга нисбатан миллийлиги, бетакрор услуги билан фарқ қиласи. Унинг узоқ ўтмиш бадиий маданияти билан “ижодий мулоқат” ўрнатиши катта ютуқларидан бири бўлди. Жумладан, қадимги Ўрта Осиё ҳайкалтарошлиги анъаналарини кузатиб, ашёлар билан ишлаш техникасини янги йўсинда такомиллаштириди. Қадимги ҳайкалтарошлиқ учун хос бўлган ва 1970-1980- йиллар учун янгилик ҳисобланган ҳайкалларни ранглаш услуги Дамир Рўзибоев томонидан замонавий бадиий жараёнга олиб кирилди. Бу ҳол унинг кейинги йиллардаги ижодида, хатто 1990-йилларда ҳам етакчи ўрин эгаллади.

Р.Миртоҗиев. Қишлоқда ёз. 1983 й., гипс

Р. Ерматов. Хўжа Насриддин. 1984 й., гипс

Мусиқий лаҳзалардаги инсон психологияси Л.Богатовнинг “Шарқнинг мунгдор куий” (1986), С.Турсуновнинг “Рақс” (1989) ҳайкаллари ҳам замонавий пластик ёндошув орқали очиб берилган. А.Бойматовнинг “Ибн Сино” (1988) ҳайкалида эса асарнинг ички ифодаси кўпроқ имоишорали ҳаракатлар орқали талқин этилади. Асар гоясини ифодалашда гавда тузилишининг контраст ҳолдаги ҳаракатлар ечими муҳим ўрин эгалласада, икки қўлида ўз аксини топган маъноли букилишлар композицион тузилишни якунловчи нуқтаси ҳисобланади, шунингдек, кўл ифодалари асар портрети билан ўзаро уйғунлик касб этади.

Айрим ҳайкалтарошлар, жумладан, А.Овсепяннинг “Ер” (1983, гипс), Т.Тожихўжаевнинг “Дарё” (1981, шамот), У.Мардиевнинг “Сирдарё” (тош, 1986 й), А.Овсепяннинг “Река Аракс” (шамот, 1984 й) номли асарларида инсон ва табиат муносабатлари образли кўринишида ижод қилинди. А.Овсепян улкан катталиқдаги тепаликлар, адирлик ва төғ чўққиларини инсон қиёфасига қиёслади. Т.Тожихўжаев, У.Мардиев ҳамда А.Овсепянлар ижодида аёл шахсига эҳтиром – меҳри дарё рамзида гавдалантирилди. Иккинчи йўналиш: 1980-йиллар Ўзбекистон

Г. Рева. Баҳор. 1983 й., бронза

тасвирий санъатида юзага келган замонавий юксалиш даври хайкалтарошлар бадиий тафаккурида ҳам муносиб бурилиш ясади. Эндиликда анъанавий реализмдан ташқари, замонавий йўналишларда ҳам ижодий изланишлар тезлашди. Нарса ва ҳодисалар моҳиятига янги нигоҳ билан қарашиб, академик ёндошувдан ташқи оламда мавжуд бўлган тасвирий ифода йўлларини излаш, ҳаётий кўринишдан четлашиб, ишорали, кинояли ритмик шаклларга кенгроқ мурожаат этиш кенг тарқала бошлади. “Бунда асосан геометрик-мавхум шакллар, табиат кўринишлари, антропоморфизик мажозий образлар, шунингдек, турли инсоний эмоционал туйғулар (ранж-алам, шод-хуррамлик, илҳомланиш, жонланиш, кайгуриш ва б), шунингдек, метафорик ечимлар мужассим этилади” [2.34. Б. 115.]. Бадиий услубий характеристикалардан модернизм йўналишига мос келувчи янги изланишлар сезили бошлайди. Ижодда мумтоз ҳайкалтарошлиқ анъаналари орқали ифодалаш мумкин бўлмаган мураккаб композицион гояларни мажозий шаклларда тасвирлаш усули кўзга ташланади.

“Иккинчи йўналишни асосан Тошкентлик ҳайкалтарошлар Д.Рўзибоев, И.Жабборов, Р.Авакян, С.Бабаян, В.Гамбаров, Н.Карлихонов, Т.Тожихўжаев, У.Мардиев, Б.Шодиева (1987-йилда вафот этган), шунингдек, Коракалпогистонлик ҳайкалтарошлардан Ж.Куттимуродов, Д.Тўраниёзов ва Е.Маткаримовлар намойиш этдилар” [2.34. Б. 18.]. Улар фаолиятида инсоқ жисми, унинг турли кўринишдаги руҳий ҳолатларини ортирма шакллар воситасида иластик бўртириб кўрсатиш ёндошувлафи намоён бўлди. Д.Рўзибоевнинг “Хароба” (шамот, 1989 й), Р.Авакяннинг “Композиция” (ёғоч, 1989 й), С.Қодировнинг “Хоразмча рақс” (гипс, 1988 й), Р.Сулаймоновнинг “Композиция” (шамот, 1989 й), С.Черепановнинг “Куёшли шамол”, Э.Тожибоевнинг “Севишганлар” (металь, 1988 й), “Йиқилиш” (пластилин, 1982 й), Г.Реванинг “Баҳор” (бронза, 1983 й), “Ўсмирлар” (гипс, 1986 й), Т.Қосимовнинг “Велосепедчи” (гипс, 1983 й), Р.Миртожиевнинг “Ойнинг тутилиши” (шамот, 1987 й), Қ.Норхўрзозовнинг “Цирк” (меди, ковка, 1984 й) каби асарлари юзага келди.

В. Гамбаров. Халқ театри. 1983 й., гипс

Уларининг пластик ифодасида илғор бадий ёндошувлар ўзиншигирилиб, тасвирнинг ғоявий ифодавийлиги шаклан бирламчи ўриниги күтарилиди.

В.Гамбаровнинг “Спитакская трагедия” (1989), Л.Богатовнинг “Восточная элегия” (1986), Н.Бандзеладзенинг “Учрашув” (1986), каби асарларида мазкур ёндошувлар кузатилади. В.Гамбаровнинг “Спитакская трагедия” номли композициясидаги пластик талқин бутун борлиги билан фожияли кўринишни ифодалаб, инсонни оғир вазиятдаги ички кечинмаларини ёритишига қаратилган. Асарнинг шакл ифодалари бир мақсадга, яъни инсонни ожиз ҳолдаги қиёфасини акс эттиришига хизмат қиласиди. Унинг композицион тузилишини ички ҳиссиётта бой серҳаракат унсурлар билан йўргилган.

Д.Рузубоевнинг “Хароба” номли композициясидаги янги услубий өйлонувнга хос кўриниш бир қарашда англаш қийин бўлган икки шахс образини тафаккурона қиёфада таъсирли бажарилганида сезилади. Ҳайкалдаги икки инсон образи онг маҳсули бўлган тафаккур (фикрлаш) фалсафасини ижодкор бутун борликдан, қолаверса вужуддан узилиш сифатида изоҳлагандек тааъсурот уйготади. Юкорида таърифланган ҳайкалларга нисбатан шаклан сокин, бироқ ўзига хос ички мураккаб пластик ҳаракат асосида ижод қилинган ушбу асар замонавий ҳайкалтарошликтарни йўналишлари борасида юксак бадий аҳамиятга эга.

Умуман олганда 1970-80-йиллар Ўзбекистон дастгохли ҳайкалтарошлиги ривожида анъянавий ва ноанъянавий икки йўналиш муҳим ўрин эгаллади. Анъянавий йўналишда – тўлиқ ва кўп фигурали, мавзули асарларда мумтоз ва реалистик услубий өйлонувларга катта аҳамият берилди. Тўлиқ фигурали ҳайкаллар бўйича анатомик аниқлик ва пластик уйғунлик малакаси ошганлиги сезилди. Реалистик ёки классик услубда бажарилган портрет ва тарихий асарларда тасвирнинг ички борлигини батафсилроқ ёритини, унинг риҳий кайфиятини аникроқ ифодалаш борасида ижобий шитижалар кузатилди. Айниқса, инсоннинг руҳий кайфиятини ёритишда ҳажвий жанрнинг ўрни ҳам катта аҳамият

касб этди. Ижодий жараённинг миллий мавзулар доираси кенгайиб, майший ҳаётга ва ундаги эътибор тортувчи маҳаллий одатларга ижодий муносабат билдириш кенг ўрин эгаллади.

1980-йиллардан ноанъанавий йўналишларни фаоллик билан ўзлаштирилиши Ўзбекистон замонавий ҳайкалтарошлиги ривожида таянч омиллардан бири бўлиб, соҳанинг ривожланиш жараёнини тезлаштирди.

2.4. XX-аср иккинчи ярми маҳобатли ҳайкалтарошлиги

XX-аср иккинчи ярмидан Ўзбекистон шаҳарсозлигига замонавий ўзгаришларнинг юзага келиши, жумладан турли майший-маданий хизмат кўрсатиш биноларининг кўпайиши шаҳарларда маҳобатли ҳайкалтарошлиқ ривожланиши учун зарур муҳит бўлди. Бу жараёнда А.Иванов, Ф.Грищенко, О.Коржинская ва Н.Кримскаялардан иборат ҳайкалтарошлиқ бригадаси⁶ ҳамда Я.Кучис раҳбарлигидаги Тошкент бадиий билим юрти талабалари ўюшмасидан иборат ташкилий груп фаолиятлари эътиборга сазовордир. Улар Ўзбекистоннинг турли ҳудудларига ёдгорликлар ўрнатиши ҳамда меъморий биноларни бўртма тасвирлар билан безаши асносида маҳобатли ҳайкалтарошлиқ ҳам олдинга тамон силжий бошлади.

1950-йилларда ўрнатилган монументлар икки турга бўлинади. Биринчиси, Россияда тайёрланиб Ўзбекистонга келтирилган ҳайкалтарошлар – М.Манизер, П.И.Бондаренконинг, М.Габенинг, В.Ф. Богатиревларнинг шўролар даврининг давлат арбоблари ҳайкалларини ташкил этади. “Мазкур турдаги монументларни ўрнатиш учун Россиянинг – Москва, Ленинград шаҳарларидан ҳайкалтарошлар таклиф этилиб, уларнинг амалий тажрибаларидан фойдаланилди” [6.1. Б. 7.]. Қисқе вақтда бирин-кетин ўрнатилган бундай ёдгорликлар гарчанд кўп сонли ҳамда бадиий пухта бўлсада, бироқ уларни маҳобатли соҳа ривожида жиддий аҳамиятга эга,

⁶ Кейинги ўринларда ташкилий груп номи билан юритилади.

дэйиниң қийин. Чунки, ривожланиш даражаси ўзининг ижодий куч имкониятлари билан белгиланиши лозим. Юқоридаги ҳайкаллар жи бундан мустасно бўлиб, “ташқи кўмак” воситасида амалган оширилган эди. Шундай бўлса ҳамки улар 1990-йилларга қадар нуфузли мақомда белгиланиб келинган. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг собиқ сиёсий мафкура хукумдорлиги барҳам топиши билан уларнинг миллий муҳитга бегоналиги сабабли бадиий-амалий киммати ўз кучини йўқотди.

Асосий ривожланиш мезонини эса иккинчи турдаги маҳаллий ҳайкалтарошларнинг фигурали, амалий безакли ва боғ-ҳиёбон ҳайкаллари белгилайди. Бу таркибда ҳозиргача эришилган натижалар даражасини аниқлаш ҳамда устивор тамойилларини кўрситиш имкони бор. Масалан, О.Коржинскаяяning 1950-йиллар арафасида Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институти биносининг бош фасадига ўрнатилган кўп фигурали, Н.Кримскаяяning Тошкент Хореография билим юрти биносининг ташқи деворига ишлаган бўртма тасвирлари маҳобатли ҳайкалтарошлиқ янги босқичининг дастлабки намуналаририд. Н.Коржинскаяяning институт биносига бадиий кўрк бериб келаётган ёдгорлиги натуралистик услубда бажарилганига қарамай, ҳамон бадиий қийматини сақлаб келмоқда.

Яна Ф.Грищенко билан А.Капцаннинг “Улуғ ватан уруши ёдгорлиги” (Ҳамза-обод, чугун, бетон, мармар, 1966), Н.Кримскаяяning “Ғалаба ёки Тинчлик” (Наманган, 1957-60 й., бетон), “Раққоса” (Наманган, 1959-62 й., бетон), “Узумчи қиз” (Наманган, бетон, 1959-1963 й.), Ф.Грищенконинг “Уруш курашчилари” (Ҳамза-обод, чугун, бетон, мармар, 1966), А.Ахмедовнинг “Абадийликка кетувчилар” (Наманган, бетон, 1960) номли ҳайкаллари ҳам умумий ривожланиш бўйича илк жонланишини пайдо қилди.

Санъатшунос олим Р.Х.Тоқтош Н.Кримскаяяning таъкидлаб ўтилган “Ғалаба ёки Тинчлик”, “Раққоса” асарларининг бадиий пластикасида рус ҳайкалтарошлари В.И.Мухина билан Ф.М.Матвеевларнинг услугбий тажрибалари малакали

ўзлаштирилганлигини таъкидлайди. Дарҳақиқат Н.Кримская ўз ижодида уларнинг пластик йўналишларига тақлидан бўлса-да, мохирона ёндошган. Шу сабабли образни жисмоний мукаммал кўринишда тамошабинга етказиб бера олган. Унинг тошкент “Хореография” билим юрти биносига ишлаган мураккаб ҳатти-харакатли бўртма тасвирларида ҳам шу йўналишнинг таъсири сезилиб туради. Ҳайкалларнинг ифодавий талқинида нафис пластик-анатомия ҳаракатга уйғун бажарилганлиги билан дикқатлидир.

Я.Кучис раҳбарлигидаги ташкилий гуруҳ томонидан 1949-йилда Алишер Навоий номли кутубхона биносига ишланган бир неча ёзувчиларнинг бўртма тасвирлари, А.Аҳмедовнинг 1960-йили Наманган вилояти, Чуст туманига ўрнатилган “Абадийликка кетувчилар”, Р.Авакяннинг Андижон ва Фарғона вилоятларида барпо этилган иккинчи жаҳон уруши қурбонларининг ёдгорлик ҳайкалларини ҳам мазкур давр маҳобатли ҳайкалтарошлиги ривожида муносиб ўрни бор. Бироқ, “1960-йилларда бетон ва гипсдан бажарилган кам сонли маҳобатли ҳайкаллар афсуски, ўртаҳол даражадан кўтарила олмади” [2.2. Б. 225.].

Юқоридаги маълумотлар 1950-1960-йиллардан Ўзбекистон маҳобатли ҳайкалтарошлигига ижодий силжиш бошланганлигини кўрсатади, унинг жиддий ривожланиш жараёни эса 1970-80-йилларда юзага келди. Ушбу даврда иккинчи жаҳон урушида ҳалок бўлган аскарлар шахсини хотирлаш масаласига эътибор янада ортди. “Бунинг натижасида маҳобатли тарғиботга эҳтиёж кучайиб, ватан уруши воқеаларига аталган ёдгорликларга янги сифат бериш вужудга келди... Бир-неча юзлаб ва минглаб унча катта бўлмаган ёдгорликлар усталар томонидан мохирона бажарилиб, шаҳар, мактаб, колхоз бошқармаларига ёдгорликларни иштироки фаол қабул қилинди, ҳар-бир янги мемориал нишоналарни ноёблигига интилиш – маҳобатли санъатнинг барча таркиби, тузилиши ва характеристига таъсир қилди” [Қаранг. 2.27. Б. 225.]. 1970-йиллардан иккинчи жаҳон уруши қурбонларига аталган ёдгорликларга буюртмаларнинг кўпайиши мемориал ҳайкалларга талабни оширди.

Ниронирдида ушбу жабханинг изчилиллик билан ривожланиши, ҳатто устинор тамойил даражасига қадар етди. Шу боис, ҳайкалтарошлик ишларининг гоявий хизмат доираси кенгайиб, у чекка қишлоқ ва жамоа ҳўжалиги бошқармаларигача кириб борди. Мазкур санъат турини, хусусан, меъмориал жанрда бажарилган ёдгорликларни ноёб санъат маҳсули сифатида қабул килиш шаклланди. Бу омиллар ўз навбатида 1970-80-йиллар Ўзбекистон мемориал ҳайкалтарошлиги ривожини таъминлашга асос бўлди.

Бироқ ушбу жанрга эҳтиёжнинг ҳаддан зиёд ортиши ва назорати бўйича жиддий чоралар кўрилмаганлиги оқибатида талайгина муаммолар ҳам юзага келди. Масалан, ҳайкалтарошлик ихтисослигиги эга бўлмаган ҳаваскорлар томонидан паст савияда бижарилгни юзлаб Йирик, минглаб ўрта ўлчамли мемориал ёдгорликлар Реснубликанинг кенг географик ҳудудларига ёйилди. "Уларни инклиш учун Ўзбекистондаги мемориал ёдгорликларни уч гурухга бўлиб изоҳлаш мумкин. Биринчи гурух таркибига маҳоратли ҳайкалтарошлар ва меъморлар ижодига тегишли ёдгорликлар киради. Иккинчи гурухга хаваскор усталар – мактаб ўкувчилари (уюшган), ишчилар, аскарлар, халқ усталари томонидан яратилган ҳайкаллар мансубдир. Учинчи, кўп сонли ёдгорликлар гурухига буюртмачиларга муаллиф сифатида ўз номларини сир тутган шахслар ижодига тегишли ҳайкаллар киради" [6.2. Б. 6.]. Биринчи гурухдан ташқари қолган икки таркибдаги хаваскор ҳайкалтарошлар ижодий маҳсулидан иборат кўплаб сифатсиз ёдгорликлар юқорида таъкидланган муаммонинг бош сабаби бўлди.

Меъмориал ҳайкалларда эскирган ва маълум қолиб асосида ижодкорлар онгида ўрнашиб қолган ижодий ёндошувнинг хукум сурини асосий муаммога айланди. Ҳайкалтарошлар учун меъмориал ёдгорлик анъанавий тарзда жанг сюжетлари билан ҳамоҳанг бўлган аскар сиймоси ёки аёл образи мисолида ватан тимсолини ифодаловчи такрорий ёндошувлар кенг кўламни ташкил этади. Г.Бобожонова шу хусусда: - "Мемориал жанрдаги уруш ғалабачилари ҳайкаллари, мотамсаро она, шаҳидлар меъморий тош ёдгорликларида вужудга келган ўзгармас таркибий унсурларга

эргашиш, бир қолиблик ечимга мойиллик изидан боришга барҳам бериш керак” [6.3. Б. 65.]. деб, ўринли таъкидлаган. Чунки бу таҳлитдаги ижодий жараённинг ҳукум суриши – маҳобатли ҳайкалтарошлиқда услубий бир хилликни юзага келтириш билан бирга, ранг-баранг ва бетакрор ёндошувлар шаклланишини мураккаблаштирган.

Бундай ёдгорликларга эҳтиёжнинг юқорилиги ва буюртмаларни тезкорлик билан барпо этилиши оқибатида айрим чекка ҳудудларда натуралистик характерли бадиий бўш ёдгорликлар пайдо бўлиб, соҳанинг ривожланиш даражасига салбий таъсир кўрсатди. “Бир томондан, бу нарса ҳайкалтарошлар учун яхшигина тажриба бўлди, иккинчи томондан эса, анашу ёдгорликларнинг шошқалоқлик билан ўрнатилиши ҳайкалтарошларнинг ижодий имкониятларини чегаралаб қўйди” [3.15. Б. 11.].

Юқоридаги ҳайкаллар таркибига Павел Ивановнинг “Рельефли фриз” (Фарғона почта биноси, аллюмин, 1970 й), Рашид Сулаймоновнинг “26 та учувчи - қаҳрамонлар” (Андижон, бетон, медь, 1975 й), “Улуг ватан уруши ёдгорлиги” (Андижон, бетон, 1985 й), Барно Шодиеванинг “Мотамсаро Она” (Хоразм, бетон, мармара, базальт, 1978 й), Виталий Рутчиннинг “Улуг ватан уруши ёдгорлиги” (Фарғона, бронза, мармара, бетон, 1976 й), “Улуг ватан уруши ёдгорлиги” (Бухоро, бетон, бронза, 1976 й), ”Улуг ватан уруши ёдгорлиги” (Зомин, бетон, 1978 й) ва бошқа кўплаб ёдгорликларни киритиш мумкин.

Меъмориал ҳайкалтарошлиқда гарчанд кам сонли бўлса-да, намунали асарлар ҳам мавжуд бўлганини таъкидлаш керак. Масалан, Чирчик шаҳрида улуг ватан уруши қурбонлари хотирасига ўрнатилган ёдгорлик (Ю.Киселев, меъм: С.Сутягин, Ю.Клепиков) ўзига хос ноанъанавий композицион ечими билан ажralиб туради. У мазкур жанрнинг муаммога сабаб бўлган ёндошувларидан тубдан фарқ қилувчи рамзий композицион ҳолатда бажарилган. Асада самога томон бир тартибда кўтарилаётган турналар ва учишга ожиз ҳолатда талпинаётган

жироҳитли ёлғиз турнадан иборат мажмуавий кўриниш таснирланган. Шунингдек, Фарғона шаҳрида (П.Иванов, М.Ининов), Жizzах вилоятининг Зомин туманида (В.Рутчин, И.Ассоқ), Тошкент вилоятининг Пойариқ туманида (В.Дегтярев), Ўзистон шаҳрида (Ю.Колесников), Фиждувон туманида (А.Мазитов) барпо этилган йирик ёдгорликлар ҳам шу каби асарлар сирасига киради.

“1970-йилда Маданият Вазирлиги қошида ҳайкаллар ишлаб чиқариш комбинатининг пайдо бўлиши Москва, Ленинград бадиий комбинатларига мурожаат этмаган ҳолда, маҳаллий шароитда турли ашёлардан ҳайкаллар яратиш имконини берди” [6.4. Б. 114.]. Бу ҳол Ўзбекистон маҳобатли ҳайкалтарошлиги ривожи учун яна бир сингиллик яратиб, маҳобатли ҳайкалтарошликка бўлган ўқтиёжларни бажаришда муҳим аҳамият касб этди. Пировардида маҳобатли ҳайкаллар мамлакатимизда бажарилиб, соҳа ривожи янада тезлашди.

1970-йиллар маҳобатли ҳайкалтарошлигига тарихий мавзули асарлар ҳам аввалги мавқеъидан кўра ривожлана бошлади. Узок ўтмишдаги алломаларимиз образлари бўйича танловлар эълон қилиниб, маҳаллий ҳайкалтарошлар унга жалб этилди. Жумладан, 1970-йили Мирзо Улуғбек ҳайкали учун лойиҳалар танловида биринчи ўринни ҳеч бир ҳайкалтарош қўлга кирита олмади, Мухтор Мусабоев варианти иккинчи ўринга сазовор бўлиб, ғолиб топилди ва 1972-йили Самарқанд шаҳридаги Мирзо Улуғбек обсерваторияси ёнига ўрнатилди. Классик услубда таъсирчан бажарилган мутафаккир образи ички ҳиссий ифодага бой бўлиб, ички ва ташки жиҳатдан салобатли кўринишда ижод қилинди. Мухтор Мусабоев ижодига мансуб “Ал-Беруний” ҳайкали 1974-йили Тошкент шаҳрига, “Ал-Хоразмий” ҳайкали эса 1975-йили Хоразмга ўрнатилди. Мазкур ёдгорликлар илк маротаба маҳаллий ижодкор томонидан яратилган асар сифатида Ўзбекистон маҳобатли ҳайкалтарошлигининг миллий ривожига муносиб хисса бўлиб кўшилди.

Бирок, бу борада ҳам айрим муаммоли масалалар мавжудлигини айтиб ўтиш жоиз. Чунончи, 1970-80-йилларда яратилган тарихий жанрли ҳайкаллар миллий талқини бўйича муайян собиқ мафкура назорати остида холис ифодасини топмаганлиги билан бирга, марказий майдонларга ўрнатилиши кузатилмаган. Мамлакатнинг асосий диққатга сазавор жойларига (сиёсий майдонлар, шоҳ қўчалар ва б.) собиқ иттифоқ йўлбошчилари ҳайкаллари қўйилган. Шўролар жамиятини мадҳ этиш, унинг етакчи вакилларини улуғлашга қаратилган бундай ҳайкаллар ҳар томонлама – ифодавий бадиий талқини ва худудий ўрнатилиши жиҳатидан устивор бўлган. Иккинчи, яъни, кейинги мақомдаги миллий образлар эса муассасалар бинолари ҳовлисига ўрнатилганлиги [изоҳ 6], бадиий ва пластик ифодасининг мунгли киёфадорлиги билан фарқ қиласди. Уларнинг талкинида улуғворлик, даъваткорлик, пешқадамлик ва раҳнамолик сифатларини ифодалаш етакчи бўлмаган. Балки, умумий кўриниш жиҳатидан маъюс ҳолда бошини куи эгган тарзда тасвирланган. Кўриниб турганидек, 1970-80 – йилларда сиёсий марказларга миллий образларни ўрнатиш масаласи катта ўрин эгалламаган. Бундан ташқари улар миллий бадиий ифодавий жиҳатидан ҳам холисона ифода этилмаган. Масалан Хоразмнинг Иchan қалъя дарвозаси ёнидаги “Иbn Сино” ҳайкали гарчанд пластик ечими ва бадиий ифодаси бўйича мукаммал бажарилган бўлса-да, буюк мутафаккирга хос кўринишида ишланган дейиш қийин. Чунки, унинг ўтирган ҳолатдаги ерга энгашган кўринишида ярим ётган қиёфани ифодаловчи пластик хусусияти образ моҳиятини очиб беришга мос келмайди. Шунингдек, қадимги гирек классик санъати услубларига мойил бўлган алломанинг умумий тасвирий-объектив қиёфаси ўз даврининг миллий либосидан бегона ҳолатда бажарилган. Гоявий-ифодавий жиҳатдан гўё ҳижрон азобида ҳаёт кечираётган шахс сиймоси намоён этилаётгандай таъсурот уйғотади. 1980-йиллари Бухорода ўрнатилган “Иbn Сино” ҳайкалида ҳам шунга яқин ҳолат кузатилади. У Хоразмдаги ёдгорлик каби ярим ётган кўринишидан мустасно бўлса-да, бироқ, ҳайкални пластик ҳаракатида мейёридан

ортиқ даражада қаддининг букилиши яққол күзга ташланиши билан бергә, қадимги грек ҳайкалларининг услубий ёндошувини өслатади. Бу ҳол томошабин нигоҳида тасвирни биринчи планда қабул қилиниши нуқтаи назаридан мутафаккир образи учун иконосликни келтириб чиқаради. Мазкур ёндошувли ҳайкаллар айнан шу жиҳати билан биринчи тоифали ҳайкалларга хос сифатлар (улуғворлик ва мағрурлик)дан холилиги билан ажралиб туради. Бундай кўринишдаги ҳайкаллар билан собиқ ҳукумат йўлбошчиларининг улуғвор ҳайкалларини қиёсланса, орадаги фарқ яққолроқ күзга ташланади. Собиқ даҳолар ҳайкаллари ҳеч бир ҳолатда ерга энгашган кўринишда ифодаланмаган, аксинча, мағрур киёфада тасвирланган. Бироқ, ўрта асарлар жаҳон илм-фани ривожига улкан ҳисса қўшган ва номи кенг миқёсда тарқалган буюк сиймолар ҳайкали эса қадди кўркамлик, улуғвор қиёфалик кўринишиги эҳтиёжлидир.

1970-йилларда уч ўлчамли маҳобатли ҳайкалтарошликтан ташқари, меъморий безакли, боғ-хиёбон турлари ҳам ривожланди. Ўзбекистонда шаҳарсозликни ривожланиши безакли ҳайкалтарошликтининг эҳтиёж манбаига айланди. Ўзбекистоннинг шаҳар ва туманларида ижтимоий-маиший хизмат кўрсатиш бинолари, дам олиш масканлари қурилишини кенгайиши безакли ҳайкалтарошлиқ ривожига ижобий таъсир кўрсатди. Айниқса, метро бекатларини бадиий кулолчилик асосида бўртма тасвирлар билан безаш ишлари кенг йўлга кўйилди. Улар орасида “Алишер Навоий” метро бекати таникли рассом Чингиз Аҳмаров билан ҳаммуаллифликда [изоҳ 7] ҳайкалтарош Аҳмад Шаймуродовлар томонидан безатилиши алоҳида аҳамиятга эга. Мазкур ишланмалар икки моҳир санъаткор бадиий тафаккурида сайқаллангани боис бадиий жиҳатдан пухта бўлиб, ранглар уйғунлигига ғоят нафис бажарилган. Шунингдек, А.Навоий номидаги Ўзбекистон адабиёти ва санъати музейининг зали ва деворларини бадиий безаб турган А.Шаймуродовнинг (1970 й) устоз ва шогирд мавзусидаги Навоий ва Жомий туркумидаги думалоқ ва бўртма тасвирлари ҳам меъморий безакли ҳайкалтарошлиқ намуналариданdir.

Мазкур даврдан бошлаб мамлакатнинг истироҳат боғлари, турли сайилгоҳ ва оромгоҳларига анималистик жанрда бажарилган (кўпроқ кийик, буғи, тоғ эчкиси ва б) безакли ҳайкаллар барча ҳудудларга кенг тарқалди. Бундан ташқари турли соҳа биноларининг катта заллари ва ҳовлиларига ҳам ўша жойнинг фаолияти билан ташқи муҳитни ўзаро боғловчи ҳайкаллар қўйилиши кузатилади. Масалан, Тошкент хирургия шифохонаси ҳовлисига “Ибн сино” (Ю.Кселев), Намангандаги Алишер Навоий номли театр биноси ташқарисига Навоийнинг Хамса асари қаҳрамонлари (И.Жабборов, 1986 й, мис), Чорбоғ сув омборига “Фарход” (Р.Немировский, бетон, 1971 й) ҳайкалари ва шу каби ижтимоий муассасалар фаолияти билан боғлик маҳобатли ҳайкаллар ўрнатилиши ривожланди.

1980-йиллар ўрталаридан ноанъанавий бадиий кулолчиликда замонавий пластик йўналишларнинг шиддат билан ривожланиши ҳам боғ-ҳиёбон безакли ҳайкалтарошлигига ижобий самара берди. Мазкур йўналишли асарлар нафақат ўзининг замонавий ҳусусияти билан аҳамиятли бўлди, балки ашёларининг ҳароратга чидамлилиги ва узоқ муддатлилиги билан соҳа ривожига айни муддао бўлди. Айниқса Республика ҳайкалтарошлик ва боғ-ҳиёбон кулолчилиги симпозиумларида сараланиб олинган пластик асарларни Тошкентнинг турли ҳиёбонларига ўрнатилиши шаҳар муҳитини ўзига хос бадиий эстетик воситалар билан тўлдиришда муҳим аҳамият касб этди.

Юқоридаги таъкидлардан анлашиладики, XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Ўзбекистон ҳайкалтарошлиги ижодий ривожланишининг муҳим палласига кириб келди. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг собиқ иттифоқ ҳалқлари умуммаданий жараёнини шакллантириш, барча миллатларни ягона маданият таркибида жисплаштириш сиёсати натижасида ноанъанавий санъат тури ҳисобланган ҳайкалтарошлик ривожи учун муҳит зўрайди, унинг маданий-ижтимоий ҳаётга алоқадорлиги ортиб борди. Соцреализм услубий характерига эга бўлган дастгоҳли ҳайкаллар қўргазмали фаолиятининг жадаллашиши ҳамда инқилобий ва иккинчи жаҳон

урушни ишқолигига асосланган ёдгорлик ҳайкалларнинг чекка қулдулдиригача (туман марказлари, жамоа ҳўжалик идоралари, қишлоқ қонганиши бинолари, мактаб ва маданий дам олиш уйлари **Финоларига**) кириб бориши ушбу санъат турини кенг тарғиб этишга ҳамди шу аснода ривожланишига хизмат қилди. 1950-йиллар **Ўрталаридан** маҳаллий ёшлар томонидан ушбу мутахасисликни **Ўрганилиши** мазкур санъат тури бўйича жиддий кўникмалар пайдо бўлганлигини англатади. Мазкур омилларга кўра 1960-йиллар охири 70-йиллардан замонавий ривожланиш имкониятларининг кенгайиши сабабли ривожланиш собиқчи бошланди. Бу имкониятлар озиғида ҳайкалтарошлиқ XX асрнинг биринчи ярим йиллигидаги мураккаб кечинмали шаклланиш жараёнидан тамомила ҳалос бўлиб, тасвирий санъатнинг фаол соҳалари қаторидан ўрин эгаллади.

1970-йиллардан шаҳарсозлик ва меъморликнинг замонавий қиёфа касб этиши, маҳобатли-безакли ҳайкалтарошлиқ ривожининг табиий эҳтиёжини таъминлади. Интеръер ва фасадларини бўртма тасвиrlар билан зийнатлашга мойил бўлган курилиш иншоотларининг кўпайиши натижасида безакли соҳага талаб ортиб, рельефли ҳайкалтарошлиқ ҳам ўзига хос тезликда ривожланди.

Юқоридаги мулоҳазалар шуни англатадики, 1970-йиллардан Ўзбекистон ҳайкалтарошлиги жадал ривожланиш босқичига кириб келди. Бу соҳада узоқ йиллардан буён ривожланишига ҳалал бертаётган барча муаммолар ўз ечимини топса-да, бироқ ижодий жараёнда мафкуравий омиллар билан боғлиқ айrim муаммолар ўз кучини йўқотмади. Масалан, дастгоҳли ҳайкалтарошлиқнинг **мавзули** жанрида объектив вокеликка нисбатан соцреализм **тамоили** нуқтаи назаридан ёндошиш, маълум белгили ижодий **донаридан** чётга чиқмаслик ёки комунистик гоявийликни мажбурий **композицион** асосга сингдириш ҳоллари учраб турди. **“Социалистик реализм** назарияси образли англашнинг чегараланган **услублирини** тасдиқ этди. Рассом “социалистик” вокеликка мосланшини, ҳамдий ҳакиқатга фақат комунистик мафкура нуқтаи-

назаридан ёндошиши зарур эди. Шунинг учун ҳаёт ҳодисаларини шахсий тафаккурдан ўтказиш шахсиятпастлик ва ёд фикрлаш деб ҳисобланар эди” [3.14. Б. 24.]. Албатта бу ҳол мавзули ва майший жанрларда эркин бадиий тафаккурга берилишини маъқулламагани ҳолда бир хил мазмундорликдан иборат торроқ доирада фаолият юритишга ташвиқ этди. Масалан, А.Ивановнинг “Звеночи” (гипс, 1951 й), А.Бойматовнинг “Октябрға биринчи қадам” (пластилин, 1988 й), “Фолиб болалар” (бронза, 1985 й), “20-чи йиллар” (гипс, 1980 й), М.Мусабоевнинг “Халқлар дўстлиги” (гипс, 1972-73 й), Я.Шапиро “Кетувчи”(гипс, 1967 й), Ҳ.Хусниддинхўжаевнинг “Механизатор-қиз” (бронза, 1980 й), Т.Эсоновнинг “Колхозчилар” (медь, выколотка, 1980 й), Р.Авакяннинг “Октябрға биринчи қадам” (шамот, 1986 й), Н.Банзеладзенинг “20-чи йиллар” (шамот, 1986 й), Л.Рябцевнинг “Шарқ аёллари озодлиги” (бронза, 1987 й), У.Мардиевнинг “Мўл ҳосил” (тош, 1984 й), “Добровольцы” (шамот, 1985 й), Ж.Миртожиевнинг “Ёш бригадир - Аҳмедова” (бронза, 1987 й), “Ёш бригадир - Б.Ибрагимова” (бронза, 1987 й) каби ҳайкалларни шу характер билан баҳолаш мумкин. Бу албатта ривожланган босқич дастгоҳли ҳайкалтарошлиги бўйича жиддий салбий бурилиш ясамади, ички услубий-ифодавий муаммо эканлиги билан эътиrozли фикрларга сабаб бўлди.

Умуман айтганда эса:

- 1950-йиллар охири 60-йиллардан ижодий куч имкониятларининг пайдо бўлиши, ҳайкалтарошликини ривожланиш палласига олиб кирди.
  - Унинг дастгоҳли турида реализм тамойили устивор бўлиб, портрет ва тўлиқ фигурали асарлар яратиш асосий ўрин эгаллади.
  - Маҳобатли турида рус ижодкорлари томонидан яратилиб, сиёсий марказларга ўрнатилган собиқ партия йўлбошчилари ёдгорликлари кенг тарқалди. Миллий мавзулар бўйича ҳам эътиборга лойиқ айрим асарлар ўрнатила бошланди. Бироқ, бадиий маҳоратининг бир қадар сустлиги ва кам сонлилиги билан рус ҳайкалтарошлари асарларидан фарқ қилувчи мазкур асарларнинг миллий ривожланишга жиддий таъсири сезилмади.

• 1970-йиллардан ҳайкалтарошлик ривожланиш босқичига тиришди. Бирок, ижодий жараёнга хос натижаларни бугунги куннигоҳи билан икки томонлама баҳолаш лозим қўринади: биринчидан – соҳада ўзига хос касбий малака ва техник ёндошув пухта ўзлаштирилди. Жаҳон реалистик мактаби анъаналари бўйича етарли кўнишка ҳосил қилинди; иккинчидан – ривожланиш суръати қанчалик юксак бўлмасин, ижодий жараёнда собиқ мафкуравий ёндошув хукумронлиги асарларнинг ғояси ва пластик ечимига ўз таъсирини ўтказди. Шу боисдан ҳам 1970-80-йилларда Ўзбекистон ҳайкалтарошлиги етарли даражада имкониятларга зга бўлгани ҳолди, миллий мавқеъини мустаҳкамлаши қийин кечди.

• Ҳастгоҳли турида кўплаб ижодий тамойиллар ва услубий ёндошувлар муносиб ўзлаштирилди. Хусусан, реализм, импрессионизм, классицизм ҳамда янги замонавий йўналишларга мурожаат этиш кузатилди. Масалан, портрет ва тўлиқ фигурали асарлар кўпроқ реализм, айрим ҳолларда эса импрессионизм йўналишида амалга оширилди. Эркин мавзуули композицион ҳайкаллар 1980-йиллардан жадаллашди.

• Маҳобатли турида иккинчи жаҳон уруши қурбонларига ёдгорликлар ўрнатишнинг жадаллашуви пиравардида мемориал ҳайкалтарошлиқ тезлик билан ривожланди. Пойтахт, вилоят ва туманлар марказларида шу йўсинли ёдгорликлар ўрнатилди.

• 1970-80-йилларда Ўзбекистон ҳайкалтарошлиги касбий маҳорат ва малакавий тажрибаларни кўлга киритиб, миллий ривожланиш бўйича дастлабки пойдеворни шакллантириш даврини босиб ўтди.

III БОБ

МУСТАҚИЛЛИК ДАВРИ ЎЗБЕКИСТОН ҲАЙКАЛТАРОШЛИГИ

3.1. Ўзбек миллий ҳайкалтарошлигининг янги ижодий босқичи

XX-асрнинг 90-йилларига қадар Ўзбекистон ҳайкалтарошлиги кўпмиллатли халқлар ҳайкалтарошлиги билан ўзаро диолектик муносабатлар асносида шаклланиб, ўзига хос касбий-ижодий тажриба кучига эга бўлди. Бироқ, ижодий майдонда бу соҳани миллий мактабини тўлик шакллантириш ва ривожлантириш муаммоси ўз ечимини батамом топмаган эди. 1991-йилдан Ўзбекистонни мустақилликка эришиши билан мазкур муаммоларни бартараф этиш имкони юзага келиб, ўзбек ҳайкалтарошлик мактабини ривожлантириш босқичига йўл очилди. Мазкур соҳадаги ижодий изланишлар янги мафкуравий мезонларга мувофиқлиги боис, ҳайкалтарошлик миллий мақоми юксала бошлади.

1990-йилларга келиб Ўзбекистон ҳайкалтарошлигига муҳим ижодий жараён ўзгаруви рўй берди, миллий ижодий ёндошув устивор бўлган янги босқич бошланди. Бунинг негизида, соҳани миллий мақомини мустаҳкамлаш, келажакда эса маҳаллий мактабини яратиш имконияти қўлга киритилди. Куйида Ўзбекистон ҳайкалтарошлигининг мазкур тарихий янги босқичи ёритилади.

XX-асрнинг сўнгги ўн йиллигига Ўзбекистон ҳайкалтарошлиги янги ижодий босқичга эришиши учун қулай вазият юзага келди. Маълумки, ҳайкалтарошлик бу даврга қадар тўла шаклланиб, муносиб даражада ривожланган бўлса ҳамки, ҳанузгача том маънода миллий мақомини мустаҳкамлаб улгурмаган эди. Кўпмиллатли халқлар санъати характеридан мутлоқ айри йўлдан боришига даврнинг сиёсий-мафкуравий ҳамда бадиий-маданий ҳукумронлиги имкон бермаган эди. Гарчанд, 1970-йиллардан тарихий шахсларнинг маҳобатли ҳайкаллари ўрнатилган бўлса-да,

бироқ, улар монументал санъатга хос улуғвор бадиий талқинга муҳтоҷ бўлган. Шу билан бирга: – “Уларда кўпинча юртимизга, ҳалқимизнинг ҳаёти ва қадриятларига мутлақо даҳли бўлмаган, имри бино бўлиб Ўзбекистонга қадам босмаган зотларнинг қиёфаси акс эттирилар эди” [1.7. Б.148.]. Ўзбекистон 1991-йилдан давлат мустақиллигига эришиши билан мана шу вазият тубдан ислоҳ қилинди. Маҳобатли ёдгорликларнинг мазмун моҳияти, пластик шаклу-шамойили ва бошқа ижодий ечимида илк бор миллий туйгу устиворлиги етакчи ўринга кўтарилиди. Бу албатта, соҳани янги ижодий тартибда ривожлантириш фурсати пайдо бўлганлигини англатади. Айни пайтдаги бош вазифа собиқ тузим таъсирида ривожланган ҳайкалтарошлиқни гоявий-мафкуравий жиҳатдан ислоҳ қилиб, янги босқичга олиб чиқиш масаласига қаратилди. Шу боис унинг аввалги услубий ёндошувларига барҳам бериб, пластик ҳусусиятларини янгилаш, шунингдек, унга замонавий қиёфа бағишилаб маҳаллий руҳда ривожлантириш ҳар томонлама долзарблигини кўрсатди.

Натижада истиқоллининг дастлабки йиллариданоқ ўзгаришларга бой бўлган, таъбир жоиз бўлса, том мъянода ижодий янгиланиш даври бошланди. Жамият ҳаётининг ўтиш даври мураккаблигига қарамай, янги ривожини таъминлаш, миллий санъатимизнинг таркибий қисмидаги ўрнини мустаҳкамлашга эътибор қаратилди.

Юқоридаги ижодий имкониятларга асосланиб мазкур тадқиқотда 1990-йиллардан кейинги давр миллий ҳайкалтарошлиқ мавқеъини мустаҳкамлаш босқичи деб, белгиланди. Бу бежиз эмас, албатта, агар маҳобатли ҳайкалтарошлиқ тарихий ҳақиқатларга кўра жамиятнинг мафкуравий эҳтиёжлари билан ҳамоҳанг ривожланишини назарда тутсак, 1990-йиллар Ўзбекистон тарихида мустақил давлат номи билан юритилувчи янги даврнинг бошланиши – илгари сурилаётган ижодий босқични кафолатловчи асосдир. 1991-йилга қадар соҳани миллий санъатимиз кесимида тадқиқ этилмаганлиги, собиқ тузумнинг мафкуравий түсиклари туфайли жиддий хулосалар чиқарилмаганлиги пировардида унинг

аввалги мавқеи үз кучини сақлаб келди. Натижада миллий мақомда ривожланыётгандык санъатшунослар нигоҳидан четда қолиб, тасвирий санъат турлари орасыда эътибор қозониши секинлашды. Зотан, чиндан ҳам жамиятимиз миллий давлатчилик қуриш даврини босиб ўтаётган экан, демак шак-шубҳа йўқки, маҳобатли ҳайкалтарошлик бу жараён билан уйғун ҳолда ривожланади. Зеро, “Ёдгорликлар – умуминсоният наздидаги буюк шахслар, маълум тарихий давр ғоясини белгиловчи воқеалар ифодаси ҳамда ғоявий жиҳатдан юксак ижтимоий-сиёсий мазмундорликни тарғиб этишга хизмат қиласди” [2.5. Б. 24.].

Бу босқичнинг дастлабки пайтларида янги истеъодд эгаларини топиш ва ижодий куч-имкониятларни мустаҳкамлаш борасида айрим қийинчиликлар юзага келгандигини ҳам қайд этиш керак. Бироқ, бу масала 1997-йили Ўзбекистон Бадиий Академияси ташкил этилгандан кейин үз ечимини топа бошлади. Камолидди Беҳзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институтида янгича фикрлайдиган, замонавий санъат йўналишларига үз муносабатларини билдирадиган тажрибали ёш ҳайкалтарошлар секин-асталик билан ижодий жараёнга муносиб куч сифатида кўшилмоқда.

Хозирдан қўйилган ижодий пойdevor унинг келажак мавқеини юксалтиришига муносиб восила бўлади. Бинобарин, эришилган натижаларга тўхталадиган бўлсак, биринчи навбатда мавжуд ижодий кучларнинг маҳорат даражасини аниқлаб олиш лозим. Бу ўринда куйидаги масалаларга чуқурроқ ёндошиш талаб этилади. Чунончи, 1950-80 – йиллардаги йирик буюртмалар асосан рус ҳайкалтарошлари, айрим ҳолларда эса Ф.Грищенко, А.Бойматов, А.Шаймуродов, М. Мусабоев, Р.Авакян ҳамда бошқа кекса ва ўрта авлодлар томонидан бажарилиши оқибатида миллий кадрларнинг аксарияти оммавий равища дастроҳли соҳада фаоллият юритиб келган. Бу үз навбатида маҳаллий ёшларни маҳобатли соҳада жиддий қўнишка ҳосил қилишига ҳалал берган сабаблардан бири эди. Мана шу ҳолат 1990-йиллар учун қуйидаги муаммоли вазиятни юзага келтирди. Ўша пайтда буюртма бажарган

кам сонли кекса авлодларнинг ижодий кучдан қолиши дастгоҳли соҳа вакилларини таянч кучга айлантирди. Пировардида, буюртма вазифалари жиддий тажриба тўплаб улгурмаган ҳайкалтарошлар зиммасига юкланди. Бу жараён 1990-йиллардаги барча ҳайкалтарошларни ижодий синовдан ўtkазди. Ҳайкаллар ўрнатиш олдидан ўtkazilgan лойиҳалар танлови бу борада алоҳида аҳамият касб этди. Танловлар давомида янги истеъдод соҳиблари сараланиб, буюртмалар бажариш имкониятига эришдилар.

1990-йиллар бошидан мамлакат ҳудудини номаҳаллий ёдгорликлардан ҳоли этиб, улар ўрнида миллий ҳайкаллар бунёд қилинди. Пировардида республиканинг шаҳар марказларида буюк мутафаккир-алломалар, адолатли ҳукмдор ва саркардалар, шунингдек бошқа кўплаб миллий мавзули ҳайкаллар ўрнатилиб, янги муҳитни шакллантиришга изчил киришилди. Бу жараён бир йўла янги истеъдод эгаларини ҳам саралаб берди. 1970-80-йилларда маҳобатли ҳайкалтарошлиқ бўйича ўз тажрибасини синаб кўрган Илҳом Жабборов, Камол Жабборов ва Жалолиддин Миртоҷиев, Анвар Раҳматуллаевлар эътибор қозона бошлади. Улар соҳанинг даврга хос эҳтиёжи ва масъулиятини қалбан ҳис этдилар. 1991-йилги тарихий воқеадан илҳомланиб, аждодларимиз сиймосини ихлос билан ишладилар. Янги мафкуравий эҳтиёжларга мувофиқ изланиш, образларни ҳалқчил равишда таъсирили, мозий руҳини ҳам ифодали ёритишга интилдилар.

Жумладан, Илҳом Жабборов янги тарихий даврнинг ғоявий йўналишларини бошқаларга нисбатан тезроқ тушуниб етди. Буюртмалар ижроси ўз ичига мустақиллик руҳини қамраб олиши ва миллий туйғуларни уйғотиши лозимлигини теран англаб етди. Натижада бажарган ҳайкалларида миллий кўтаринкилик, тантанавор ўзига хослик, айниқса, монументал ечимга жавоб бериши яққол сезилди. Зиммасидаги ижодий масъулиятга тўғри ёндошиши билан ҳайкаларга янги қиёфа сингдира олди.

Равшан Миртоҷиев ижоди ҳам бу борада муносиб аҳамият касб этади. У тасвирланувчининг ўтмиш ҳаётида муҳим ўрин эгаллайдиган лавҳалар ҳамоҳанглигига ижод қилди. Бадиий ифода

Йўлларидан равон фойдаланиб, композицион тузилишда миллий ёндошувни фаолият устуни деб, билди. Шу характер билан йўғрилган “Мирзо Бобур” (Андижон, 1993), “Абдулла Қодирий” (Тошкент, 1994), “Чўлпон” (Андижон, 1997), “Абдурауф Фитрат” (Бухоро, 1997), “Элбек” (Тошкент, 1998) ва бир неча “Мотамсаро она” ҳайкалларини таъкидлаш мумкин. У 1980-йилларда тажрибали ҳайкалтарош Ф.И.Грищенко раҳбарлиги остида бадиий таълимни мукаммал эгаллаганилиги асарларида ўз тасдигини топди. Ижод майдонига 80-йиллардан кириб келган бўлса-да, асосий баркамоллик даври 1990-йиллардан бошланишини амалда кўрсатди. Ҳайкалтарошликтининг ҳар икки соҳаси – маҳобатли ва дастгоҳли тури бўйича баракали меҳнат қилди. Жалолиддин Миртожиев яратган асарлар шеъриятга хос ифодавийлик ва енгил “оҳангдорлик” хусусиятларига бойдир. Унинг ушбу фазилатлари ҳорижий давлатлар эътиборини ҳам тортиб, сўнгги пайтларда Россия (“Ҳазрат Навоий” 2002 й, “Мирзо Улугбек” 2002 й), Япония (“Алишер Навоий”, 2003 й), Хитой (“Камолиддин Бехзод”, 2003 й), Миср (“Ал-Фарғоний”, 2007 й) давлатлари учун буюртмалар бажарди. Жалолиддин Миртожиев ижодига мансуб барча асарлар шуни кўрсатадики, у кенг бадиий мушоҳадаси билан реалистик услугуб анъаналарини ўз ҳиссиётлари билан уйғунлаштира оладиган ҳайкалтарош сифатида шаклланиб келмоқда.

1990-йилларда этакчи ўринга кўтарилиган миллий ғояни ҳайкалларнинг бадиий ифодасига сингдириб, ўтмиш тарихимиз, маънавий-маданий меросимизни моҳиятан асл кўринишда тасвирлашга алоҳида ёндошилди. Алломаларни таваллуд кунларини тантанали равишда нишонлаш, йилларни аждодларимиз номи билан аталиши доирасида уларга атаб ёдгорлик ҳайкаллар ўрнатиш анъана тусини олди. Натижада маҳобатли ҳайкалтарошлиқда тарихий жанр олдинги давр ёндошувидан фарқли равищда соҳанинг миллий мақомини ошира бошлади.

Маҳобатли ҳайкалтарошлиқ асарларининг мукаммаллигига композицион тузилиш ҳамда услубий бадиий савиядорлик масаласи муҳим омил ҳисобланади. Зеро, ижодкор дастлабки ишни

ҳам композицион тузилишдан, яъни умумий қўриниши, сюжет танланишидан бошлайди. Унинг эса ўзига хос назарий ва амалий томонлари мавжуд. Хусусан, ёдгорликнинг умумий пластик қўринишини маълум бир характерга асослаш, ёрдамчи предметларни асос қиёфага мувофиқ жойлаш назарий жиҳатини белгилайди. Бунда даставвал қиёфанинг умумий қўринишидаги контур чизиги мукаммал бажариб олиниши керак. Агар у ўринли топилган бўлса, шаклу-шамойили қўзланган мақсадни бера олади. Кейингина қиёфанинг ҳажмий-фазовий ҳолатини белгиловчи ёруғ-соя ўйинлари турли унсурлар воситасида амалга оширилади. Унинг композицион қўриниши мазкур назарий масалани амалга тадбик этилишига қараб баҳоланади”, деган мутахассис фикри ўринлидир. “Маҳобатли ҳайкалларнинг ташқи қўриниши ва шаклларнинг умуммутаносиблик ифодавийлиги уни узоқ масофадан идроклаш имконини беради, шу боис шакллар фазовий бўшлиқда йўқолиб кетмаслиги учун яхлит ва йирик қўринишда моделлаштирилади. Бунда персонажларнинг юз ифодавийлиги, реалистик ва унсурларнинг ишонарли бажарилиши асосий аҳамиятга эга”[2.5. Б. 16.].

Бу даврда ижобий ёндошув асосига қурилган композицион ечимли маҳобатли ҳайкаллар мавжуд, хатто олдинги давр ҳайкалтарошлигидан жiddий фарқланувчилари ҳам учрайди. Масалан, 1993-йили Тошкентда ўрнатилган “Амир Темур”, 1993-йил Андижонда ўрнатилган “Мирзо Бобур”, 1999-йил Термизда ўрнатилган “Алпомиш” ёдгорликлари фикримизни тасдиқлайди. Айниқса, “Мирзо Бобур” ёдгорлигини бу борада юксак композицияли ҳайкал десак, хато бўлмайди. Ҳайкалтарош образ ечими борасида эркин услубий изланиш олиб борганлиги учун у пластик санъатга хос қучли динамик шаклу-шамойилга бойдир. **Ўзига хос** романтик бадиий ёндошувли мазкур асарнинг композицион тузилиши айниқса дикқатга сазавордир. Композицион ечимига қўра суронли воқеликни ифодаловчи бош қиёфанинг пластик талқини Мирзо Бобурнинг ички ҳиссиётларини foявий

жиҳатдан бўртириб кўрсатади. Унинг ватан соғинчи ва руҳий изтироблари шиддатомуз шакллар замирида гавдаланади.

Ёдгорликнинг ёрдамчи шакл воситалари образ ечи-мига ҳамоҳанг бўлган мазмундор илова хусусиятига эга. Унинг эркин ифода тили, шакл ва мазмун бирлиги маҳорат билан амалга оширилган. “Образ яратиш учун “Бобурнома” ва унинг ҳаётини ифодаловчи бошқа манбалар синчилаб ўрганилди. бу жараён уч ой давом этди, шу аснода ҳайкал композицияси ижод қилинди.”⁷ Ижодкорнинг образ яратиш жараёнида пайдо бўлган ҳиссиётлари ёдгорликда ўз ифодасини топган.

Маҳобатли ҳайкаллар учун пластик тил равонлиги нечоғли муҳим бўлса, шакл талқинларининг бадиийлиги ҳам шунчалик зарурдир. Чунки, бу – асарлар савиядорлигига даҳилдор таянч кучлардан бири бўлиб, гоявий мазмундорлик манбаи ҳисобланади.

Услубан реалистик тамойилларга монанд бўлган “Амир Темур” ёдгорлигининг бадиий композицион қўриниши ўзига хос тантанавор қиёфани гавдалантиради, шунингдек ортиқча бадиий ишловлардан ҳоли равишда ҳаётий қўринишни очиб беради. “Мирзо Бобур” ҳайкали бундан фарқли ўлароқ ўзига хос

Мирзо Бобур. Р.Миртоҗие,
Андижон, 1993 й.

⁷ Жалолиддин Миртоҗиев билан ижодий мулокат, 2002 й., 23-апрел.

ноанынавий шакллар талқинида бадий ёндошувга бойдир. Асарда образнинг мазмун-моҳиятини “жонлантирувчи” восита, яъни күшимча шаклу-шамойиллар умумий қиёфа билан вобасталашган. Унда ижодкор образ ифодавийлигига оширишда бадий ёндошув мисаласи ғоят катта куч эканлигини чукур мушоҳада қилган.

1990-йиллар маҳобатли ҳайкалтарошлигига асосий ўринни реалистик услуб эгаллади. И.Жабборов ва К.Жабборовлар ижодида бу услуб кўпроқ кўзга ташлансада, бальзи жиҳатдан декоратив ёндошувга хослик ҳам сезилиб турди. Масалан, “Амир Темур” (Шаҳрисабз), “Жалолиддин Мангуберди”, “Ал-Фарғоний” ҳайкалларини бунга мисол келтириш мумкин.

Ҳайкалтарош Ш.Усмонов ижодида ҳам реалистик услуб устиворлик қиласи. Масалан, унинг “Абулғозийхон”, “Мотамсаро она” ҳайкалларини айтиш мумкин, “Абулғозийхон” ҳайкалида отнинг анатомик тузилишида номутаносиб кўриниш мавжуд бўлсада, реалистик ёндошув бўйича ижобий натижага эришилган. Шунингдек, мотамсаро она ҳайкали ҳам шу мавзуда яратилган бошқа асарлар орасида реалистик аҳамияти билан ажралиб турди. Бухоролик ҳайкалтарошлар Қ.Норхўрозов ва У.Уроқовлар ижодида кўпроқ декоратив услубий ёндошув етакчилик қиласи. Хусусан, “Она ва бола” (Бухоро, 1999 й., меъмор Р.Қ.Ахмедов), “Файзулла Хўжаев” (Бухоро, 1996 й., меъмор М.Ахмедов), “Авесто рамзий ёдгорлиги” (Термиз, 2001 й.) декоратив услугга хосдир. Уларнинг ижодидаги мазкур ҳолат бежиз эмас, албатта. 1980-йиллардан Бухорода Бахром Гулов, Ҳамро Зоировларнинг безакли ҳайкалтарошлик соҳасида олиб борган фаолияти улар ижодига ўз таъсирини ўтказган. Шу боис улар мураккаб реалистик шакл сезиш қобилиятидан кўра, шаклан яхлитликка асосланган декоратив ёндошувни ўз ижодларига устивор қўядилар.

Ж.Миртожиев ижодида миллий ўзига хос услуг сеziлиши билан бирга, лирик кайфиятли ифодавий ёндошув ҳам кузатилади. Бу хусусиятлар унинг ”Фитрат” (Бухоро, 1996 й) ҳайкалидан ташқари аксарият ҳайкалларида кўзга ташланади, Абдурауф Фитрат ҳайкали эса реализм услубида бажарилган. Ж.Миртожиев

ижоди кўпроқ романтик услугуда намоён булиши билвосита буюртма мавзулари билан боғлиқдир. Масалан, И.Жабборов ва К.Жабборовлар Амир Темур, Жалолиддин Мангуберди, Ал-Фарғоний каби шахслар буюртмасидан иборатлиги боис, уларнинг шахсиятига мувофиқ реалистик услугуда ёндошув лозим топилган. Аҳамият берадиган бўлсак, 1990-йиллар маҳобатли ҳайкалтарошлигига саркардалар ва баъзи хукмдор-мутафаккирлар (Абулғозийхон, Мирзо Улугбек (Тошкент)) образи реалистик, айrim ҳолларда натуралистик услугга яқинлик⁸ ҳамда зиёли ватанпарварлар⁹ ҳайкалларида эса лирик кайфиятга йўғрилиш сезилади. Агар мазкур услубларнинг бадии маҳорат даражасига тўхталадиган бўлсак, куйидагиларни таъкидлаш жоиз.

Реалистик услугуда бажарилган ҳайкаллар қўйилган ғоявий мақсадларни акс эттиришда янги давр шароити нуқтаи-назаридан кўзланган натижаларни бера олади. Улар миллий ҳайкалтарошлигни янги босқичда шаклланаётган дастлабки даври учун хосдир. Бу услугдаги ҳайкалларда жаҳон ҳайкалтарошлик мактаби тажрибаларини ўзлаштириб борилаётганлиги, миллий характер ифодасини пластик талқинда очиб бериш малакаси ўсиб бораётганлиги сезилади.

Соҳада эришилаётган мазкур ижодий ютуқлар билан бир қаторда, маҳобатли ҳайкалтарошлигни ривожлантириш учун нафақат реалистик ва бошқа анъанавий йўналишларни мукаммаллаштириш лозим, балки, янги замонавий бадии жараёнга ҳам мос келувчи услубий изланишларни пухта эгаллаш зарур кўринади.

Услубий масалалар таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, 1990-йиллар маҳобатли ҳайкалларида анъанавий ёндошувлар замонавий ғоявий бадии пластика руҳида ривожлантирилди. Ҳайкалтарошлилар реализм талабларига риоя этишлари етакчилик қилгани сезилади. Бу ҳол тасвирланувчининг шахсияти билан боғлиқ тарзда юзага қелади. Масалан, саркардалар – реалистик, олим ёки аллома

⁸ Масалан “Амир Темур” (Самарқанд), “Мирзо Улугбек” (Нукус) ва кўплаб она ва бола, мотамсаро она ҳайкалларини таъкидлаш мумкин.

⁹ Қатагон килинган ватандошларимиз.

ва бошқа зиёлилар образининг бадиий тадқин негизини лирик ёндошув ташкил этади. Мазкур жараён 1990-2005-йиллар Ўзбекистон маҳобатли ҳайкалтарошлигига замонавий эркин пластик ечим тажрибасини ўрганиш, тадбиқ этиш ва ривожлантиришга бир мунча эҳтиёж сезади.

3.2. Маҳобатли ҳайкалтарошлиқдаги устивор ижодий тамойиллар

1991-йили Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришиши тасвирий санъатнинг муҳим таркибий қисми бўлган маҳобатли ҳайкалтарошлиқда туб ижодий ислоҳатлар даврини бошлаб берди. Бунда, ўзбек халқининг миллий давлатчилик тарихи ва унинг азалий маданий-маърифий меросини шарафлаб, улардан фахрланиш туйғуларини кенг жамоачилик тафаккурига сингдирини илгари сурувчи янги сиёсий маданият тартибининг қарор топиши катта аҳамиятга эга бўлди. Зеро, мазкур сиёсий маданият жамият ҳаётида етакчи ғоявий-мафкуравий даража касб этиб, санъат соҳаларини ҳам ўз таъсирига олди. Бу борада айниқса маҳобатли ҳайкалтарошлиқка кучли эҳтиёж пайдо бўлди ва тез орада иттифоқдош миллатлар санъати тобелигига шаклланган ижодий ёндошувлар ўрнини соф миллий тамойиллар эгаллай бошлади. Хусусан, бу давр маҳобатли ҳайкалтарошлигининг янги ижодий тамойиллари қуидаги таркибда намоён бўлди:

- буюк сиймолар шахсини шарафлаш;
- шаҳидлар номини хотирлаш;
- рамзий композициялар.

Буюк сиймолар шахсини шарафлаш тамойили – тарихий мавзули барча ҳайкаллар учун хос бўлиб, образлар тавсифига кўра турли характерга эгадир. Масалан, саркардалар образи – мардонавор қиёфали ва реалистик ифодали, аллома ҳукмдорлар образи эса комил шахс сиймоли ва мумтоз ифодали кўринишда бажарилди. Ҳар икки характерли асаллар ўзининг муайян пластик услуби, композицион тузилиши ва оброзлар руҳий оламига хос хусусиятларига эга.

Чунончи, жаъсур саркардалар – “Амир Темур” (И.Жабборов, К.Жабборов, Тошкент (1993), Самарқанд ва Шахрисабз (1996)), “Жалолиддин Мангуберди” (И.Жабборов, К.Жабборов, Урганч, 1999) ҳамда афсонавий ҳалқ қаҳрамони “Алпомиш” (У.Мардиев, А.Рахматуллаев, Қ.Норхўрзов, У. Уроқов, Урганч, 1999) ёдгорлик ҳайкалларида шун-дай фазилатлар мавжуд бўлиб, улар олдинги давр пластик ёндошувидан кескин равиша фарқ қиласи. Бундан йигирма беш ўттиз йил олдинги тарихий мавзули образларнинг пластик шаклувашмойили шахс улуғворлигини холис ифодалашга эҳтиёж сезган бўлса, эндиликда бу масалада кескин бурилиш пайдо бўлди. Тасвирланаётган буюк сиймолар образида шахс улуғворлигини кўрсатилиши аввало пластик ёндошув орқали очиб берилди.

Амир Темур. И. Жабборов. Тошкент. 1993 й.

Тошкентдаги “Амир Темур” ҳайкалида [изоҳ 8] буюклик сиймоси унинг умумий композицион характеристида ўз ифодасини топган. Амир Темур ҳайкалини от устида тасвирлаш ижодкордан кўплаб нодир намуналар билан танишишни талаб этган. Чунки, отнинг пластик ҳолатини ифодалаш масаласи қийин жараёндир. Муаллифлар образга хос пластик ифодавийликни излаш жараёнида буюк санъаткорлар ижодига, тажрибасига мурожаат этиб, улардан олган таъсуротларини ўз ижодига сингдириб боришга ҳаракат қилди.

Амир Темур ҳайкали. Ҳайкалтарош Илхом Жабборов. Тошкент. 1993 й.

Бу борада қадимги ва уйғониш даври классик ҳайкалтарошлиги намуналарининг пластик ечимини кузатиб, ўз ижоди билан уйғунлаштиришга интилганлиги сезилиб туради. “Амир Темур ҳайкалини яратишда мавжуд нодир намуналардан ижодий таассуротлар олинса-да, айнан фойдаланилмади. Чунки, бош образ талқини билан отнинг пластик ифодаси ўзаро уйғунлик талаб қиласи. Бу уйғунлик от пластикасини ижодий изланиш орқали мустақил равишда ўзгача кўринишда талқин қилишга ундайди. Шу жараёнда эса кузатилган намуналарнинг қайсиdir деталлари ҳизмат қилиши мумкин.”¹⁰

Ҳайкалнинг (олдидан кузатилганда) ўнг томондан кўриниши пластик шакл мутаносиблиги, ёруғ-соя ўйинларининг [изоҳ 9] характерли нуқтаси дейиш мумкин. Чунки, бундай кўринишидаги шакл ифодавийлиги кўзланган гояни ёритиб беришда ўзига хос композицион тузилишга эга. Шунингдек, ҳайкални олд ва чап томонлама ярим кўринишиларида ҳам образга хос ифодавийликнинг шаклан эътиборли ечимини кўриш мумкин. Уни фронтал ракурсдан кузатилишида образга хос дабдаба ва улуғворликни яққол сезиш мумкин. Айниқса, ҳайкалнинг умумий контур чизиқларида композицион тузилишнинг ютуқли жиҳатлари яққол сезилади. Ёдгорликнинг контур чизиқ бўйлаб ҳосил бўладиган ўзига хос бадиий хусусиятлари тунги чироқлар воситасида янада яққолроқ кўзга ташланади.

Шу ўринда, 1993-йили мазкур ҳайкални ўрнатиш учун тақдим этилган лойиҳа муҳокамасида Ўзбекистон Республикаси президенти И.Каримов ҳайкалнинг шаклу-шамойили, гоявий ифодаси ҳамда монументал ҳарактери юзасидан билдирган фикр-мулоҳазалари ва тавсиялари катта аҳамиятга эга эканлигини таъкидлаш керак.

Чунончи, “Ҳайкалтарошлар тақдим этган вариантда Соҳибқирон кўлига найза тутган ҳолда тасвиirlанган эди. Мен бунга эътиroz билдириб, “Соҳибқирон бобомиз қўлида найза эмас,

¹⁰ К.Жабборов билан сұхбат. 2005-йил, 18-март.

отнинг жиловини тутиб тургани маъқул”, – деган фикрни билдиридим.

Бунинг рамзий маъноси бор. Чунки, салтанатда найза кўтарган одамлар кўп бўлган, аммо жилов Амир Темурнинг қулида бўлган. Бу мустаҳкам давлат тизимини қўлда маҳкам тутиб туришни англатади” [1.7. Б.152]. Лойиҳа муҳокамасида яна: – “буюк аждодимизнинг иккинчи қулини баланд кўтариб, дунёдаги барча инсонларга тинчлик-омонлик, баҳту саодат тилаётган аснода акс эттириш мақсадга мувоғиқ бўлар эди” – деган тавсия ҳам инобатта олининб, маҳорат билан амалга оширилган[1.7. Б.152-б.].

Амир Темур ҳайкалнинг бадиий ифодасида шунингдек, яна бир неча қиёсий маънолар мужассамдек туюлади. Жумладан, тинчлик ва осойишталик, адолат ва бунёдкорлик тимсолини ҳам англатади. Буюк шахс сиймосида аждодларимиз руҳий мадади билан мустақил давлатда осойишта ҳаёт хукумронлигини акс эттириш билан бирга, собиқ совет хукумати даврида Соҳибқирон шахсиға нисбатан олиб борилган ноҳақ ташвиқотга барҳам берувчи ифодавий куч гавдаланган.

У манашу хусусиятлари билан 1990-йиллар янги тарихий-мағкуравий руҳида яратилган маҳобатли ҳайкалларнинг ёрқин намунаси ҳисобланади. Зоро, умумий шакл талқинида миллый

Амир Темур. И.Жабборов. Самарқанд,
1996й.

тикланиш, аждодларимизга хос ванатпарварлик фазилатлари, шунингдек, улар руҳиятидаги комил сифатларни ҳалқимиз руҳиятига сингдириш, ўтмиш билан янги даврнинг рамзий бөгланишлари акс эттирилган. Амир Темурнинг дабдабали кўринишида шахсга хос хусусиятлар очиб берилган.

1996-йили Самарқандда ўрнатилган “Амир Темур” ҳайкалида [изоҳ 10] соҳибқироннинг буюк ҳукмдор сиймоси пластик ифодасини топган. У таникли мусаввир Малик Набиевнинг этalon (аслига яқин деб тасдиқланган) сифатида қабул қилинган асари асосида бажарилган. “Шу ўринда айтиш жоизки, Самарқанд шаҳрида ўрнатилган ҳайкалнинг дастлабки варианти ҳам ҳозиргидан бироз бошқача эди. Унда соҳибқирон қулида қилич ушлаган қиёфада тасвиirlанган эди. Мен бу масалага багишланган сўнгги муҳокамаларнинг бирида бундай бадиий ечимга эътиroz билдириб, “Тўғри, Амир Темур давлат бошқарувида ҳарбий кучга ҳам таянган, аммо унинг ўнта ишдан тўққизтасини кенгашу машварат билан, қолган биттасини қилич билан битирдим, деган сўзларини унутмаслик керак”, деб, қилични Соҳибқироннинг ёнида қинига солинган ҳолатда акс эттириш лозимлигини таъкидладим. Чунки шунда унинг сиймосида, мен ҳалқимнинг ҳимояси, юртимнинг мудофаси учун ҳар лаҳзада курашга тайёрман, лекин дунёда тинчлик-барқарорлик ҳукумрон бўлишини истайман, деган ғоя ўз ифодасини топган бўлар эди” [1.7.Б.154-б.].

Дарҳақиқат, ҳайкал лойиҳаси юзасидан билдирилган мазкур фикр-мулоҳазалар 1996-йили Самарқандда ўрнатилган Амир Темур монументининг ғоявий-мафкуравий савиясини белгилаб берди. Шунга кўра ёдгорликнинг бадиий талқинида қудратли салтанатни ақл-идрок ва донишмандлик билан бошқарувчи ҳукмдор сиймоси тасвиirlанган. Бу хусусият қаҳрамоннинг шоҳ курсида ўзига хос самимий ва теран кайфиятда ўтирган ҳолатида ёритилган. Ёдгорликда буюк Жаҳонгир қиличи устига икки қўлини алломаларга хос хассага таяниш ҳолатида қўйиб туриши бежиз эмас. Бунда ўзига хос рамзий ва ҳикматли маънолар илгари сурилган. Чунончи, мазкур кўринишиш аҳли дониш алломаларига

мансуб хислатни акс эттиради. Масалан, ҳудди шу каби мумтоз пластик кўринишни Маҳмуд Музахиб мўйқаламига мансуб “Алишер Навоий” мўъжаз асарида ҳамда Абдулҳақ Абдуллаевнинг “Алишер Навоий” картинасида ҳам кузатиш мумкин. Ҳазрат Навоийнинг бундай ҳолатдаги хассага таяниши донишмандлик белгисини англатади. Демакки, бу каби ифодавийлик Амир Темур сиймосида ҳам ўз аксини топган дейиш мумкин Бундан ташқари, Саркарданинг либосларидаги бежирим безакли тасвирлар унга хусун багишлиш билан бирга, темурийлар даври санъати ва маданиятининг юксак даражада тараккӣ этиянлиги, унинг бош ҳомийси соҳибқирон шахсияти билан боглиқлигини ҳам англатади. Шунингдек, Шахрисабздаги “Амир Темур” ҳайкалида [изоҳ 11] ҳам мустақиллик даври маҳобатли ҳайкалтарошлигида устивор тамойилга айланган буюклик сиймосини очиб бериш ёндошуви мавжуд. “Соҳибқироннинг улугвор ҳайкали айнан Оқсарой олдида қад рослагани бежиз эмас. Бунинг ўзига хос, ўзига мос чукур рамзий маъноси бор” [1.6. Б. 36.]. Бинобарин, мазкур ёдгорлик Темурийлар даври меъморлигининг энг муҳташам на нодир намунаси ҳисобланади.

Шу боис, мустақиллик даври анъанасига кўра обиданинг тешарак атрофини ободонлаштириб, унинг қаршисида жаъсур саркарда ҳайкали ўрнатилган.

Амир Темур. И.Жабборов.
 Шахрисабз.

У ҳам Тошкентдаги ҳайкал сингари улугвор кўринишили бўлиш билан бирга, реалистик услугб талабларига мувофиқ бажарилган. Амир Темурнинг Тошкент, Самарқанд ва Шаҳри-сабздаги учта йирик ҳайкалларда турлича кўриниш ва ғоялар илгари сурилган бўлиб, ёдгорликларни яхлит кўринишда такрорлайдиган жиҳатлари уларнинг портрет қисмida сезилади. Шунингдек, ҳар бири ўзига хос бадий ифодавий хусусиятлари билан алоҳида аҳамият касб этади. Амир Темурнинг мазкур ҳайкалларида образга хос буюклик жиҳатлари яққол кўзга ташланиб, унинг биз авлодларга ҳикматли боқаётган нигоҳида гўёки – юрга қайтиш, тарихнинг қора саҳифаларида битилган ноҳақ фикрлар зулмидан озод бўлиш руҳияти сезилиб туради.

1996-йилда Қаршида ўрна-тилган “Амир Темур” ҳайкалини [изоҳ 12] композицион жиҳатдан икки қисмга бўлиш мумкин. Биринчи - Амир Темурни учкур от устида тасвирлаш, иккинчи – темурийлар авлодини горельеф услубида акс эттирилишидир. Амир Темурнинг навқирон ёшини ифодаловчи мазкур ҳайкалда от билан образ уйғунлиги ва унинг динамик ҳаракати маҳоратли ижобий бажарилган.

Амир Темур. У.Мардиев. Қарши,
1996 йили

Шаклан умумий яхлит-
ниски асосланиб яратилган
бұлыб, образнинг ички ифодада-
риштити чинаккам бақодир-
тарға хос фазилатга бой. Бирок
иккичи композицион кўри-
ниши биринчисидан бадий
маҳорат бўйича кескин ажраб
қолган. Улар пластик-
анатомиясида касбий саёзлик
сезилиб туради. Бу компози-
цион қисм гарчи бош образни
тўлдирувчи фон сифатида
фойдаланилган иккичи дара-
жали восита бўлса-да, ҳайкал-
нинг умумий бадий савиясига
таъсир кўрсатади. “Жалолид-
дин Мангубердининг табаррук
сиймосини тошга тушириш,
ҳайкал ўрнатиш учун кўпгина
ишлар амалга ширилди. Унлаб
муаллифлар лойиҳалар яратиб,
ҳайъат аъзоларига кўрса-
тишиди.”¹¹

Ҳайкалтарошлар Илҳом Жабборов ҳамда Камол Жаб-
боровлар томонидан бажарилган лойиҳа тасдиқланди ва шу асосида
ҳайкал яратилди [изоҳ 13]. Унинг бадий ифодаси бўйича буюртма
талабларидан бири – моҳир саркарда қиёфаси рамзий маънода
бургутдай учқур кўринишда бўлиб, тоғ чўққисида тасвиirlаниши
эди. Ҳайкалтарошнинг ижодий изланиши шу талабдан келиб чиқиб
ималга оширилган.

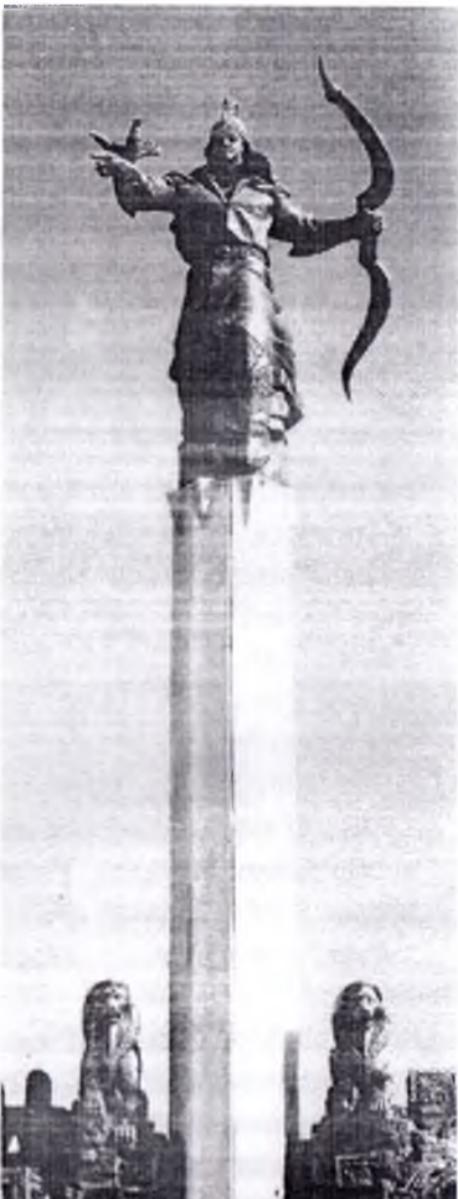

Жалолиддин Мангуберди. Р.
Миртожиев. Хоразм, 1999 й.

¹¹ Хоразм ҳакиқати. 1999 йил., октябр, байрам сони. Б.4.

Шунинг учун ҳайкал композицион тузизилиши жиҳатидан бамисоли бургутдай учкур киёфада тасвирланган. Унинг саркардаларга мансуб плашининг [изоҳ 14] шамолдаги ҳаракатланиши қуш парвозига хос кўринишни тасвирлайди. Ҳайкал пластикаси шакл мутансиблиги билан уйғун ҳолда образ-нинг ички ифодасига бўй синди-рилиб, бош ғоя бўлган жасорат тимсолини ифодалашга хизмат қиласи. Ҳайкалнинг орқа планида кўхна Урганчнинг рамзий меъморий обидалари тасвирланиши ҳам бежиз эмас. Рамзий тимсолга таяниб ифодалangan она ватан қаршисида Жалолиддин Мангубердининг музaffer киёфада гавдаланиши мамлакат халоскори гоясини очиб беради.

Ҳайкалнинг ушбу мазмундорлиги жамиятимизнинг ватан ҳимоясига масъул барча шахслар учун рамзий қиёфадир, дейиш мумкин. Ҳайкал ватан ҳимоячиларимизни руҳий ва маънавий камолотга эга бўлиб, тарихий қаҳрамонларимизга хос фазилатларни шакллантиришда ўзига хос тарбиявий восита вазифасини ўтайди. Албатта ёдгорлик бундай хусусиятларини узок вақт

Алпомиш. Термиз.
А.Рахматуллаев, П.Подасинников,
У.Мардиев, Қ.Норхўрзов,
У.Уроқов, 1999й.

саклани учун, унинг ашёси мустақкам манбадан қайта инновашини тақало этиди.

1999-йил Термизда ўрнатилган “Алпомиш” ҳайкали [изоҳ 15 Мустақимлик] даври маҳобатли ҳайкалтарошлигидаги на- мунали асарлардан бири- дир. У янги давр мухити, соҳанинг эса янги ижодий сидошуви асосида амалта оширилган. Бойсуннинг кўхна меъморий маиззаралари уйгунилтидаги бўртма тасвиirlар марказида Ал- помишнинг кўкка томон юксалган кўриниши тас- вирланган. Бу ҳайкалтарошлик мажмуасининг ўзига хос композицион ечими – Кунғирот салтанатининг юкорисида Алпомишнинг парвози афсонавий тарзда мукаммал ёритил-ганлиги билан боғлиқдир.

Салтанат тасвирининг бетакор шаклу-шамойили ҳам ижодкорлар томонидан ўринли ҳал этилган. Хусусан, равоқсимон дарвоза юкорисида Алпомиш, унинг икки ёнида эса меъморий лавҳалар бадиий ифодали бажарилган. Шу лавҳалар орасида Алпомишнинг ёри Барчиной ва ўғли Ёдгорларнинг образи (чат томонда) горельеф [изоҳ 16] услубида бажарилган. Ўнг томонда эса Алпомишнинг доимий ҳамроҳи бўлмиш учкур тулпори рельеф асосида ишланган. Салтанат дарвозасининг устида думалоқли ҳайкалтарошлик услубида тасвиirlangan куч-кудрат рамзи бўлмиш иккита шерлар ўрин олган. Дарҳақиқат, Алпомиш мажмуавий ёдгорлиги бош образ ечимини бойитувчи қўшимча бадиий воситалар кўмагида намоён бўлиши, бу давр маҳобатли

Мирзо Улугбек Ш.Усмонов,
Урганч, 1994й.

ҳайкалтарошлигининг ягона характерга эга бўлишини таъминлайди.

Буюк сиймолар шахсини шарафлаш тамойилига мансуб ҳукмдор алломалар - “Мирзо Улуғбек” (Тошкент, А.Рахматуллаев, Л.Рябцев, 1994 й), “Алишер Навоий” (Ўз мил., боғи, Э.Алиев, Н.Бандзеладзе, В.Дегтяров), “Мирзо Бобур” (Андижон, Р.Миртоҷиев, 1993 й), “Мирзо Бобур” (Наманган, М. Раҳмонбердиев, 1999 й), “Абулғозийхон” (Урганч, Ш.Усмонов, 1994 й) образида яратилган ҳайкаллар қуйидаги бадиий, услубий-композицион аҳамиятга эга.

“Мирзо Улуғбек” ёдгорлиги [изоҳ17] бошқа жойлардаги (Самарқанд, М.Мусабоев 1974 й, Нукус, А.Рахматуллаев, 1994 й., Урганч 1995 й., Ш.Усмонов) ҳайкаллардан касбий маҳоратининг афзаллиги билан жид-дий фарқ қиласи. Буюк олимнинг 600 йиллик таваллудини нишонлаш дои-расида ўрнатилган ушбу образ жисмонан баркамол қиёфада тасвирланиши билан бирга, бар-камол қиёфада тал-қин этилган. Унинг постаменти фалак-киёт кўринишидаги рамзи мовий ярим шардан иборат бўлиб, ҳайкалнинг композицион ифодавийлигини бойитишга ҳизмат қиласи. 1994-йили Хоразмнинг Урганч шаҳрида ўрнатилган “Мирзо Улуғбек” (Ш.Усмонов) ҳайкали рамзий постамент ҳамоҳанглигига бунёд этилган. Хусусан, Улуғбекнинг Самарқанддаги машхур обсерваториясига монанд тус берилган тўрт томонли рамзий зиналарнинг бирлашиш нўқтасига ушбу ҳайкал ўтирган ҳолатда ўрнатилган. Бу эса бош қиёфани мазкур постамент билан ўзаро уйғунлашуви композицион жиҳатдан муаммоли туюлади. Бизнингча, бундай таглик улуғвор кўринишили тик турган қиёфага кўпроқ мос бўлиб, ўтирган фигурани тўлақонли бадиий ҳис этишга монелик қиласи.

Ўзбекистон мустақиллікка эршишандан кейин ушбу сөзлөвиги миддий ҳайкалташынкөа хос хусусиятлари шубделди, дастлаб 1991-йили Тошкентнинг Ўзбекистон Миддий бөгига ўрнатилган "Алишер Навоий" ёдгорлигидә сезилди [изоҳ 18].

У таникли мусаввир Абдулҳак Абдуллаевнинг бадий тафаккурида сайқал тонгай лойиха асосида ижод қилинганилиги боис ҳим бадий ифодасида ушбу асарга мувоғиқлик сезилиб туради. Ҳайкалнинг умумий композицион қиёфаси алло-

Алишер Навоий, Э.Алиев,
Н.Бандзеладзе, В.Дегтяров,
Тошкент, 1991й.

манинг ички дунёсига ургули бўлиб, шакл пластикасида мумтоз маъноли ҳаракат очиб берилди. Шунингдек, гоявий мазмундорлигини оширишда умумий ташқи чизиклари (слуэти) унинг бадий ифодавийлигига даҳилдор бўлган муҳим жиҳатини белгилади. Ҳайкални композицион асосида меъморий гумбазнинг ним сояси¹² ўзига хос бадий восита бўлиб хизмат қиласи. Унинг ёрдамида ҳосил бўлган умумий ташқи кўринишининг яхлитлиги, пластик ечимини ҳис этишда муҳим аҳамият касб этади. Ёдгорлик мумтоз услубда ишланган бўлиб, юқори касбий маҳорат асосида амалга оширилган. Ҳайкалтарошлар алломанинг руҳий оламига алоҳида эътибор бериб, ички дунёсига хос нурафшонликни рӯёбга чиқаришга интилганлар ва маълум натижага эришганлар. Бу борада улар ҳайкалтарош Аҳмад Шаймуродовнинг "Алишер Навоий"

¹² Соянинг кучсизрок қопланиши.

(1967) буюсти ва Маҳмуд Музахиб асарларига ҳам намуна сифатида мурожаат этганликлари сезилиб туради.

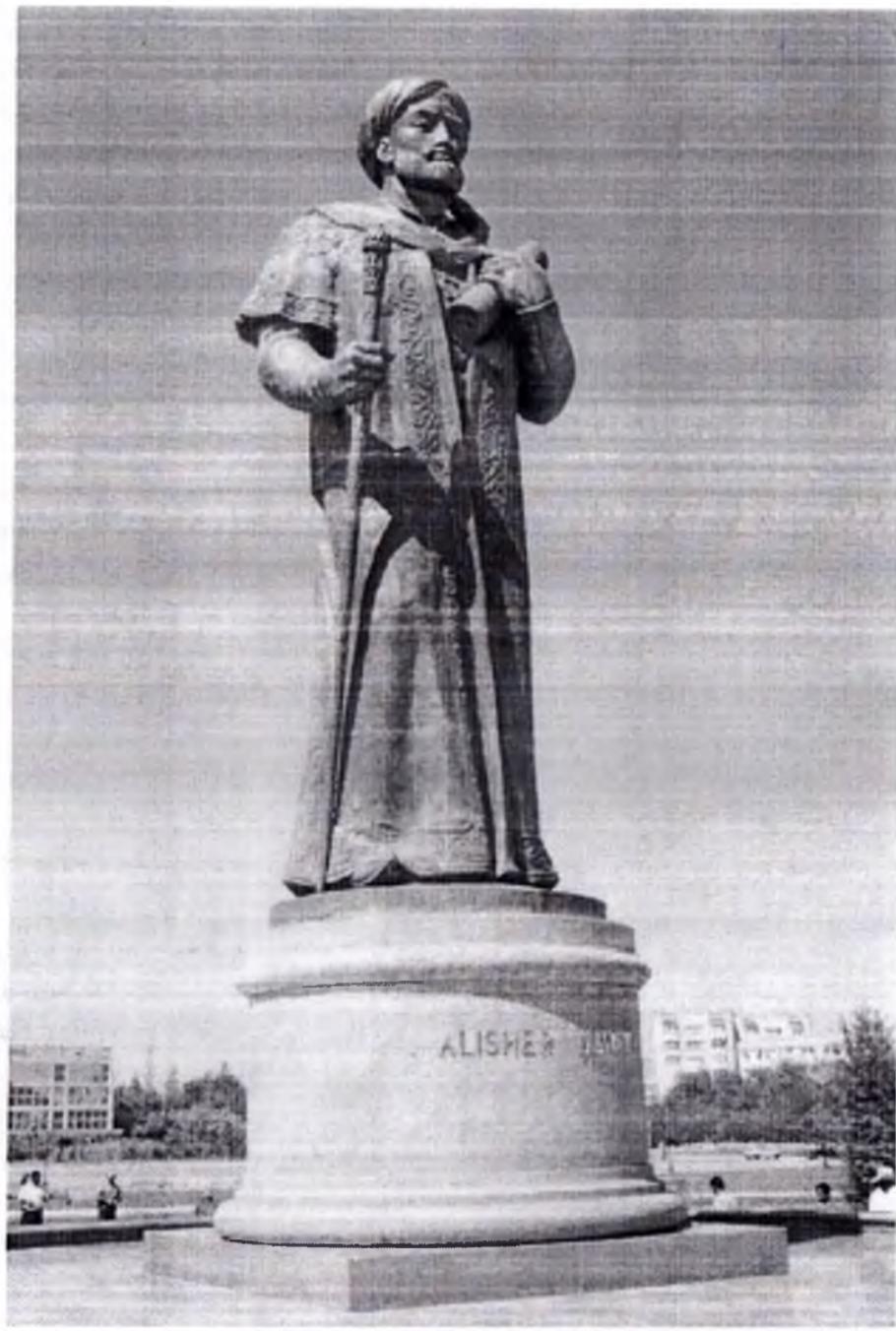
2001-йил Навоий вилоятида ўрнатилган “Алишер Навоий” ҳайкали [изоҳ 19] умумий тузилиши бўйича миллий боғдаги ҳайкалга яқин олинганд. Уларнинг пластикаси деярли бир-бирини такрорлайди. Ўнг оёқ ва қўл ҳара-катлари, ҳассаларининг жойлашуви, ноҳос ташланган салавалари портретининг юз мимикаларида ўхшашиклар мавжуд.

Аллома қошларини бодом-қовоқ тарзда ёйсиз кўринишда тасвирланиши ҳар икки ҳайкал учун хосдир. Бироқ, миллий боғдаги ҳайкал қош ифодаларининг маънодорлиги мутафаккир оламига яқин ҳолатда бажарилганлиги билан ижобий фарқ қиласди.

Мажмуа марказига Алишер Навоийнинг маҳобатли ҳайкали, атрофида эса шоирнинг ҳаёт фаолияти ва ички оламини намоён этувчи тўрт фаслдан иборат рамзий ҳайкаллар [изоҳ 20] ўрнатилган. Булар ўз навбатида марказий образнинг бадиий ифодасини тўлдиришга ҳизмат қиласди. Уларда Навоийнинг турли ёшидаги маънавий юксалий даври ифодаланган. Мазкур асарлар ҳайкалтарошларнинг Навоий шеъриятидаги фасоҳатини тушинишга бўлган илк интилиш сифатида баҳоланиши мумкин. Наманганда “Машраб” ҳайкали [изоҳ 21] боғ дарвозасидан ичкарига ўрнатилган бўлиб, дарвозага карама-қарши тарзда жойлаштирилган. Унинг бундай ҳолатда ўрнатилишида ўзига хос рамзий маъно мужассам. Чунончи, мутафаккирнинг тез орада ушбу дарвозадан чиқиб кетадигандек таассурот уйғотувчи ҳаракатчан қиёфаси, комилликка эришиш учун кечирган ҳаёти она диёридан олисларда ўтганлигини англатади.

Алишер Навоий. Э.Алиев, Н.Бандзеладзе, В.Дегтяров, Тошкент,
Ўзбекистон Миллий боғи, 1991й.

Алишер Навоий. А.Рахматуллаев, Л.Рябцев, Навоий вилояти, 2001 й.

Ҳайкалтарош унинг либосини жиддий эътибор билан ишлаб, шамонининг тойибона ҳаракатларини акс эттирган. Унинг олд кўрининши, ён ва орқа томонлари ҳам алломанинг ботин оламига мояни ранинида амалга оширилган. Қатъият билан шаҳдам қадам бошини ва либосларининг шамолда хилпираб туриши ёдгорликка кучли динамик хатти-ҳаракат бағишлайди. Бу эса асарни асосий шаклу-шамойили алломанинг дашту-чўллар аро дарбадар кезиб, олий мақсад сари дадил боришини очиб беришга хизмат қиласди. Ҳайкал умумий композицион тузилиши, деталлаштирилиши ва пластик ҳаракатларни ифодаланиши нуктаи назаридан маҳоратли бажарилган. Унинг кўл панжалари пластик хусусияти бўйича муноғиқ симига оғзи. Умумий шакл композицияси жиддий изланиш натижасида юзага келганинги сезилиб туради. Ҳайкал ҳар томондан кўрининши бўйича образга хос ҳарактерии очиб беришга хизмат кили олади.

1998-йили Фарғонада ўрнатилган “Ал-Фарғоний” ҳайкали [изох 22] ўрта асрларда Шарқ Аристотели номи билан танилган буюк аллома ал-Фарғоний образини гавдалантириди. Меъморий унсурлар ҳамоҳанглигига бунёд этилган ушбу ҳайкалда мутафаккирнинг илмий мероси жамият истиқболига рамзий тухфа тарзида талқин этилди. Образда руҳан енгиллик, ақлий комиллик ҳимда мутафаккирлик даражалари ўз аксини топган. Унинг гояний мазмундорлиги олимнинг илмий меросини илм-фан ривожида муносиб манба эканлигини таъкидлашdir. Ҳайкалнинг 1990-йилларда ўрнатилган бошқа ёдгорликлардан фарқи шундаки, у гоят кўтаринки кайфият билан жамият тараққиёти комил илм асосига қурилиши лозимлигини уқтираётган бадиий ифодавийликка йўғрилганлигидадир. Унинг умумий кўрининшида ўз илмий кашфиётларини оламга жар solaётган шахс сиймоси акс эттирилган. Шакллар талқини ҳам шу кўрининши идроклашга йўнилтирилган.

Ал-Фарғонийнинг Қувада [изоҳ 23] қад кутарган ҳайкалида алломанинг илмий фаолият жараёни тасвириланган. Фарғонийни ҳаёл уммонига чўмган қиёфада тасвирловчи ушбу ҳайкалда ватандошимиз бутун умрини илм машаққатларига бахшида этганлиги асосий гоя сифатида очиб берилган. Ҳайкал ишланиш жиҳатидан классик тамойилга асосланган бўлиб, Фарғонийнинг кексалик даврини ифодалайди. Қўл ва бармоқ ҳаракатлари образнинг ички оламига уйгун ҳолда топилган.

Ҳайкал умумий шаклика кўра “Мирзо Улуғбек” (М.Мусабоев, 1994 й., Самарқанд) ҳайкалига ухшашлик касб этсада, бироқ ўзига хос бадиий аҳамиятга эга. Алломанинг Бу икки ёдгорлиги ташқи тузилиши ва ички оламидаги ифодавийлиги бўйича қарама-қарши йўсинда тасвириланган. Фарғонадаги ҳайкал эҳтиросли кайфиятда бўлса, Қувадагиси вазмин ва ўйчан қиёфада бажарилган.

Хоразмда ўрнатилган “Абулғозий Баҳодирхон” ҳайкали [изоҳ 24] юртимиздаги отлиқ ҳайкалларнинг учинчи йирик намунаси ҳисобланади. “Абулғозий Баҳодирхон” отдан тушганича юртдошларига миннатдор боқиб, гўё ўз юртининг буюк келажагига

Ал-Фарғоний. И.Жабборов, Қува, 1998 й.

байлерор күйинги ҳозирланаётгандай¹³. Мажкур қўйил башка отлик ҳайкаллардан фарқли равишда Қаҳрамон от устида эмас, балки ялоҳидә ҳолатда тасвиirlанган. “Мен Урган” исосчини Абулғозий Боходирхон сиймосини яратни устида узок¹⁴ шандим.

Улардан бирида Абулғозийнинг от устида турған¹⁵ пайти ҳам тасвиirlанган эди. Лекин мен кўп ўйланиб бу фикримдан возкенди. Ўзбекистонда ва бошқа юртларда от устида турған инсонлар сиймоси гавдаланган ҳайкаллар бор. Шудардан нусха бўлиб қолмасин дедим. Бу бадий кентгани аъзомигити ҳам раҳбарларимизга ҳам маъқул тушди.¹⁶ Ҳайкални¹⁷ умумий композицион тузилиши ўзига хослиги билан мамлакатимиздаги бошқа отлик ҳайкаллардан фарқ қиласи. Ижодкорини ютути – бу давр маҳобатли ҳайкалтарошлиги услубий хилм¹⁸-хиллигини бойитиш бўйича бетакрор композицион қиёфа яратишга эришганлигидир.

Нукусдаги бунёд этилган “Ажиниёз” ҳайкали [изох 25] гарчанд атроф муҳит бадий эстетикаси билан мукаммил уйғунлашмаган бўлса-да, ҳайкалнинг ўзгача композицион пластикаси мавжуд. Агар атроф муҳит манзарасини ҳам ҳайкал билан ҳамоҳанглигига катта эътибор берилса, уни¹⁹ мумтоз бадийлиги ортиб, образга хос хусусиятларини томошабинга етказиб берилиши ҳам осонлашади. Аллома мутафакирларга италган ҳайкаллар орасида “Маҳтумқули” (Қосим Толинов, 1994 й., Хива) асарини бадий мукаммаллик, касбий маҳорат жиҳатидан тажрибали истеъодод соҳибига хос ижод маҳсули дейи²⁰ мумкин. Чунки, асар оддий кўриниш, яъни ўтирган ҳолатда тасвиirlанишнiga карамай бадий маҳорат жиҳатидан юксак савияда бажарилган. Ҳайкалда сўфий шоирга мансуб бўлган қиёфа ички туйгу²¹лар билан мөхирона уйғунлаштирилган.

¹³ Бойкоюв И. Ҳумо қўнгани шаҳар. Унганич, 1994 й., 27,6.

¹⁴ Бойкоюв И. Ҳумо қўнгани шаҳар. Унганич, 1994 й., 27-28,6.

Ал-Фаргоний ҳайкали. И.Жабборов, Фаргона, 1998 й.

Таъкидланаётган маҳобатли ҳайкалтарошлиқ тамойиллари орасида миллий меъморий воситалардан асар композициясини

очинда фойдаланилган услугий изланишлар ҳам борки, бу янги даврда кенг қўлланилган ижодий ёндошувлар сирасига киради. Чунончи, ёдгорликларни меъморий мажмуавий қурилмалар остига ўрнатиш бу йилларда анъанага айланди. Бунда асосан гумбазли, равоюни, ярим айланасимон ҳамда рангли ёритгичлардан тузилган Ўзбекистон панорамаси тасвирларидан иборат меъморий унсурлар кенг қўлланилди. Гумбазли ҳайкалларга: “Алишер Навоий” (Тошкент, Ўзб. мил. боғи), “Ал-Фарғоний” (Кува), “Она ва бола” (Нукус), “Шаҳидлар ёдгорлиги” (Тошкент), “Ал Марғилоний” (Марғилон) асарлари мансубдир. Мазкур тамойилнинг характерли жиҳати – Темурийлар даври меъморлигига хос қовурғасимон мовий гумбаздан фойдаланиб, миллий муҳитни таъсирчан кўринишини гавдалантириш, ҳайкалга мумтозлик ва салобат бахш этишдан иборатдир. Ҳайкал ифодаси ва бадиий ҳис этилишига жиддий хизмат қилувчи бу меъморий воситалар шунчаки безак учунгина эмас, балки ҳаққоний кўхна обидалар каби жиддий эътибор билан бажарилди. Мазкур восита айниқса Ўзбекистон Миллий боғига ўрнатилган “Алишер Навоий” ҳайкалида ўта вобаста кўриниш касб этган. Маҳорат билан ижод қилинган ҳайкал меъморий унсур билан бадиий уйгунилик касб этган. Буюк алломага алоҳида ҳурмат-эҳтиром сифатида илк бор қўлланилган бу тамойил кейинги йиллардаги аксарият мутафаккирлар ҳайкалини яратишда ҳам анъанага айланди. Тошкентдаги “Шаҳидлар хотираси” меъморий мажмуаси ҳамда Кувадаги “Ал-Фарғоний” ҳайкалида айнан шу тамойил давом эттирилди.

Юқорида таъкидланган шу йўсинли ёдгорликлар – ҳайкал, меъморий восита ва ҳалқ амалий безак санъати (наққошлиқ, гинчкорлик) комбинацияларидан ташкил топган ва бу учликни бир тон асосида мужассамлаштирувчи янги тамойилни юзага келтирди.

Ярим айланасимон меъморий қисм бирлигига бажарилган ҳайкаллар жумласига “Ал-Фарғоний” (Фарғона), “Мотамсаро она” (Нукус) ҳайкалларини киритиш мумкин. Улар ярим айланга устунли композицион қурилма ҳамоҳанглигига ўрнатилган. Жумладан, “Ал-Фарғоний” ҳайкалидаги меъморий унсур Фарғоний таълим олган

Боғдоднинг “Байт ал-хикма” илмгоҳи муҳитини яратишга йўналтирилган. Айниқса, байрам кунлари орқа планда жойлашган давлат рамзлари панорамасини ифодаловчи ёритгичлар билан уйғунлашуvida ҳайкалнинг сунъий ёруғлиғликдаги таъсири ҳолатини кўриш мумкин.

Меъморий тамойилли ҳайкаллар орасида равоқли восита билан бажарилганлари ҳам бир мунча кенг ўрин эгаллади. Бундай асарлар кўпроқ “Она ва бола”, “Она”, “Мотамсаро она” ҳамда нисбатан бошқа мавзуларда кузатилади. Масалан, “Мотамсаро она” (Жиззах, Ж.Миртоҷиев, 1999 й), “Она ва бола” (Фарғона, Ж.Миртоҷиев, 2001 й), “Мотамсаро она” (Андижон, Р.Миртоҷиев, 2001 й), “Мотамсаро она” (Урганч, Ш.Усмонов, 1999 й), “Оғаҳий” (Хоразм, Ш.Усмонов, 1995 й) каби ёдгорликларни шу ўринда таъкидлаш мумкин. Асосан Ж.Миртоҷиев ижодидагина кўзга ташланаётган бу услубий йўналишни шаклланиши билвоситали бўлиб, у 1999-йилни “Она ва бола йили” деб эълон қилиниши муносабати билан Республиkaning кўплаб худудларида Тошкентдаги “Мотамсаро она” (И.Жабборов, 1999 й) ҳайкалига тақлидан бажарилаётган ҳайкаллардан фарқли равишда услубан ранг-баранг ижод қилишнинг самараси дейиш мумкин. Ж.Миртоҷиев ижодида шаклланган мазкур ёндошув Урганчлик ҳайкалтарош Ш.Усмонов ижодида ҳам учрайди. У ҳам бир ҳил кўринишли ва ифодали ёндошувдан кўра янги талқин йўлларини афзал кўриб, “Мотамсаро она” ҳайкалини тик турган ҳолатда меъморий равоқсимон унсур мужассамлигига бажарди.

Юқорида келтирилган меъморий воситали асарларда мустақиллик даври Ўзбекистон маҳобатли ҳайкалтарошлигининг янги услубий тамоилиши шаклланди.

Шаҳидлар номини хотирлаш тамоили – шўролар даврида қатагон қилиниб, бу йўлда шаҳид бўлган Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон, Элбек, Абдурауф Фитрат каби адилларимиз номини хотирлашга йўналган.

Бу йўсинда бажарилган ёдгорликлар олдинги тамоилдаги асарларнинг ишланиш услубидан фарқли равишда руҳий исти-

робга учраган, ғам-ғуссага чўмған ва жабру-ситам остида қийналган шахслар образидан ташкил топган.

Мемориал характерли бундай асарлар жумласига Жалолиддин Миртожиевнинг “Абдулла Қодирий” (Тошкент, 1994 й) ҳайкали эътиборлидир. Ҳайкалда Абдулла Қодирийнинг ватан истиқболи йўлидаги аянчли қисмати ва ҳаётидаги мудхиш манзара тасвирланган.

Асар композицион ечи-мига кўра, қаҳрамон шаҳид этилган бино ҳаробасининг тасвирлари билан уйғунлашиб кетган. Унинг юз тузилишига мунгли нигоҳ ва сўниқ кайфият ифодалари сингдирилган. Аниқ манбалар асосида ижод қилинган ёдгорликнинг бадиий ифодаси шўролар тузумида миллий давлатчилик келажаги учун жонфидо бўлган хурфикр шахс сиймосини очиб беради.

Ж.Миртожиевнинг яна “Чўлпон” (Андижон, 1997 й.) ёдгорлиги ҳам шу каби ифодали асарлардан биридир. “У гоявий мазмунига кўра рамзий маънони англатувчи кесилган улкан чинор устига ўтирган кўринишда тасвирланиши - қатағон йиллари топталган халқимизнинг миллий маданияти, меъроси ва ғурури тимсолини билдиради.”¹⁵

Абдулла Қодирий. Р.Миртожиев,
Тошкент, 1994 й.

¹⁵ Ж.Миртожиев билан сұхбат. 2002 йил, 16 январь

Томошабин бадиий унсурларга йўғрилган шоирнинг ўчан нигоҳида таъқиб этилган маҳзун чеҳрали шахс сиймосиё идрок этиши мумкин. Шунингдек, Ж.Миртожиевнинг “Аб-дурауф Фитрат” (1997 й), Элбек (1999 й), Қ.Норхўрозовнинг “Файзулла Фўжаев” (1994 й) мемориал ёдгорликлари ҳам ўзига хос бадиий гоявий хусусиятлар уйғунлигидага бажарилган.

Реалистик услубда ишланган “Абдурауф Фитрат” ҳайкалида ўткир нигоҳ ва маҳзун тафаккур белгилари портрет қисмларига (куз, пешона кенглиги) сингдирилган. Қўл панжаларининг пластикаси ҳам ҳаётий қуринишга жуда яқин топилган. Ҳайкалдаги лиbosлар талқинида Фитратнинг нозик дидли, замонавий маданиятли шахс бўлганлиги сезилишиб туради.

Жалолиддин Миртожиевнинг “Элбек” ҳайкалида журъатли ва маънавиятли ўзбек ўғлони гавдалантирилган. Унда шоир ўзининг шеърий битикларини қўл остига олган ҳолда бир оз ҳайратланиш аломатлари таъсирида акс эттирилган. Бу асарда ёд мафкура ҳукум сурган даврда ўз ижодини парокандаликка учрашидан хавотирда қолган зиёли шахс образи очиб берилган. Шундайки, унинг ҳайратланиши ва безовталиги юз мимикаларидан ташқари, пластик ҳаракатлари, лиbos талқинидаги хос бурмалари ҳамда образнинг ички кечинмаларида сезилади. Ҳайкалнинг бош ғояси қатағонга учраш сабаблари бўлмиш ватанпарварлик, миллий ғурур ва

Чўлпон. Р.Миртозиев, Андижон,
1997 й.

иғтиҳор, эркин ҳаётга интилиш, ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги міньянияттың да мағкуравий нохос тангликларни акс эттиришдан избарат.

Рамзий композициялы тамойил – 1990-йиллар ўзбек маҳобатли ҳайкалтарошлигида тарихий шахс ва алломалардан ташқари янги даврнинг ғоявий-мағкурасини ифодалашга хизмат қиласы. Шу ўринда Мустақиллик майдонидаги “Мустақиллик ва әзгулик арки” (меңмор Р.Турсунов), Давлат ва жамият курилиши Президент академияси биносининг ховлисига ўрнатылган “Озодлик” (У.Мардиев, мис) ҳамда Республиканың айрим вилоятта туман (Тошкент, Самарқанд, Наманган, Қўқон ва б.) ларига ўрнатылган “Хумо қуши” асарини мисол келтириш мүмкун. Булар орасыда “Мустақиллик ва әзгулик арки” рамзий ҳайкалтарошлиқ мажмуасининг бадиий-ғоявий афзаллиги бекієсdir. Ёдгорликда Мустақиллик рамзи янглиғи Ўзбекистон ҳаритасини ер қобугидан ажратиб кўрсатилиши янги давр мағкурасининг мазмунан энг аҳамиятли томонини ифодалайди. Унинг бу хусусияти – Ўзбекитоннинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида рўй берган катта воқеани акс эттиришdir. 1991-йилдан кейин Ўзбекистон ўзининг мустақил ҳудудий чегарасига, моддий ва маънавий бойликларига, қолаверса эркига эришганлиги курраи-заминнинг маҳобатли тасвирида ўз ифодасини топган. Яна шундай ғояга асосланган “Озодлик” ҳайкали ҳам Она-ватан озодлигининг рамзий тимсоли маъносида ижод қилинган. Ёдгорликда хурриятга эришган аёл образи тасвирланган. Маълумки, адабиёт ва санъат наздига она талқини ватан тимсолига қиёсланади. Ҳайкалтарош шу рамзийликка таяниб, ватан мустақиллигини ифодалашга эришди. Қўлларини ғуур билан самога кўтариб, шамол тезлигига парвоз қилаётган аёл сиймоси, қалбига истиқлол шамоли теккан шахс сифатида умумжамиятимиз учун хос мазмунда гавдалантирилди. Ҳайкал поин қуриган кекса дарахтнинг нотекис танаси тарзида тасвирланган бўлиб, Она – аёл шу дарахт илдизидан ўзган ёш ва мустақил ниҳолга қиёсланган. Романтик ёндашишнинг устиворлиги сезилиб турувчи бу ҳайкал, янги давр ғояларини моҳирлик билан

сингдирилганлиги боис, катта таъсурот қолдиради. Айнан шундай хусусиятларни ўзида мужассамлаштирган ҳайкалларни очик жойларда ҳам ўрнатиш масаласининг амалий ечими бу давр foяларини ижтимоий ҳаётимизга сингиб боришини янада жадаллаштиради.

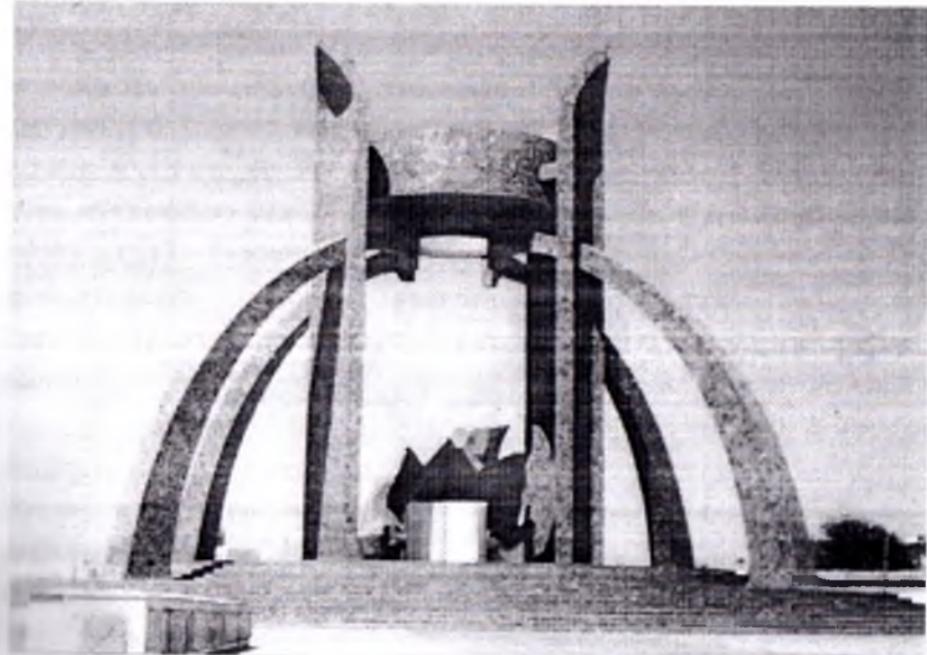
3.3. Шаҳар муҳити ва ҳайкалтарошлиқ

Юқорида қайд этилган тамойиллар ва улар доирасида юзага келган янги ёндошувлар шаҳар муҳити миллий соғлигини таъминлашда аҳамияти катта. Ҳайкалларнинг шаҳар марказларига ўрнатилиши минглаб томошибинлар калбида миллий ифтихор туйғусини уйғотиб, ўтмиш аждодларимизга эхтиром фазилатини мустаҳкамлайди. Масалан, пойтахт марказида бунёд этилган “Амир Темур” ҳайкали омма тафаккурида эски тузумдан сақланиб қолган гайри тушунчаларни ислоҳ қилиб, Амир Темур шахсиятининг ҳаққоний қадир-қийматини англашда ёрдам беради.

Миллий меъморий унсурларни замонавий йўналиш билан уйғунлаштирувчи янги услубдаги бинолар шаҳар муҳитига янги қиёфа бағишлиб, маҳобатли ҳайкалларни бадиий ҳис этишга хизмат қиласи. Бинобарин ҳозирги шаҳарсозликнинг эстетик хусусиятлари олдинги кўринишидан кескин фарқ қиласи. Янги услубда яратилган серҳашам замонавий бинолар ва улар билан ўзаро уйғун бўлган магистрал йўл четларида йирик ҳажмли миллий “лавҳа”ли паннолар ҳам ҳайкалларнинг шаҳарлар муҳити билан бадиий яхлитлигини таъминлайди.

Т.Тожихұжаев. “Тошкент герби”, 1997 ă.

К.Норхұрзов, У.Уроқов. “Авесто” рамзий ёдгорлиги, 2001 ă.
Урганч.

Мустақиллик майдони. Езгулик арки ёдгорлык мәжмаси

Маҳобатли ҳайкалларнинг шаҳар муҳити билан бадиий-ифодавий муносабати таъкидланган тамойиллар бўйича турли хусусиятга эга. Масалан, буюк аждодлар шахсини шарафлаш тамойилига мансублари серқатнов автотранспорт шовқинларидан ҳоли бўлган сокин боғ-ҳиёбонлар ичига ўзига хос мумтоз кўринишда ўрнатилишидадир. Бундай ёдгорликларнинг бадиий талқини теварак атроф билан бир яхлитликда амалга оширилган. Шу хусусда Тошкентдаги “Алишер Навоий”, “Абдулла Қодирий”, “Faфур Ғулом”, Намангандаги “Машраб”, “Мирзо Бобур”, Урганчдаги “Жалолиддин Мангуберди”, Самарқанддаги “Амир Темур”, Бухородаги “Фитрат”, Андижондаги “Чўлпон” ва бошқа кўплаб ёдгорликларни мисол келтириш мумкин. Айниқса Ўзбекистон Миллий боғидаги “Алишер Навоий” ҳайкали диққатга сазовордир. У Тошкент шаҳридаги энг сўлим жойга табиат билан уйғун холда ўрнатилган. Боғнинг сокин нуктасига ўрнатилишига қарамай, атрофдаги гавжум ҳаётдан батамом ажралиб қолмаган, балки, тантана билан нишонланувчи миллий байрамлар соҳнасига монанд жойлаштирилган. Анъанавий “Мустақиллик” ва “Наврӯз” умумхалқ байрамларини кўтаринки кайфият билан файзли ўтишида етакчи воситага айланган. Ўрнатилишининг композицион ечимига кўра кўкаламзор боғ ва байрам саҳнаси билан мутаносиб бадиий яхлитликда бажарилган. Шунингдек, ҳайкалнинг мовий қовурғасимон гумбази узокроқда жойлашган Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси биносининг шу услубдаги гумбази билан ҳам ўзаро уйғунлик касб этади.

Таъкидланаётган тамойилдаги миллий меъморий воситали ёндошувига оид ҳайкаллар ўзининг умумий тузилиши билан шаҳар муҳитига янги давр руҳини сингдира олади. Миллий услубининг яққоллиги, талқин йўлларининг равонлиги ҳамда мустақиллик шиллари мафкуравий йўналишларига мойиллиги бунинг бош омили ҳисобланади. Масалан, Фарғонадаги “Ал-Фарғоний” ёдгорлигига илломанинг илмий кашфиётлари мажмуининг она ватанга инъом этилаётганлиги – мустақил давлат учун илму-маърифат дастурини рамзий ифодаси талқин этилганидек, таассурот уйғотади. Бундай

ғоявий-мазмундорлик шубҳасиз шаҳарда янги муҳитни намоён этади. Ҳайкалнинг орқа томонидан ярим айлана шаклида ўраб турувчи рамзий меъморий унсурлар фигуранинг хаво бўшлиғида ўз мувозанатини сақлаш ва бойрам майдонига кўрк беришда катта аҳамиятга эгадир.

Аксарият ҳайкалларнинг меъморий унсурлар бирлигига яратилиши – ҳайкалтарош билан меъморларнинг ижодий муносабат ўрната олишининг маҳсулидир. Чунки, меъморий унсурлар ҳайкалларга ёрдамчи восита янглиғ қўлланилса-да, бироқ муносиб ва жиддий композицион режа асосида барпо қилинган. Шу боисдан ҳам бу қўшимча унсурлар бош образ билан бир нуқтада мазмунан бирика олган. Уларни одамлар билан гавжум ҳиёбларда барпо этилиб, атрофида дам олиш жойларини ташкил қилиниши эса ҳайкал билан томошабин “мулоқат”ини таъминлайди.

Композицион тамойилли ёдгорликлар юқоридаги ҳайкаллардан фарқли равишда ўрнатилиш жойи ва композицион жиҳатидан шаҳар муҳитига ўзгача таъсир этади. Бу тамойилдаги асарлар гарчанд кам сонли бўлса-да, бироқ мавжудлари ўзининг бадиий савиядорлиги билан эътибор тортади. Масалан, мустақиллик майдонидаги “Мустақиллик ва эзгулик арки” ҳайкалтарошлиқ мажмуаси майдон теварагидаги сиёсий бошқарма бинолари ва уларнинг замонавий меъморий ечимини бир яхлитлиқда мужассамлаштиради. Мажмуанинг биринчи планида ғоят салобатли ва замонавий йўналишда курилган эзгулик дарвозаси ўрин олган. Фазовий кенглиқни гавдалантиришда муҳим аҳамиятга эга бўлган маҳобатли устунлар ва юқоридаги рамзий лайлаклар тасвири кузатувчи эътиборини жалб этади. Дарвозанинг марказий нуқтасида ўрнатилган лайлаклар парвози – хурлик, шодлик, эзгулик, эркинлик ва озодлик рамзидир. Лайлакларнинг ер шари бўйлаб ҳаракатланаётганлиги мустақиллик йилларида Республикамизнинг жаҳон миқёсидаги имкониятларини ифодалайди. Ҳар икки устун тепасига тинч ва сокин кўринишда ўрнатилган лайлаклар – она ватан тинчлиги ва осойишталигининг рамзий белгисидир. Мазкур композиция қоршисидаги меъморий

бинолар билан ўзаро уйғунлик касб этади. Иккинчи планда тасвирланган Курраи замин ва Ўзбекистон ҳаритаси ҳамда меҳирмұхабbat тимсоли бўлмиш она ва бола ҳайкали ҳам мажмуанинг бадий яхлитлигини тўлдирувчи асосий воситадир.

Шаҳар меъморий ҳайкалтарошлиги соҳанинг бу йиллардаги кам мурожаат этилган йўналиши ҳисобланади. Шу боисдан унинг салмоғини юқори баҳолаш қийин, бу борада айрим куйи савияли асарлардан бўлак, жиддий ижод намуналари кузатилмайди. Бу борада ижодий фаоллик сезилмаса-да, баъзи доирада ижод қилингандигини эътироф этиш керак. Масалан, Тошкентдаги “Туркистон” маданият саройи (“Хумо” ёдгорлиги), Ўзбекистон давлат консерваторияси (деворий безакли ҳайкалтарошлиқ тасвири) ҳамда замонавий услубда қурилган кўплаб давлат банклари учун анималистик жанрли, шунингдек айрим савдо марказлари биносининг бадий безагига хизмат қилди.

Чунончи, Сайдидолим Турсуновнинг Туркистон саройи биноси фасадига ишлаган бўртма ҳайкалтарошлиқ асари меъморий биноларни замонавий услубда безаш бўйича учрайдиган ўзига хос ижод намунаси ҳисобланади. Бироқ, унинг бино фасадида эмаслиги, балки орқа кириш томонига ўрнатилиб, фон билан бир хил оқ рангга бўялганлиги, кубизм услубида ишланган мазкур композицион тасвиirlарни бадий ҳис этишга монелик қиласди.

Меъморий ҳайкалтарошлиқ бўйича ижод қилингандиги асарлар сирасига Наманган Давлат Университетининг “Бадий графика” факультети биносидаги бўртма тасвири ҳайкалларни мисол келтириш мумкин. Бино фасадида буюк алломаларимиз Ҳазрат Навоий, Ибн Сино, Беруний, Машраб, Мирзо Улуғбек, Мирзо Бобур портретлари (М.Рахмонбердиев, 1997 й) акс эттирилган. **Бироқ**, таъкидланганлар шаҳар меъморий ҳайкалтарошлиги **ривожида** жиддий аҳамият касб этиши истиснолидир. Чунки, **Сиринчидан**, улар бадий юксак маҳоратдан ҳоли бўлиб, янги давр **бадий** маконига уйғун эмаслиги, иккинчидан эса, қўламиининг олиги ривожланиш асосини белгилай олмаслигига сабабдир.

Миллий ривожланиш йўлидан бораётган замонавий Ўзбекистон маҳобатли ҳайкалтарошлиги ижодкорлар томонидан миллий бадиий ёндошувни янада мустаҳкамлашни ҳам талаб этмоқда. Зеро, ҳайкалтарошлар турли буюртмаларни бажаришда тасвирланаётган шахс образини тарихий манбалар асосида синчковлик билан ўрганиб, жаҳоннинг соҳага оид нодир асарларини яратилиш услублари ва пластик даражаларини таҳдил этиш орқали ўз фаолиятларида қиёсий ўзлаштиришлари ижобий самара беради. Бу жараён кўп йиллик даврий синовлардан ўтган асарлар оламига кириб бориш пировардида ижодлар учун фойдали натижаларга эга бўлиб, миллий ҳайкалтарошликтининг барқарор ривожини янада тезлаштиради.

Хиёбон ва сайилгоҳлар кўркини ошириш, атроф муҳит нафосатини очиш борасида безакли ҳайкалтарошликтин ривож топиши муҳим аҳамиятга эса. 2003-йили Ўзбекистон Бадиий Академияси майдонига Дамир Рўзибоев ижодига мансуб “Фаришталар” номли безакли ҳайкаллар ўрнатилди. Ушбу ҳайкалтарошликтин намунаси шакл ва ранглар уйғунлигидан иборат ўзига хос замонавий-бадиий ёндошув асосида ишланиши билан атроф муҳитга кўрк бериб турибди. Ҳозирда тез ривожланиб бораётган шаҳарсозлигимиз ҳам шу каби безакли пластик асарларга эҳтиёж сезмоқда. Зеро, шундай замонавий асарларнинг кўпайиб бориши жараёнида шаҳар ва хиёбонларимиз манзарали ҳайкалтарошликтин асарлари билан кўркамлашади.

Жаҳон миқёсида безакли ҳайкалтарошликтин замонавий санъат ютуқларининг сўнгги тажрибалари билан бойиб бораётган айни пайтда, юртимиз ҳайкалтарошлари ҳам анъанавий ижодий ёндошувлар билан бир қаторда, янги бадиий-инновацион ёндошувларни ўзлаштиришга алоҳида эътибор қаратишлари лозим.

Айтиш мумкинки, 1990-йиллар ўрталари, айниқса унинг сўнгги чорагидан маҳобатли ҳайкалтарошликтининг умумий кўрсатгичи бўйича ижобий натижалар кўлами бирқадар кенгайди. Бу йилларда яратилган асарларда аждодларимиз сиймосини улуғлаш билан боғлиқ ижодий изланишлар самараси сезилмоқда.

Уларнинг барчасини умумий баҳолайдиган бўлсак, образни руҳий оламига чуқурроқ кириб бориш, шаклу-шамойилларнинг ноанъанавий томонлари бўйича жиддий изланишлар лозимлиги ижодкорлар олдида муҳим вазифалигича қолмоқда.

Ўзбекистон маҳобатли ҳайкалтарошлиги ривожини янада юқори кўтариш, айрим касбий муаммоларни бартараф этиш юзасидан кўйидаги масалаларга эътибор қаратиш лозим кўринади.

Биринчи – ижодий кучларни фаол ҳаракатга келтириш бўйича:

- ҳайкалтарошларни ижодий жараёнга кенгроқ жалб этиш учун ижодий меҳнат таъминотини чуқурлаштириш;

- Маълум сабабларга кўра юзага чиқа олмаётган ҳайкалтарошлар ижодини санъатшунослар томонидан оммавий ахборот воситалари, турли журналларда ёритиб бориш каби долзарб вазифаларни амалий ҳал этиш.

Иккинчи – бу даврда ижод килаётган ҳайкалтарошлар фаолиятида кўйидаги хусусиятларни ривожлантиришга доир:

- Реалистик услубдаги ҳайкалларни нисбий ўлчам мутаносиблиги билан пластик характеристини мувофиқлаштириш;

- Тасвирланаётган образнинг шакл ифодавийлигини ошириш ҳамда портретларни руҳий ҳолатларини тасвирлашга чуқурроқ кириб бориш;

- Ижодий жараёнда бетакрор композицион кўриниш, бадиий талқин ва воқелик кечинмаларини бадиий бўрттириш.

Янги давр шароитидаги маҳобатли ҳайкалтарошликтининг ривожланиш жараённи бўйича кўйидаги ҳулосага келиш мумкин.

1990-йилларда Ўзбекистон маҳобатли ҳайкалтарошлиги жамиятнинг янги таркибдаги ислоҳатларига мувофиқ ривожланиши асосида миллий мавқеъи олдинги босқич даражасидан бир қадар мустаҳкамланди. Услубий ёндошуви бўйича маюс ва маҳзункор қиёфада ишланган 1970-80-йиллардаги миллий ҳайкалларга нисбатан, бу даврдаги ёдгорликлар авваломбор, мағрур ва улуғвор бадиий талқинга йўғрилганлиги, қолаверса, шахсиятни хотирлашдан ташқари ўзига хос тарбиявий аҳамиятга йўналтирилган композицион ечим асосида ижод қилинди. Шунга

асосан ижодий жараёнда миллий мафкуравий ёндошувни жадаллашуви оқибатида янги босқич юзага келди. Бу миллий ҳайкалтарошлик мавқеини мустаҳкамлашдан иборат бўлиб, у янги маданий-сиёсий ҳаётдаги бадиий эҳтиёжлар асосида вужудга келди. Ҳозирга қадар босиб ўтилган ижодий жараён шуни кўрсатмоқдаки, миллий ҳайкалтарошликни ривожлантириш бўйича қўйилган мазкур қадам дастлабки босқич нуқтаи назаридан ижобий аҳамиятга эга бўлди. Унинг салмоғини янада ошириш ўтиш даври билан ҳамоҳанг ҳолда босқичма-босқич давом этмоқда. Шунга қарамай, бу қисқа вақт ичида юқорида таъкидланган янги тамойиллар шаклланди. Уларнинг ҳар бири ўзига хос ифодавий характеристери, композицион хусусиятлари билан ажralиб туради. Масалан, буюк аждодлар шахсиятини шарафлаш билан мемориал тамойил шулар жумласига киради.

Бу давр маҳобатли ҳайкалтарошлигининг кўзга кўринарли натижалари сирасига асарларни композицион ўзига хослиги, меъморий ва бошқа унсурлар билан уйғун ҳолатда тасвирланишини киритиш мумкин. Тошкентдаги “Алишер Навоий”, “Амир Темур”, “Абдулла Қодирий”, “Мирзо Улугбек”, “Фоғур Ғулом”, Самарқанд ва Шахрисабздаги ”Амир Темур”, Термиздаги “Алломиши”, Фарғона ва Қувадаги ”Ал-Фарғоний”, Андижондаги “Мирзо Бобур”, Урганчдаги “Жалолиддин Мангуберди”, “Абулғозийхон” каби ҳайкаллар бу борада намунали асарлар сирасига киради.

Юқоридагиларга таяниб айтиш мумкинки, 1991-йилдан буён Ўзбекистон маҳобатли ҳайкалтарошлигининг миллий ривожланишида куйидаги муҳим хусусиятлар кузатилди:

- 1990-йилларнинг янги мафкуравий шарт-шроитлари таъсирида миллий ҳайкалтарошлик мавқеини мустаҳкамлаш босқичи бошланиб, ўтиш даврига хос йўсинда ривожланиб бормоқда.

- Куйидаги устивор тамойиллар асосида ҳайкаллар яратилди:

- буюк сиймолар шахсини шарафлаш бўйича – узок ўтмишдаги мутафаккир-алломалар ва забардаст саркардалар образи; шаҳидлар

номини хотирлаш борасида - собиқ тузум даврида қатағон қилинганды зиёли ватанпарварлар образи; рамзий композициялы тамойилда эса – янги тарихий воқеликни бадиий тимсолларда акс эттирувчи ёдгорликлар ижод қилинди.

• Соҳада мутаҳассис ижодкорларнинг фаол вакиллари ажралиб чиқди. Чунончи, Илҳом Жабборов, Камол Жабборов, Жалолиддин Миртожиев, Анвар Раҳматуллаев, Эйнула Алиев, Нодар Бандзеладзе, Василий Дегтяревларни шу ўринда таъкидлаш мумкин. Айниқса, Илҳом Жабборов билан Жалолиддин Миртожиевларнинг ўрни аҳамиятли бўлиб, ижодларида реалистик малака муносиб ўзлаштирилди.

• 1990-йилларда эришилган янги ижодий босқични истиқболда юксак бадиий ва маънавий тафаккурга эга бўлган янги авлод ҳайкалтарошлари томонидан мустаҳкамлаш, уни янада юқори босқичга кўтариш талаб этилмоқда.

3.4. Янги давр дастгоҳли ҳайкалтарошлиқ ижодиёти

1990-йиллардан маҳобатли ҳайкалтарошликка талабнинг ортиши билвосита аксарият ижодкорларни ўзига жалб этгани боис, дастгоҳли турига эҳтиёжг бир мунча камайди ва жадал ривожланишга эришиши қийинлашди. Шу туфайли аксарият ижодкорлар маҳобатли соҳада имкониятларини синааб кўришга ва бу борада касбий кўнікма тўплашга интилдилар. Мазкур вазият албатта кўргазмали ҳайкалтарошлиқ фаолиятини батамом чеклаб кўйгани йўқ, балки ўзининг ижодий дасҳатига эга бўлган Дамир Рузибоев, Азамат Хотамов, Жалолиддин Миртожиев, Жўлдасбек Куттимуродов, Тўлаган Тожихўжаев, Туркман Эсонов, Тўлаган Ёркулов, Курбон Норхўрозовлар янги ёндошувларни шакллантиришда муносиб фаолият юритдилар. Улар бажарган ҳайкаллар мисолида анъанавий-реалистик йўналишлар давомийлиги билан бирга, замонавий тамойиллар ҳам ўзлаштирилганлиги кузатилди. Чунончи, тарихий, портрет ва мавзули ҳайкаллардан ташқари, эркин пластикага мансуб кўнікмалар ҳам ўзлаштирила бошланди.

Янги тарихий давр дастгоҳли ҳайкалтарошлигига бажарилган асарларнинг маълум қисми 1970-80-йилларда эришилган анъанавий услугбий тамойилнинг давом этаётганлигини кўрсатади. Хусусан, портрет, мавзули ва тарихий асарлар шу ўринда кенг кўламни ташкил этади. Масалан, портретчилик бўйича А.Раҳматуллаевнинг “Ал-Хоразмий” (гипс, 2004 й), “Ибн Сино” (гипс, 2004 й), “Ким пен хва” (гипс, 2006 й), Л.Рябцевнинг “Автопортрет” (гипс, 1996 й), М.Алиевнинг “Эркак портрети” (гипс, 2006 й), А.Хотамовнинг “Автопортрет” (гипс, 1996 й), “Майрам” (шамот, 2003 й), М.Бородинанинг “Восит Вохидов” (бронза), “Алишер Навоий” (гипс) У.Мардиевнинг “Тилаб Маҳмудов” (бронза, 2002 й) каби реалистик ижод намуналарини таъкидлаш мумкин.

Кекса авлод ҳайкалтарошлари орасида Мухтор Мусабоев ва Аҳмад Шаймуродловларнинг портрет бўйича бажарган айrim асарларини учратиш мумкин. Бу ҳайкалларда янги даврга хос изланишлар сезилмаса-да, реалистик ёндошув бўйича ижобий аҳамиятга эгадир. М.Мусабоевнинг шу услубда ишланган “Спитамен” (гипс), Охунбобоев (гипс), “Хоразмий” (гипс), “Н.Мусабоев”, “Немис композитори Бах” (гипс) каби ҳайкаллари орасида “Спитамен” портрети афсонавий миллий қаҳрамон қиёфасининг ғоят сезгир, зукко ва довюрак тарзда очиб берилганлиги билан ажralиб туради.

Махоратли ижодкор Аҳмад Шаймуродов 1990-йилларда “Усто Парда” (мис), “Япон кишиси” (фарфор), “Ўзбек-Япон дўстлиги ассоциацияси Президенти” (керамика), “Сисидосан” ва “Окубо Чехеро” каби қатор портрет асарлар бажарди. Шунингдек, 2000-йилларда бир неча бор АҚШда бўлиб, ушбу жанрга тегишли йигирмадан зиёд хорижлик инсонлар ҳайкалини ишлади. “Оддий пластик ечим – Шаймуродов ижодининг асосий характерли жиҳатидир” [5.9. Б. З.]. Аҳмад Шаймуродов 1993-йили буюк саркарда Амир Темур образи бўйича ўзига хос бадиий ифодали дастгоҳли асар яратди. Бу борада ўрта асрлар мўжаз китобот санъати намуналаридан манба сифатида унумли фойдаланиб, улуғ саркарда образини икки кўринишда ижод қилди. Биринчиси тахт

тепасида салобатли қиёфада гавдалантирилган бўлса, иккинчиси от устида тасвиirlанди. Ҳар икки ҳайкал ўзига хос пластик талқин ва улугтвор бадий ифодага йўгилган ҳолатда амалга оширилди.

Анъанавий тамойил бўйича тасвирий ифода обьекти жиҳатидан талай имкониятларга эга бўлган мавзули ҳайкалтарошлиқ кенг қамровли бўлмаса-да, бироқ Азамат Ҳотамов ижодида янги ижодий изланишлар мавжудлиги сезилади. Шу хусусда унинг образлар гоявий-шаклий уйғунлигига оид ўзига хос услугбий ёндошуви намоён бўлганини айтиш мумкин.

Унинг мазкур услугда яратилган асарлари ҳайкалтарошлиқка хос шакл сезиш ва образ оламига кириш хусусиятлари билан эътиборлидир. Зеро Азамат Ҳотамов анъанавий услугбий йўналишларни замон руҳи билан суғора олиш ва бадий гояларни равон ифодалаш фазилатига эгадир. [3.23. Б.55-56]. Тасвирий ифода

Мутафаккир. Ҳайкалтарош
М.Аблокулов

жиҳатидан талай имкониятларга эга бўлган мавзули ҳайкалтарошлиқ бўйича Азамат Ҳотамов ижодида янги изланишларнинг зоҳирлиги кузатилади. Хусусан, образни унсурлаштиришдан ҳоли бўлиш ва яхлит шаклдорлик асосида кучли ҳиссий қиёфаларни намоён этиш унинг ижодига хос фазилатга айланди. Унинг мазкур

йўналиш борасида эришган касбий ютуғи – инсоннинг турли ҳолатдаги кечинмаларини хиссий ифодалашда ҳажм юзаларининг майда унсурларига ишлов беришга ошиқмай, балки умумлашма кўриниш замирида асар ғоясига сайқал бера олишидадир. Шу боис ҳам ҳайкалтарошликка хос шакл сезиш ва образ оламини шаклий ёритиш хусусиятлари унинг ижодида изчилик билан ривожланиб бормоқда.

Ҳайкалтарошнинг “Хотира” (гипс, 2003 й), “Улок” (гипс, 2004 й), “Олдиндан сезиш” (гипс, 2003 й), “Дуэт” (гипс, 2004 й), “Гўзаллик кўриқчиси” (гипс, 2004 й), “Бахтили оила” (гипс, 2003 й), “Тўрт ижрочи” (гипс, 2004 й), “Тўйга” (гипс, 2004 й), “Ҳаёт илдизи” (гипс, 2004 й), “Шеробод мусиқачилари” (гипс, 2003 й), “Шум бола” (гипс, 2003 й) каби асарларида шу хусусиятлар мужассамлашган. Хусусан, улар орасида кучли импрессион таъсуротга бой бўлган “Улок”, “Гўзаллик кўриқчиси”, “Ҳаёт илдизи” номли ҳайкаллари алоҳида эътиборлидир. Масалан, ички пластик хис-ҳаяжонга йўғрилган “Гўзаллик кўриқчиси” номли асари реалистик услуг сингари шакл аниқлигидан мустасно ҳолатда, эркин услубий ёндошув асосида ижод қилинган. Ҳайкалтарош ҳамиша эзгулик ҳамроҳи бўлган муқаддас руҳларни ўз бадиий тафаккурида тасаввур этишга уринган. Одам қиёфасидаги фаришта сиймосининг баркамол кўриниши умумий яхлит ҳиссий маъноли пластик қиёфада гавдалантирилган. Асарга чуқурроқ разм солинса, инсон ортида эргашиб юрувчи фаришта сий-моси яққол қўзга ташланади. Муқаддас деб аталган мазкур руҳ инсонга доимий ҳамроҳ бўлмиш ўз фариштасидир. Асар мавзуи ва унинг мазмунига кўра эътироф этилаётган гўзаллик эса имондир. Чунки, дунёдаги энг гўзал нарса имон бўлиб, барча ноёб фазилат ва сифатларни ўз ичига оланлиги боис ўзи ҳам гўзал ҳисобланади. Бу ҳолни ёвуз кучлардан сақловчи фаришта – гўзаллик кўриқчиси сифатида очиб берилган.

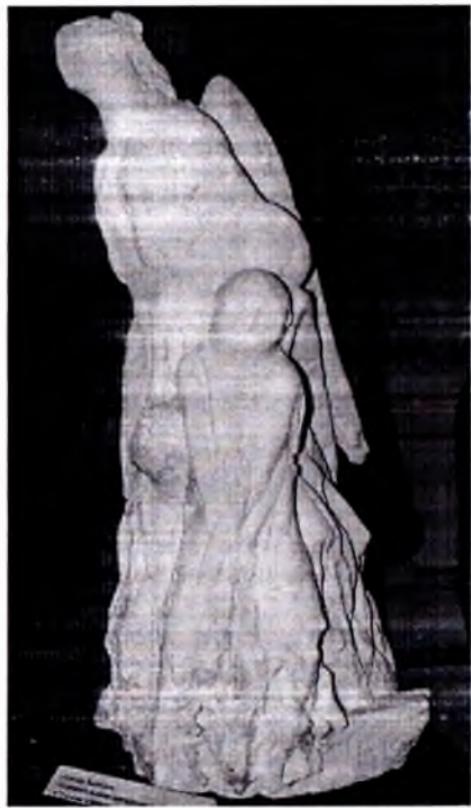
Унинг “Ҳаёт илдизи” мавзусидаги дастгоҳли ҳайкали ҳам ўзининг чуқур фалсафий мазмун-моҳиятига эга. Ижодкор ушбу асар орқали инсонни дунёга келиши, улгайиб насл-насабини давом

иттириини ва бу узвий кетма-кетликни эса ҳаёт илдизининг рамзий маъноси деб билишини ифодалаган. У гарчанд узок муддатга чидамсиз гипс ашёсидан бажарилган бўлса-да, бироқ кучли бадиий маҳорат даражасида амалга оширилган.

Ҳозирга қадар реализм мактаби анъаналарини мукаммал ўтаб, ижодда ўз дасҳатини топишга муваффақ бўлган Азамат Хотамов 1990-йиллар дастгоҳли ҳайкалтарошлиги ривожига муносиб ҳисса қўшмоқда. Унинг фаолиятида инсон руҳий олами билан боғлиқ масалалар эркин услубий ёндоғув асосида пластик жиҳатдан ривожланиб бормоқда. Мавзуули ва композицияли асарларидан ташқари анъанавий реалистик услубда бажарилган “Кария” (гипс, 1990), “Қизча” (гипс, 1993) каби портретларини шу ўринда мисол келтириш мумкин. Мазкур намуналар унинг жиддий ҳайкалтарошлиқ мактаби анъаналарини юксак савияда эгаллаганлигидан далолат беради.

М.Мусабоевнинг “Ўсма” (1995 йил, гипс) номли ҳайкалдида миллий аро-пардоз ҳисобланмиш ўсма қўйиш жараёни ўзбек қизининг ўзига хос файзи сифатида улуғланади. Мазкур асар ҳозирги маданий ҳаётимиз учун бегоналлашиб бораётган анъаналаримизни қумсаш туфайли яратилган.

Дамир Рузибоевнинг мавзуули композицияларида инсон ички борлиғи, ундаги хос фазилатларини мұқаддас руҳларга (фаришта) қиёсловчи лавҳалар катта ўрин эгаллади (“Фаришта”, 1991 й.,

Азамат Хотамов Гўзаллик
қўрикчиси.

Шамот, ангоб, мой). “Бундай ҳолатлар ва жараёнларнинг юзага келишида ижодкорнинг руҳий қудрати ва салоҳияти муҳим аҳамият касб этди. ...Асарларининг турли туманлиги, услуби ёки ечимлари бир-бирини тақрорламагани ҳолда ажиб бир ўхшаш, муштарак томонлари қўзга ташланди” [3.16. Б. 21.].

Дамир Рўзибоев ижодида қадимги ҳайкалтарошлиқ услуби-га мурожаат этиш анъанасининг янги кўринишда давом этиши мавзули жанр ривожида муносиб ўрин эгаллади. “Унинг ижоди ўтмиш унсурларини фақат тиклашга ҳизмат қилмайди, балки улардан озиқланиб, бетакрор, янгича услуб ва идрокни талаб этадиган санъат тамойилларига асосланади. У яратган бадиий ва ҳаётий қиёфалар, авангард руҳидаги турли композициялар, рангтасвир ва ҳайкалтарошлиқ жўрлигидаги изланишлар шуникўрсатиб турибди” [3.17. Б. 25.]. Ижодкор асар қаҳрамонларини ранг ва шакл уйғунлигига гавдалантириб, бетакрор замонавий ўналишни илгари суро бошлади. Бу борада шамотдан ишлаб, ранг билан бойитилган асарлари сира-сига “Фаришта” (1991 й., шамот, ангоб, мой), “Фаришта” (2003 й., шамот, ангоб,), “Икки Фаришта” (2003 й., шамот), “Жаз оҳангига ҳамоҳанг бадиҳалар” туркум асари (1998 й., шамот, сир, левкас, гуаш) кабиларни киритиш мумкин.

Дамир Рўзибоевнинг мазкур ўналишили асарлари дастгоҳли ҳайкалтарошлиқнинг янги намуналаридан ҳисобланади. Бундай

Д.Рўзибоев. Фаришта, 2003 й.

характерга эга бўлган асарларда иссиқ-совуқ рангларнинг ўзаро тазод ҳолида қўлланиши ҳажмий фазовий аҳамият касб этувчи ёруғ-соя мутаносиблигини таъминлашга хизмат қилади. Унинг ижодида аксарият ҳайкаллар шамот лойидан ишланиши бежиз эмас албатта. Чунки, “Ҳайкалтарош таъкидлашича, лой ҳаёт инъикосини, ҳаёлотни ўз бағрига кенг қўламда сифдира олишдек олижаноб ҳусу-сиятга эга. Шу боисдан ҳам унинг илк асарлари – “Созандалар”, “Сай-рамлик қиз”дан тортиб, сўнгги яратилган “Жаз ижросига ҳамоҳанг ба-диҳалар” айнан шу имкониятлар-нинг самараасидир” [3.17. Б. 23.].

Бадиий Академиянинг Мар-казий кўргазмалар залида бўлиб ўт-ган “Наврӯз 2001” ва “Наврӯз 2002” кўргазмасида Д.Рўзибоевнинг “Наврӯз маликаси” номли янги асари ҳавола этилди. Баҳорий ҳис туйғуларга йўғрилган мазкур асарнинг ифода воситаларини ҳар-бири, узок ўтмишга доир анъанавий унсурлар асосида яратилди. Асар ечими учун танланган кулоҳий бош кийим, баҳор элчиси сифатида олинган лола гули, миллий либос (енги калта нимча) каби унсурлар ифодавий вазифасига кўра тўғри йўналтирилган. Ушбу оддий унсурлар замирида асар ғоясини ёритиб маъна ва рамзий тимсоллар яширган. Маликанинг бош кийими куло;Ий тарзда тасвирланиши, ўзбек маданияти ва давлатчилиги узок даврларга бориб тақалишини англатади. Унинг композицион тузулиши ўнг ва чап томонлама мутаносиб ҳамда ҳаракат жиҳатидан вазминлиги бир қарашда грек курслари ҳайкалларини эслатади. Курос ҳайкалларида комил шахс фалсафаси илгари сурилганлиги маълум, бу каби ғоялар “Наврӯз маликаси” асарида ҳам ифода этилади. Унда ўзбек аёллари доимий равишда маликаларга хос гўзал ва байрамона кайфиятда орзу қилинади.

2001-йилдан бошлиб Д.Рўзибоев ижодида шаффоф ашёлар ҳам қўлланила бошлиди. Мазкур ашёда яратилган “Фаришта” (2001 й) номли асари рамзий тимсол ва шартли қисмлардан иборат. Ҳайкалтарони образ учун шаффоф ашёни танлаганлиги унинг ечиминиг мос бўлиб, фариштага хос жисмоний латофатни

сингдиришда қулайлик туғдиради. Жисми нурдан яратилған фаришта тимсоли ҳайкалтарош томонидан үзига хос талқин этилади. “Дамир Рұзибоев яратған рельефлар, кичик ҳажмдаги пластик шакллар ёки маҳобатли асарлар улар хоҳ хорижда (Венгрия, Жанубий Корея) хоҳ Үзбекистон шаҳарларида (Тошкент, Навоий) ёки хусусий коллекцияларда бўлсин, замонавий үзбек миллий ҳайкалтарошлиқ намуналарини намоён этади” [3.16. Б. 21.].

Анъянавий реалистик тамойилга тегишли тарихий мавзули дастгоҳ ҳайкаллар айрим ижодкорларнигина үзига жалб эта олди, холос. Кам сонли гурухни ташкил этувчи Т.Тожихўжаев, А.Шаймуродов, Т.Ёркулов ва Жалолиддин Миртожиевлар ижодига мансуб тарихий шахслар образи ушбу жанр салмоғини кўтариш учун бир қадар кучсиз эканлиги сезилади. Улар томонидан бажарилган буюк сиймолар асосан маҳобатли соҳада ўtkазилган танловларда қатнашган лойиҳалардангина иборатдир. Чунончи, А.Шаймуродов, Т.Ёркулов, Т.Тожихўжаевларнинг 1993-йилда амалга оширилган “Амир Темур” образи, шунингдек, Т.Тожихўжаев (1998, 2005 й), ва А.Шаймуродовнинг (1996) “Алишер Навоий”, Ж.Миртожиевнинг “Темур Малик” (бронза, 1990 й), “Фофур Ғулом” (бронза, 2002 й), “Фитрат” (бронза, 2002 й) каби ҳайкалларини мисол келтириш мумкин.

1990-йиллар мавзули ҳайкалтарошлигига назмий пластик услугбий ёндошув айниқса кенг ўрин эгаллайди. Бу ёндошув майнин оҳангдор ифодавий талқинга асосланиб, академик йўналишдан фарқли ўлароқ нозли тасвирларни үз ичига олади. Унда мавзуга мос латиф ҳаракатни намоён этувчи шаклу-шамойиллар ижод қилиниб, маълум даражада ҳаловатга эришган руҳий ҳолатлар тараннум этилади.

Бу борада Тўлаган Тожихўжаев, Жалолиддин Миртожиев, Улаш Уроқовлар талайгина ижодий ютуқларга эришдилар. Т.Тожихўжаевнинг “Тўлқин бўйлаб ҳаракат” (бронза, 2002 й), “Донишманд” (шамот, 2003 й), “Кураш” (1998 й, бронза гранит), “Кўза кўтарган киз” (2000 й, гипс), “Алишер Навоий” (1999 й, гипс), “Хур қиз” (2000 й, гипс), “Мулойимлик” (1991 й, тош, илон

иши), “Оналик” (1991 й., тош, оникс) номли ҳайкаларини шулар сирасига киритиш мумкин. “Замонавий жараёнларга қизикувчанлик, шунингдек, ҳамкасабалари ва дўстлари билан мулоқатда бўлиш, уларнинг тажрибаларидан ўрганиш ҳамда маъкул томонларини сингдиришга уриниш ҳайкалтарош ижодига хосдир” [3.43. Б. 26].

Т.Тожихўжаевнинг алло-малар образига доир ҳайкаллари ҳам мумтоз қиёфали, енгил ру-ҳий ҳолатларда амалга оширилганлиги билан характерланади. Ўрта аср миниатюра санъатининг йирик намояндаси “Камолиддин беҳзод” (1998 й., бронза) ҳамда “ҳазрат навоий” (1999 й., гипс) асарлари ҳам айнан мана-шу ёндошувнинг маҳсулидир.

Шунингдек, “Тўлқин бўй-лаб ҳаракат” номли пластик ҳайкали ўзгача шеърий ифодавий кўринишда тасвирланган. “Т.Тожихўжаев асарларини кузатар эканмиз, у ҳайкалтарошлиқ санъатида ўзига хос услугига эга бўлганлигининг гувоҳи бўламиз” [2.38. Б.32.]. Унинг ижодий йўлини шартли равишда икки йўналишга бўлиш мумкин: биринчи – реалистик услуб; иккинчиси – рамзий ва мавхумлашма услуб.

Т.Тожихўжаев реалистик услубда образ яратар экан, биринчи навбатда тананинг пластик хусусиятларини табиий кўринишга яқин ифодалашга интиилади. Унинг “Тонг”(1998 й., гипс) “Кўза кўтарган қиз”(2000 й., гипс), “Амир Темур”(1998 й., бронза) ҳайкаллари бунга мисол бўлиши мумкин. “Амир Темур” асарида куч-кудрат ва тажрибали шахс сиймоси очиб берилган. Унда тасвирланган от қанчалик шаддот бўлмасин, Саркарданинг қатъий бошқаруви олдида ожиз эканлиги тасвирланган. Иккинчи услуби, ифодаланаётган шаклларни умумлашма ёки рамзий белги ва мавхум шакллар асосида яратилган асарлардан иборатdir.

Шу хусусда унинг “Хур қиз”(2000 й., шамот) деб номланувчи ҳайкалларини зътироф этиш лозим. Бу асар қирғиз халқ оғзаки ижодига оид ривоятлар асосида яратилган. У айнан ўзбек халқ оғзаки ижодила машҳур бўлган “Ёрил тош” эртаги билан бир хил

воқеликка эгадир. Ушбу эртакдаги күриниш (тош ичидан қизнинг чиши) мазкур композициянинг бosh ечими сифатида гавдаланади.

Унинг “Кураш” композицияси ҳаётий аҳамиятга эга бўлган фалсафий маъноли ижод маҳсулидир. “Асада икки ўслирин ўзаро куч синаётган пайти акс эттирилган бўлиб, ҳаракат жуда нисбий тарзда содир бўлмоқда: ҳали вояга этиб улгурмаган ўслиринларнинг нозик, зғилувчан таналари – ингичка, мувозанатда муаллақ, қалтис турган кўприкка мазмун жиҳатдан қарама-қарши олинган. Композицияда ингичка кўприк ҳаёт саҳнасию, ўсмирлар унда ўзаро курашмоқдалар, кураш эса иштирокчилардан матонат, сабр-бардош, зийраклик шунингдек, акл-фаросат талаб этади” [3.43. Б. 26.].

Асадаги воқелик таранг жисмоний күринишга мойил бўлсада, бироқ ҳаракат динамикаси майин ва сокин ифодаланган. Чунки, унинг мазмунини белгиловчи келажак учун кураш фалсафийтаълимоти амалда қайсарликни эмас, балки руҳий сокинлик, аҳлоқий вазминликка кўпроқ муҳтожлигини таъкидлашдир.

Т.Тожихўжаев. Кураш, 1998 й.

Т.Тожихўжаев таниқли мусавири Б.Жалолов билан ўзаро фикр амалинин орқали юзага келтирган “Иккилик”(1998 й., пластилин) номли асарида ижтимоий ҳамонинг муҳим муаммоли жараёни таҳлил этилади. Унда икки қуриниш (инсон қиёфаси) тасвирланиб, улар айни пайтда ҳаёт машаккатларига жисмоний ва маънавий жиҳатдан тайёр ҳолатда ифода этилади. Асарнинг асосий ғояси – инсон ҳаётда ўз ўрнини топа билиши,

Т.Тожихўжаев “Иккилик”, 1998 й.

турли жараёнларда зарур мувозанатни сақлаш олиши ва бардошли тарзда ўзини тарбиялаши лозимлиги ўқтирилади. Шу хусусиятларни Т.Тожихўжаев ушбу асари орқали куйидагича очиб беради. Ҳайкалтарош ер шари тасвирини ҳаёт рамзи сифатида олиб, унинг устида жисмонан баркамол ва ақлан комил инсон қиёфасини тасвирлайди. У икки қўлини шар устига қўйган ҳолатда бутун гавда қисмининг оғирлигини кўтариш билан орадаги мувозанатни сақлаб турибди. Унинг мустаҳкам пайлари ҳам ижтимоий ҳаётдаги турли тўсиқларни енгиб ўтиш учун ҳар томонлама (руҳан ва жисмонан) тайёр эканлигидан далолат беради.

Назмий пластикали услубий ёндошувда Жалолиддин Миртожиевнинг тутган ўрни ҳам аҳамиятга моликдир. У тарихий ва портрет асарларида шерий характерга мувофиқ тимсолларни ўзикин ифодавий шаклларда акс эттириди.

Ж.Миртожиевнинг “Темур Малик” (1990 й., бронза), “Бобур – Ватан соғинчи” (1996 й., бронза), “Сайёр бобур” (2000 й., бронза). “Ёмғир” (1995 й., бронза), “Бекзод” (2000 й., латун) каби ҳайкаллари бу даврда яратган сара асарлари ҳисобланади. Бобур образи орқали ҳайкалтарош тарих сахифаларида чуқур из қолдирған темурийзодалар наслига ўзининг самимий муносабатини билдиради.

Сайёр Бобур. Ж.Миртожиев. 2000 й.

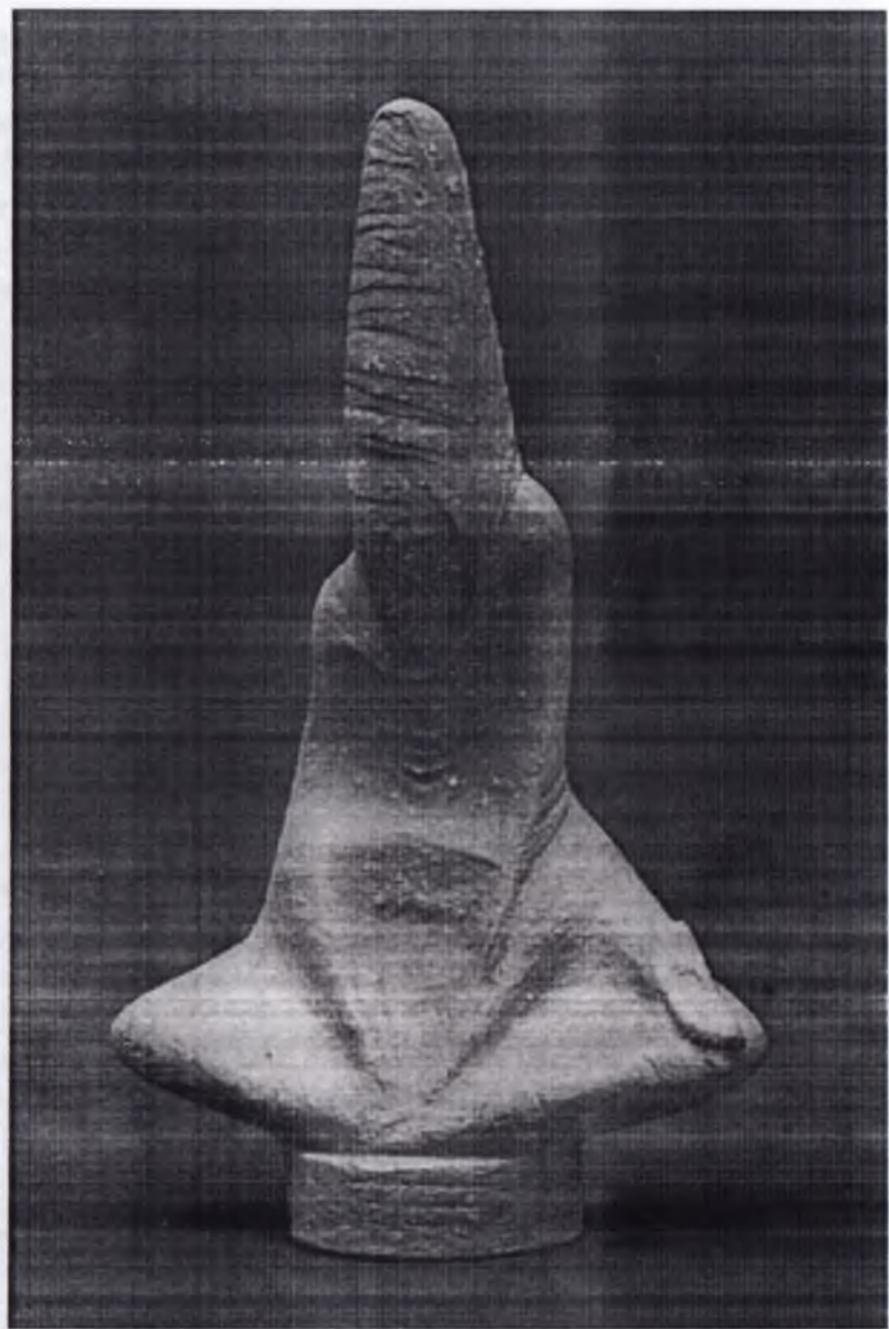
Бобурнинг ватан соғинчидаги кечган мураккаб ҳаётини ифодалаш ҳайкалтарош томонидан бош мақсад этиб олинган. “Бобур – Ватан соғинчи” номли ҳайкалида она табиатиддан олисда чеккан азобрлари, унга бўлган руҳий талпиниши гавдалантирилган. Асарда қаҳрамоннинг ватанидаги нози-неъматларга илҳақлиги,¹⁶ шу орқали туғилиб ўсган диёрига бўлган ҳурмат эҳтироми баён этилган. Ж.Миртожиев тўрт йилдан сўнг ушбу образга қайта мурожаат этиб, “Сайёр Бобур” асарини ҳам яратди. Унда Бобур от

¹⁶ Яъни, ҳаддан зиёд муштоклиги, интизорлиги таъкидланган.

устида тасвирланиб, сайёрликнинг руҳий қийноқлари билан кечастган кураши ифодаланган.

Улаш Уроқов 1990-йилларнинг биринчи ярмига қадар образларни кўпроқ шаклан яхлит тасвирлаган бўлса, эндиликда уни поэтик руҳ билан суғоришга катта эътибор бермоқда. Инсон қиёфасини гоҳо ҳайрат, гоҳида эса ишқий лаҳзаларда ифодалаб, мураккаб шакл талқинларидан ҳоли қатор асарлар яратди. “Ҳаёл” (1992), “Шоир” (1993), “Миллий либосдаги аёл” (1994), “Севишганлар” (1996), “Кутиш” (1997) каби ҳайкаллари шулар жумласига киради. Ҳозирги дастгоҳли ҳайкалтарошлиқда ғоя ифодавийлигига эришишда ҳәёлий қувватга эрк бериш, хилма-хил ижодий ёндошувларни қўллаш кенгайиб бораётган айни пайтда, унинг ижоди ҳам муносиб аҳамиятга эгадир.

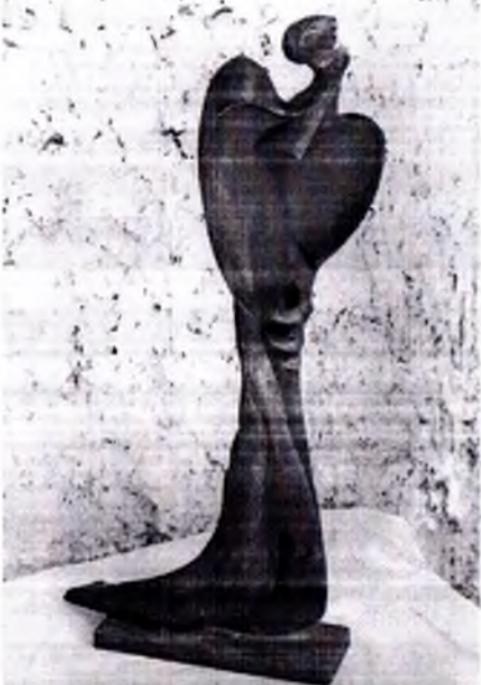
Бу йилларда орттирма даражали ва композицион эркин пластикали ёншошув замонавий тамойиллар ривожида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Унда инсон руҳий оламидаги қалтис ҳолатлар ҳамда ҳаётий кўринишга айри бўлган пластик ифода йўллари шакллантирилди. Шу боис, айрим ҳайкалтарошлар ижоди замонавий йўналиш услубларига хос равишда, академик мезонлар раддияти ўлароқ орттирма пластик воситалардан эркин фойдаланишга асосланди. Улар образ ғоясининг ҳиссий таъсирини ошириш воситаси сифатида шаклан нотабии ҳаракатга таянувчи ифода йўлларини изладилар. Хусусан, Қ.Норхўрозовнинг “Ҳайқириқ” (1990 й), “Қалб йигиси” (2001 й), “Қалб садоси” (1994 й), А.Хотамовнинг “Сурхондарё гўзали” (2003 й), М.Бородинанинг “Аёл дизайнни” (1997 й), “Манекен ҳайкали” (1998 й), “Масхарабозчилар” (1999 й), Т.Ёрқуловнинг “Автопортрет” (1996 й), А.Абраевнинг “Улок” (2000 й), А.Алиевнинг “Бибихоним” (2006 й) номли ҳайкаллари шулар жумласидан. Услубий мумтоз йўналишнинг зидди бўлган мазкур композицияларнинг ғоявий маъмунни эркин шаклу-шамойиллар асосида бўрттириб ифодаланди. Курбон Нор-хўрозов фаолияти бу борада эътиборли шакл талқинлари билан катта аҳамият касб этади.

У.Улашев. Миллий либосдаги аёл. 1994 й.

Алалхусус, унинг “Ҳайқирик”, “Қалб садоси”, “Ҳайрат”, “Келинчак” каби наъмуналарини эътироф этиш мумкин. Айниқса, ногиронларга бағишилов сифатида яратилган “Ҳайқирик” асари ички пластикани яққолроқ кўрсатишига асосланган. Шунингдек, унинг “Қалб йигиси”, “Қалб садоси” номли композициялари ҳам ташки гармоник ифодавийликдан ҳоли равишда, руҳий кечинмаларга маълум ҳаракат шаклини беришга қаратилган. Ҳайкалтарош фаолиятида образлар ғайритабиий ҳолда номутаносиб шакллар вобасталигида тасвирланиши хос фазилатdir. У асосан азалдан инсоният эътиборини жалб этган руҳий ҳолатлар, айниқса изтироби кечинмалар устида кўпроқ ишлагани учун орттирма шакллардан кенг фойдаланди. Масалан, “Тажоввуз-зулм” асарида инсон табиатидаги салбий сифатларни иллат даражасида ифодаланиши учун оддий шакллар кифоя қилмай, балки ижодкор мурожаат этганидек, орттирма даражали ифода йўли зарурый омил ҳисобланади. Чунки, бу мавзу маълум бўрттириш ва мажозийликка таянишни тақозо этади.

Булар албатта пластик ҳаракатларнинг ҳиссий ифода кучини шедроқ кўрсатувчи янги ёндошув сифатида анъанавий тамойилларга замонавий сайқал бериш борасида муносиб ўрин тулади. Улар мисолида 1990-йиллар дастгоҳли ҳайкалтарошлигига ишлаптанавий тамойиллар асосида янги ҳажм хусиятлари үзунширилгани кузатилади. Унинг ўзига хос томони инсон тана

Қ.Норхўзов. Қалб садоси”, 1994 й.

тузилиши вобасталигига ҳайрихоҳлик билан бўлса-да, руҳий кечинмаларни бўрттириб кўрсатишдан иборат. Бу шубҳасиз замонавий тамойилларда юзага келган янги ёндошувлардан бири сифатида белгиланиши мумкин.

Бўрттирма даражали ифода йўли А.Алиевнинг “Бибихонинг”, А.Абраевнинг “Улоқ”, А.Хотамовнинг “Сурхондарё гўзали” ҳайкалида ҳам ўзига хос касбий даражада ҳис этилган.

Азамат Хотамов. Сурхондарё, шамот, 2003 й.

Уларнинг шакл ҳаракатлари Қ.Норхўрозов ижоди сингари дағал қўринишдан ҳоли бўлиб, кўтаринки кайфиятни ифодалайди. Умумий қиёфа яхлитлигига хизмат қилувчи шакл ва ғоя уйғунлигининг бадиий пластикаси биринчи планда идрок этилади. Юқорида таъкидланган дастгоҳли ҳайкаллар эркин пластик ёндошувли ифода йўллардан бири сифатида анъанавий тамойилнинг янги бадиий талқини янглиг юзага келди.

Композицион ижодий ёндошув ҳам ўз талқин хусусиятларига кўра олдинги боскич янги тамойилларининг узвий давоми ўлароқ дастгоҳли ҳайкалтарошлиқда муносиб ўрин эгалламоқда. Гарчанд бу борада ижодий жадаллик юқори даражада кўзатилмаса-да, бироқ замонавий бадиий жараёнга оид жиҳатларининг бадиий салмоғи билан аҳамиятлидир.

Агар ҳайкалтарошлар 1990-йилларга қадар инсон тана ҳаракатлари ва унинг хусусиятларини ифодалашни мақсад этган бўлсалар, эндиликда бундай қиёфалар тимсолида композицион умумлашма кўринишларни тасвиrlай бошладилар. Азамат Хотамовнинг “Сурхондарё” (шамот, 2003 й), “Санъат олами” (гипс, 2004 й), “Устун” (гипс, 2003 й), Т.Тожихўжаевнинг “Рамзий қушлар” (шамот, 2000 й), У.Мардиевнинг “Ратха-Кришна” (бронза, 2003 й), Д.Рўзибоевнинг “XXI-аср композицияси” номли намуналарини шу ўринда таъкидлашмумкин. Бундай ифодавий ёндошув орқали ижодкорлар инсон сиймоси билан ҳамоҳанг бўлган маълум бир воқеликнинг пластик ҳолатини топишга эътибор бердилар.

Масалан, А.Хотамовнинг “Сурхондарё” ҳайкали бутун борлиги билан табиат манзарасини ифодаласа-да, лекин унинг асосий кўриниши баланд қоялар устига жойлашган тепалик шаклида аёл сиймосини тасвиrlаб, инсон ва табиат уйғунлигини акс эттиради. “Санъат олами” композициясида ҳам аёл образи уйғунлигига мавхум пластик шаклларни қамраб олувчи қиёфа гавдалантирилди. Зеро асарнинг пластик хусусияти, уч ўлчамли ҳайкалтарошликка хос жиҳатлари – замонавий ҳайкалтарошликнинг янги ёндошуви асосида бажарилганлигини кўрсатади. Мазкур композицион асарлар мисолида дастгоҳли ҳайкалтарошликнинг бош обьекти, яъни инсон тасвирига кўчма маънода мурожаат бошланганлиги кузатилади. Шу хусусда А.Хотамовнинг юқоридаги асарлари 1970-80-йиллардаги айrim ҳайкалтарошлар (А.Овсепян (“Ер” 1983 й), М.Гасимов (“Меъроj” 1986) ва б) фаолиятига хос йўналишни муносиб давоми сифатида намоён бўлади. Т.Тожихўжаевнинг “Рамзий қушлар” номли композициясида меъморий ҳаробалар кўриниши замирида қушлар парвози гавдаланган. Янги давр дастгоҳли ҳайкалтарошлигига асарнинг тоғий ечимини услубий жиҳатдан эркин ёритиш, кўпроқ ҳаёлот оламига эътибор қаратиш, миллий ўзига хос фикр юритиш каби изланишлар ижодий жараённинг етакчи хусусиятига айланди.

1990-йиллар дастгоҳли ҳайкалтарошлигига аёл образи аввалги ёндошувдан фарқли ўлароқ, аксарият ҳайкалтарошларнинг (У.Мардиев, Д.Рўзибоев, Т.Тожихўжаев, Қ.Норхўрозов ва б.) ижодида қиёфани реал кўринишда қабул қилиш хос бўлмади. Аксинча у нотабийй ва рамзий шаклларда талқин этилиб, ҳайкалтарошларни образга бўлган ҳиссий муносабатлари янги дунёқараш асосида намоён этилди. Ижодкорлар пластик ҳарактларнинг янги шакл талқинларини кашф этиш билан бирга, аёл образини нозик руҳий кўринишларига қизиқиш билан қарадилар. Ҳайкалтарош Улугбек мардиев бу мавзуда шаклни умумий кўринишда тасвирлаб, унинг ҳарактерли томонларинигина деталлаштириш билан образ ечимини топишга эришди.

Дамир Рўзибоев бу образни ифодалашда жисмоний баркамолликни эмас, балки образ мисолида инсон танасининг бир-бирига мутаносиб яратилганлигини изоҳлашга интилди. У аёл образини содда ва умумлашма кўринишда тасвирлаб, икки ён томонини ясси тарзда текислаш орқали ҳосил қилинган чизиқларда ўз фикрини баён этди. Ҳайкалтарош ифодаламоқчи бўлган ғоя – инсоннинг тана тузилишида ўзига хос мутаносиб шакл ва чизгилар мавжудлигидир.

Таъкидлаш жоизки, бу давр дастгоҳли ҳайкалтарошлигига бадиий кулолчиликнинг айрим хусусиятлари билан ўзаро уйғунлашуви жиҳатлари ҳам бадиий кўргазмаларда кузатилмоқда. Бироқ, мазкур йўналиш бу давр учун аслида янгилик эмас, бу каби ҳолат 1970-80-йилларда С.Карлихонов (“Йигит ва қиз” (1982 й)), С.Султонмуродовлар (“Эски Тошкент” 1991 й., “Аёл” (1990 й)) ижодида ҳам кузатилган. Мазкур анъанага 1990-йиллар охиридан Н.Қўзиева ижодида мурожаат этилди. 2002-йили бўлиб ўтган “Мусиқа, пластика, ранг” кўргазмасида ҳавола этилган “бухоролик қиз” (2001 й), “Яхуда” (1993 й), “Кулдан пайдо бўлувчи куш” (1999 й) номли бадиий кулолчилик асарлари шундай ҳарактерга эга.

1991-2005-йиллар дастгоҳли ҳайкалтарошлигига анъанавий услугни саклаб қолиш У.Мардиев, А.Хотамов, М.Мусабоев, У.Улашев ижодида кузатилса, Қ.Норхўрозов, Т.Тожихўжаев,

Ж.Миртожиев, Д.Рўзибоев каби ҳайкалтарошлар замонавий бадиий жараён анъаналарини уйғунылигига чукур изландилар.

Күп ҳолларда улар ўз услугуга содик қолишга ва такрорий ұхшаш жиҳатлардан сақланишга интилдилар. Образлар устида ишлаш борасида пластик янги шакл талқинларини кашф этиш, мавзуғояларини шаклларда мавхумлаштириш орқали фалсафий фикрларни ифодалашга катта қизиқиши билан қарадилар. Бу ҳол ҳайкалтарошлар томонидан мавзу талқинларини шаклан мавхум тарзда тасвирилаш, ижодий жараёнда ҳаёлий туйғулар оламига берилиш натижасида хилма-хил ёндошувлар күламини кенгайтирди. Ҳайкалтарошлар фаолияти замонавий тасвирий санъатнинг бадиий жараён хусусиятлари асосида кўринаётган бўлса-да, пластик имкониятлардан кенг ва моҳирона фойдаланиш таъқозо этилмоқда. Ижодий жараённи пластик “тил” равонлиги билан бойитувчи асарларни бажарилиши муҳим вазифага айланмоқда. Шунингдек, ижодий жараёнда анъанавий услубий йўналишлар ҳамда замонавий санъат услубларига мурожаат этиш изга тушиб борди.

Бироқ, айрим ҳайкалтарошлар ҳорижий сайёҳлар ёки баъзи мулкдор шахслар эҳтиёжи учун ижод қилишга киришиб кетиши кузатилади. Бу вазият муаллифларнинг бадиий савия ҳиссини пасайиши ва ижодий салоҳиятига салбий таъсир этиши мумкин. Чунки савдо учун бажарилувчи дастгоҳли ҳайкаллар ижодкорларни бадиий кўргазма масъулиятидан ҳоли этиб, талабгор истагини таъминлашгагина мойил этади. Бундай асарлар оқибатида ҳайкалтарошликтини санъатнавислик савияси тушиб кетиши, шунингдек ижодкорларнинг илғор оммавий ғоялар, умуминсоният маданияти доирасидаги бадиий фикрлаш куввати сусайиб боришига олиб келиши мумкин.

1990-йилларнинг ўтиш даври шароитига қарамай Дамир Рўзибоев, Азамат Хотамов, Жалолиддин Миртожиев, Жўлдасбек Куттимуродов, Тўлаган Тоҳихўжаев, Туркман Эсонов, Тўлаган Ёркулов, Курбон Норхўроздов каби тажрибали ҳайкалтарошлар Ўзбекистон дастгоҳли ҳайкалтарошлигига фаоллик кўрсатдилар.

Улар замонавий бадиј јараён анъаналарига мурожаат этиб, пластик “тил” равонлигидан кенгрөк фойдаланишга ҳаракат қилдилар. Шунингдек янги пластик талқинлар яратиш ҳамда ҳаёлий композициялар ғоявий асосини шаклан ёритиш борасида жиддий изландилар.

Шу боисдан 1990-йиллар дастгоҳли ҳайкалтарошлигига анъанавий ва замонавий тамойиллар асосида янги композицион ёндошувлар зухур этди. Анъанавий-реализм томойили бўйича портрет, тарихий, мавзули жабҳаларда сермаҳсул ижод қилинди. Унинг доирасида шаклланган назмий пластикали услубий ёндошув ўзига хос ифодавий шакл талқинлари билан ижобий аҳамият касб этди. Оҳангдор талқинларга асосланувчи мазкур ёндошувда шеърий характерга эга бўлган нозли тасвиirlар ижод қилинди.

Ўзбекистон замонавий ҳайкалтарошлигига зохир бўлган янги пластик хусусиятлар соҳа ривожига сезиларли таъсир кўрсатди. Айниқса, эркин ижодий ёндошув оқибатида орттирма даражали ва композицион ифода йўлларини равонлашуви мазкур тамойилнинг янги натижаларидан бўлди. Ушбу ёндошув гарчан кенг кўламда бўлмаса-да, бироқ замонавий ижодий изланишлар самараси ўлароқ аҳамиятлидир. Уч ўлчамли ҳайкалтарошликка хос пластик тил ифодавийлиги айниқса, К. Норхўрозов, А. Ҳотамовлар ижодида пухта ўзлаштирилди. Маълум бўлмоқдаки, 1990-йиллар дастгоҳли ҳайкалтарошлиги анъанавий ва замонавий тамойиллар асосида янги тарихий даврнинг дастлабки жараёнида муносиб ўрин тутмоқда.

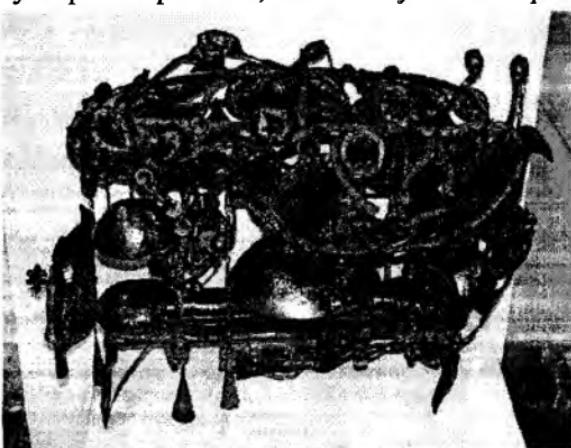
3.5. Дастгоҳли ҳайкалтарошлиқдаги янги услубий изланишлар

1997-йили янги ижодий имтиёзларга асосланган Ўзбекистон Бадиий академиясининг ташкил этилиши ўтиш даврида нисбий ривожланаётган дастгоҳли ҳайкалтарошлиқда янги ижодий уфқларни очиб берди. Мазкур тизимнинг кўргазмали фаолияти соҳада шаклланиши қийин кечაётган замонавий фаол санъатнинг фалсафий ёндошувларини ўзлаштириш жараёнини ҳаракатга келтирди.

Чунончи, Республика ва Тошкент Халқаро Биеннале күргазмаларини мунтазам ўтказиб борилиши ижодкорлар тафаккурида сезиларли ўзгаришлар ясаб, янги йұналишларни амалға тадбиқ этишда муҳим аҳамият касб этди. 1990-йиллар бошларидан шу кунга қадар кузатилмаган постмодернизм доирасыда фикрлаш ва ижодий құллаш амалиёти астасекинлик билан үз ечимини топа бошлади.

Эндилиқда ҳайкалтарошлар орасыда анъанавий ёндошувлардан күра замонавийликка катта зътибор берадиганлари күрина бошлади. Пировардиде айрим пешқадам ҳайкалтарошлар томонидан ташаббускор ижодий ёндошувларнинг илгари сурилиши натижасыда замонавий ривожланиш босқичи вужудга келди. Бу ҳол янги даврда кутилған муҳим натижалар сифатида ўтиш даври босқичидан бир давон күтарилиш бошланғанligини күрсатади. Айни пайтда янги бадий жараёнларга қизиқувчилар сони ортиб борди. Алалхусус, Баёт Мухторов ва шогирдлари Рисдавлат Абдуллаев, Зиннур Гайфуллин, Акром Тұраев, Алексей Торопов ҳамда Алексей Протопоповларни мисол келтириш мүмкін. Улар постмодернизм изланишларida ижод қилиб, соҳада туб ислоҳотларни қарор топишига муносиб ҳисса құшдилар, шунингдек күргазмали ҳайкалтарошлиқда янги ашёлар билан ишлеш техникасини жорий қилиб, умумий ривожланиш мавқеини замонга мувофиқлаштирудар.

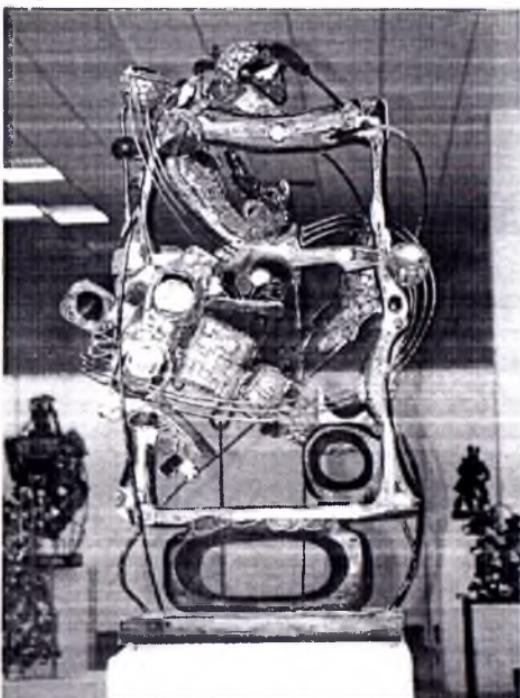
Замонавий пластик санъат жабхасыда мустаҳкам ўрин тутаётган устоз-шогирдлар қисқа вақт ичидә күп ашёли услубий ёндошувлар бўйича талайгина малакавий натижаларга эришдилар.

Б.Мұхторов. Құрикчи құнғироклар.

Масалан, анъанавий ҳайкалтарошликка хос бир ёки иккι ашёвийликдан фарқли равища рангли ойна, смальта, ёғоч, метал ва тери материалларини битта асарни ўзида уйғун ҳолда құлладилар. Муаллифлар сифатли ва пухта ашёларни ноанъанавий пластик воситалар билан бирлаштириб, буткул янги ифодавийликни намойиш этишиди. Бу уйғунлик шунчаки бұлмай, балки маълум ғоявий мақсадларни амалга оширишга хизмат қилди. Уларнинг композиция унсурлари ўз фазовий бүшлиғига эга бўлгани боис уч ўлчамли кўринишни бир нуқтадан кузатиш имконини берди. Хусусан, Б.Мухторовнинг “Кўриқчи кўнгироқлар” (смальта, метал, рангли ойна), “Амударё ҳақида достон” (смальта, метал, рангли ойна) “Сижжакка саёҳат” (смальта, метал, ёғоч, тери) каби асарлари шулар жумласидан.

Баёт Мухторов раҳбарлигидаги ижодий гурӯх композициялари замонавий тамойил анъаналарига асосланганни боис, янги пластик кўринишга бой бўлди. Турли ашёлар йиғиндисидан ташкил топган майда унсурларни умумий шаклга бўйсиндирish каби ноанъанавий услугубий ёндошувлар амалиётга олиб кирилди. Натижада академик ёндошувдан тамомила фарқ қилувчи мураккаб идрокли асарлар намоён бўлди. Бу турдаги асарларнинг динамик тузилиши сер ҳаракат аҳамиятга эга бўлиши билан бирга, кучли тазод (контраст) жўрлигига бажарилди.

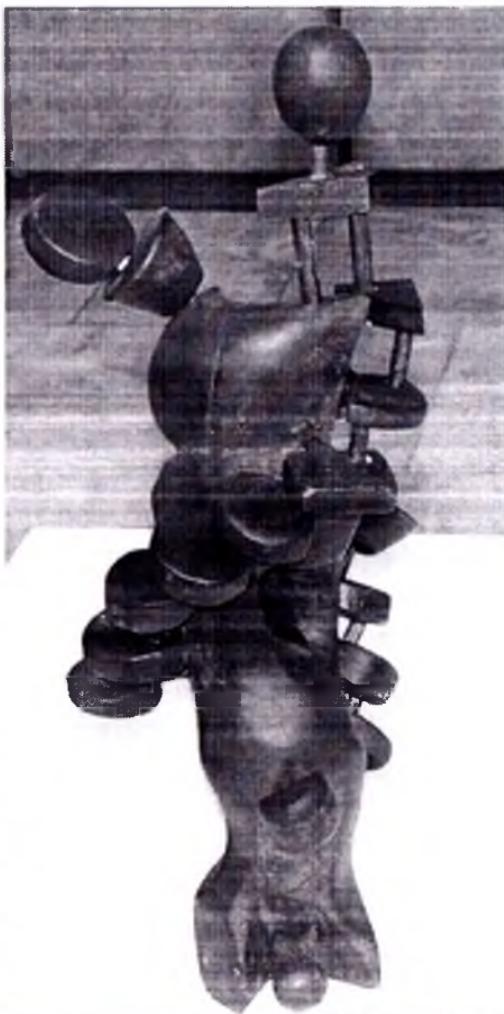

Амударё ҳақида достон, Б.Мухторов.
2001 й.

Ҳозирга қадар бош максад сифатида мурожаат этилган инсон қиёфаси улар ижодида иккиламчи ўринга эга бўлиб, мавзули композициялар устувор даража касб этди. Агарда инсон қиёфасига мурожаат этилса ҳам тана тузилишидаги гармоник хусусиятлари эътибор тортмай, аксинча умумий слуэт кўринишида олиниб, гоявий жиҳатига урғу бериш билан кифояланилди.

Баёт Мухторов бошлигидаги шакллантирилган янги тамойил анъянавий ҳайкалтарошликдан фаркли равишда асос қиёфага кўп ашёли унсурларни бириктириш билан (метал воситасида ёпишириш, пайванлаш) рангли композицион асарлар ижод қилишда кўзга ташланади.

Бу ижодкорлар эришган яна бир муҳим натижа соҳада муаммога айланаётган асарлар ҳажми кичрайиб боришининг муқобили ўлароқ, катта ўлчамли ҳайкалларни тақдим этишида кўринади. “Негадир сўнгги пайтларда намойиш этилаётган кўргазмали ҳайкалларнинг ҳажми кичрайиб кетмоқда, улар гўёки дастгоҳли хусусиятларини йўқотиб, майда пластика ва амалий безакли ҳайкалтарошликка мансублашиб бормоқда. Аслида ҳакқоний дастгоҳ асарлар бир натурага яқин

Сижжакка саёҳат, Б.Мухторов 2001 й.

ўлчамда бўлиши лозим.”¹⁷ Дарҳақиқат, 1990-йилларда ўтказилган кўргазмалар ҳайкаллар хажми бир неча баробарига кичрайганлигини исботлайди. Айрим ҳайкалтарошлар, жумладан Ж.Миртоҗиев (“Алишер Навоий” 2 м.), Аҳмад Шаймуродов (“Алишер Навоий” 1м., 10 см), М.Облақулов (“Ўсмир”, 1 м., 15 см) лардан ташқари, деярли аксарият ижодкорлар асарлари кичик ўлчамни ташкил этади. Шу маънода Баёт Мухторов бошчилигидаги ҳайкалтарошларнинг йирик ҳажмли ҳайкаллари юқоридаги масаланинг амалий ечими бўйича эътиборлидир.

Баёт Мухторов ташаббусидаги янги услугубий ёндошувлар замонавий дастгоҳли ҳайкалтарошлиқда эришилган энг катта ўзгариш сифатида баҳоланса арзиди. Ижодларида шаклувшамойилларнинг замонавий талқин этилиши ва касбий маҳоратлари янги техник услугуда камол топаётганлиги фикримизга асос бўлади.

2003-йилда Баёт Мухторов-нинг шахсий кўргазмасида кўзга ташланган юқоридаги хусусиятлар замонавий Ўзбекистон дастгоҳли ҳайкалтарошлиги ривожида муҳим пойдевор вазифасини ўтайди. Чунки унинг шогидлари ҳам янги бадиий жараён ижодий-фалсафий хусусиятларини жиддий ҳис қила бошлаганликлари шу кўргазмада яққол намоён бўлди.

Бу ёш ҳайкалтарошларни постмодернистик изланиш асосида ижод қилишлари замонавий ижо-дий ёндошув тамойилларига мос келиши мумкин, бироқ, мумтоз ҳайкалтарошлиқ касбий таълимимни пухта эгаллаш, бу борада назарий ва амалий кўникумаларни мукаммал ўрганишга ҳам катта эътибор беришлари лозим. Зоро назарий қонуниятлар доирасида чегара билмайдиган ва касбий малакага кучли эҳтиёж сезмайдиган бундай йўналишлар ёш ҳайкалтарошлар ижодини тўлиқ қамраб олмаслиги керак. Чунончи, ноанъанавий пластик кашфиётларга берилишлари янги бадиий жараён ўзлаштируви жиҳатидан ижобий кўринса-да, бироқ бу, мумтоз анъаналар бўйича кўп йиллик тажриба тўплаб

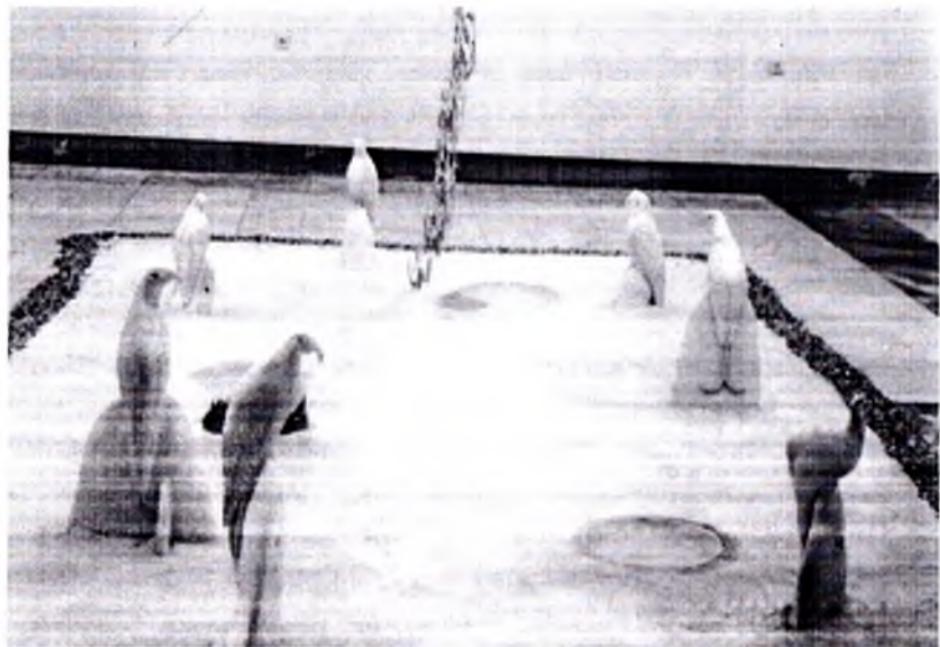
¹⁷ Ҳайкалтарош Аҳмад Шаймуродов билан ижодий сұхбат. 2007 йил, апрел.

улгурмаганликлари боис, ижодий фаолиятларида жиддий “Ўзгаришлар” ясаси ҳам мумкин. Шу нуқтаи назардан янги йўналиш билан бирга, реалистик услуб бўйича пластик ҳиссиётларини доимий назоратда тутиб, уни янги изланишлар билан бойитиб боришлари лозим кўринади.

ХХ-аср охиридан жаҳон миёсида жадал ривожланаётган техник тараққиёт ва маданий ҳаётда содир бўлаётган замонавий бадиий жараёнлар тасвирий санъатда бўлгани каби, ҳайкалтарошлиқда ҳам янги ёндошувларни таъминлай бошлади. Умумжаҳон маданияти ва санъатида рўй берадиган глобаллашув жараёни, электрон алоқа алмашинуви (интернет тармоги ва оммавий ахборот воситаларининг ривожланиши) муносабатлари, шунингдек Халқаро кўргазмалар доирасининг кенгайиши ижодкорлар онгидаги ҳам кескин ўзгаришларни пайдо қилмоқда.

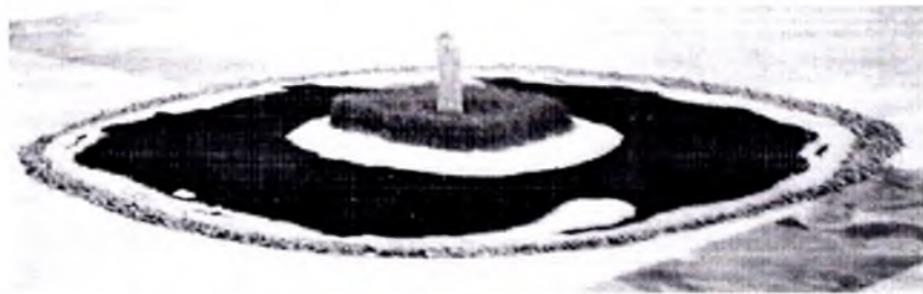
Бинобарин, 1990-йиллар охиридан ўтказила бошланган Тошкент Халқаро Биеннале кўргазмаларида намойиш этилган пластик характеристи инсталляция курилмалари ҳайкалтарошларнинг бадиий тафаккурини четлаб ўтмади. Аксинча, айрим ижодкорлар фаолиятига сезиларли таъсир кўрсатиб, замонавий тамойиллар доирасини янада кенгайишига сабаб бўлди. Чунончи, бундай ижодий эркинилиқдан унумли фойдаланиб, пластик санъат ёндошувларини қабул қилаётган рангтасвирчилар В.Охунов, Ж.Усмоновлар ижоди ҳайкалтарошлар дунёқарашларида ҳам талайгина ўзгаришларни шакллантира бошлади.

Дарҳақиқат, Жамол Усмонов ва Вячеслав Охуновнинг ижодий фаолиятида кенг омма учун янгилик бўлган уч ўлчамли пластик воситаларни муайян фонда акс эттирилиши аҳамиятли бўлмоқда. Вячеслав Охуновнинг “Унитилган кум” (2001й., “Рух ва ҳаёл” кўргазмаси), Жамол Усмоновнинг “Куш тили”, “Ташналиқ”, “Баҳор”, “Шахмот доналари” ҳамда “Сароб” (2001й., “Рух ва ҳаёл” кўргазмаси) номли инсталляция туркум асарларини шу хусусда таъкидлаш мумкин.

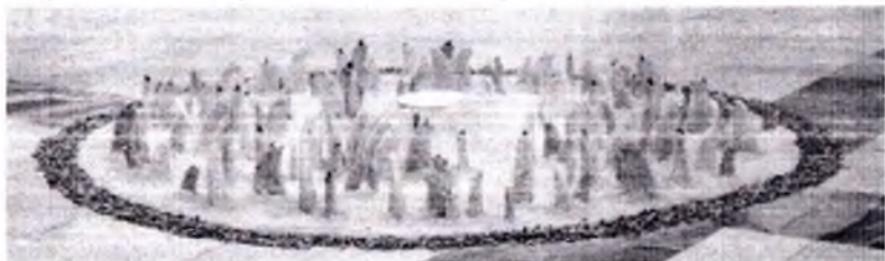
А.Навоийнинг Қуш тили достонига багишлов. Жамол Усмонов. 2001 й.

Бу борада айниқса Жамол Усмоновнинг ижодий ёндошуви катта аҳамият касб этмоқда. У “Рұх ва ҳаёл” құргазмасида Алишер Навоийнинг “Қуш тили” асари асосида рұхий камолотта эришиш босқичларини шаклий талқын қилишга интилди. Ҳазрат Навоий илгари сурган ғоявий мақсадлар шаклан рамзий унсурларда ифодаланди.

А.Навоийнинг Қуш тили достонига багишлов. Жамол Усмонов. 2002 й.

Масалан, мاشаққат ва риёзатсиз ҳаётда муросасиз яшаётган ўрмон қушлари¹⁸ раҳбар¹⁹ ёрдамида Қоф тогига ихтиёрий сафар килиб, одил Подшо талабида йўлга юришлари давомида кечадиган оғир синовлар ифодаси ижодкор томонидан бир қадар англаб этилгани сезилади. Бу туркум асарда ям-яшил хушманзара маконнинг ранг ва ашёлар асосида босқичма-босқич ўзгариб бориши содир бўлаётган йўл машаққатларини ифодалайди. Композиция якунидаги мовий матонинг коинот рамзи сифатида олиниши, Қоф тоги сиймосини англатади. Албатта ижодкор бу ҳолатларни кўрсатишда ҳайкалтарошлик унсурларига эҳтиёж сезиб, маълум пластик даражада амалга оширган.

Рух ва хаёл кўргазмасида намойиш этилган “Оролга бағишлов”
инсталляцияси, Ж.Усмонов. 2001 й

Жамол Усмоновнинг “Куш тили” асосида бажарилган ожизлар баҳси ҳам ифодали очиб берилган. Филни турли аъзоларини ушлаб ўз сезгилари орқали уни турфа хилда изоҳлаётган ирфоний образлар соф ҳайкалтарошлик воситасида амалга оширилган. Мазкур инсталляциянинг таъсирчан чиқиши билвосида чироқлар билан ёритилган тўлиқ фигуralарнинг маълум бир сирли муҳитини юзага келтириши билан белгиланади. Шунингдек, мазкур кўргазмадаги “Оролга бағишлов”, “Сароб”, “Рухнинг келиб чиқиши”, “Баҳор”, “Шахмот доналари” каби асарлари ҳам ҳайкалтарошлик жўрлиги асосида ўзига хос ечимда бажарилган. 2000-йилларда грант асосида хорижда таълим олган янги авлод ижодкорлари ҳам

18 Мазкур қушлар нафс исганжасида бўлган инсонлар тимсолини билдиради.

19 Худ-худ тимсолида турли сўқмоқлардан сог-омон мақсад сари олиб борувчи муршиди комилни англатади

замонавий бадиий жараён ёндошуви окибатида пластик имкониятлардан фойдаланмоқдалар. Чунончи, Италия бадиий таълимини олган Камол Бобоевнинг ижодини шу ўринда тилга олиш мумкин. Унинг кўргазмасида намойиш этилган “Киёфалар”, “Захириддин Мұхаммад Бобур” номли асарлари янги пластик санъат сифатида таъсурот қолдирди. У инсон киёфасини метал ленталари орқали маълум силуэт тарзида гавдалантириб, ҳайкалтарошликка хос маҳоратни намойиш этди. Шу каби замонавий шакл талқинлари бошқа ҳайкалтарошлар ижодий ёндошувига ҳам сингий бошлади. Кейинчалик ўтказилган Халқаро миқёсдаги кўргазмаларда бу ҳолат яна-да кенг ўзлаштирилгани кўзга ташланди.

Масалан, 2007-йили (Ўзбекистон тасвирий санъат галереясида) бўлиб ўтган “Консталляция Р.С” номли кўргазмада замонавий жараёнда ривожланаётган илфор тамойиллар намойиш этилди. Унда айниқса, ёш ижодкорларнинг чукур фалсафий мазмундорликка мойил ноанъанавий композиция намуналари кенг ўрин эгаллайди. Хусусан, Д.Юлдашевнинг “Фазовий жараённи англаш” қурилмаси фалсафадаги билиш назариясининг моддий ва ҳиссий услубда тушуниладиган мавжудликнинг икки қонунини ифодалашга қаратилган. Ижодкор моддийликни қора квадрат орқали, ҳиссий билишни эса оқ-шаффоф нурланиш кўринишида тасвирлайди. Қора квадратнинг моддийлик рамзи сифатида олинниши – мазкур билиш назариясига салбий муносабат белгиси бўлмай, балки, унинг амалий аҳамиятини бўрттириш мақсадида фойдаланилган. Чунки, қоралик – энг тўқ ва аниқ ранглардан саналади. Аниқлик билан кўзга яққол ташланувчи бу ранг орқали моддийлик ҳақиқатига чукурроқ ёндошиш рамзи ифодаланган. Ҳиссий билиш эса бунга кучли тазод ҳолида нур-зиё тимсолида тасвирланиб, бу ҳам моддалар ҳақиқатини кучли ҳиссиёт нури билан ёритиш маъносида ижод қилинган бўлиб, юксак маънавий онг камолини англатади.

Елена Камбина такдим этган ўта йирик ҳажмли қоғоздан ясалган кема тасвири томошабинларда катта қизиқиш уйғотди.

Чунки залнинг экспонат девори юзасини ҳайбат билан ёриб чиқаётган бу улкан кема, кўргазма иштирокчиларининг деярли барчаси учун таниш кўринишдир. “Ёриб ўтиш” деб номланган мазкур асар инсонга доимий ҳамроҳ бўлган орзу-истаклари, ўй-ҳаёллари ифодаси хисобланади. Ижодкор таъкидига қўра: - “Болалар эрмаги – қоғоздан ясалган кема ёшлик орзу-умидларининг тимсоли сифатида тўсиқни ёриб ўтади. Кимлар ўз кўли билан кема ясад, узок жозибаларга бой сафарга юбормаган? Шундай болалардан бири, катта бўлгач ҳам ҳавас билан яшашни унутмайди, барча орзулари рӯёбга чиқишига ишонади, бошқаларни ҳам эргаштиради. Унинг назарида енгиги бўлмайдиган тўсиқ, ғов йўқ, фақат жасорат даркор. Қунт-қайсарлик олдида барча машаққат чекинади. Енгиш равиши мароқли туюлади.”²⁰ Елена Камбина ўз гоясини кузатувчи ҳиссий туйгуларини жумбушга келтира оладиган дараражада бадиий талқин эта олган. Мазкур асаннинг шаклу-шамойили ва ишланиш услубида янги каашфиётнинг йўклиги тўғри, бироқ оддий ва тушунарли кўринишга эга бўлган бу ижод маҳсули ҳаётийлиги билан бирга, гоявий талқини жиҳатидан муҳим бадиий қиймат касб этади.

Мазкур кўргазма воқеликка нисбатан ижодкор онгига шаклланаётган янги замонавий ёндошувлар намойишига хизмат қилди, дейиш мумкин. Асарлар орасида Фарруҳ Аҳмадалиевнинг “От” (гипс, ранг, 2007 й) номли ҳайкали эътиборга лойикдир. Ёш ҳайкалтарош инсонда меҳр-шавқат фазитларини улуғлаш накадар олий вазифа эканлигини таъкидламоқчи бўлади. “Мен йиртқич ҳайвонларнинг ўз ўлжаларига ташланиб уни тилка пора қилганларини кўп кузатганман. Лекин биз ҳайрон бўлмаймиз. Негаки улар йиртқич ҳайвонлардир. Инсончи? У онгли-ку. Нега у ўз нафси йўлида севимли отини бамайлихотир сўйиб ейди... Мен бу отни худди сизу-биздек қилиб кийинтирдим. У янада гўзал бўлди. Мақсад: инсонлар диккатини яна бир бор унга қаратмоқчи

²⁰ ЎЗБА Консталляция кўргазмаси. 02.02.2007 й., Тошкент, асар иловасида келтирилган изоҳдан олинди.

бўлдим.”²¹ Ф.Аҳмадалиев ўз хоҳиши истаклари йўлида иккиланмай инсонлар жонига қасд қилувчи одамлар учун отнинг рамзий тимсолида гўзаллик, вафо ҳамда меҳр мурувватни маҳв этилаётганлигини баён этади. Тасвирий ифода йўлида мазкур гоянинг амалга оширилиши реалистик услугуб билан замонавий ёндошув уйғунлигига кузатилади. Реал қиёфани жозибали ранглар ёрдамида нотабиий кўринишда акс эттиради.

Фанис Аҳмедзянов ва Виладимир Елизароларнинг “Юксалиш” номли асари тошлар дунёси замирида рамзий ўхшатмалар мавжуд. Масалан, ижодкорлар жонли мавжудодлардан кўра узоқ вакт ўз жисмида яшай оладиган қаттиқ ашёларни тараққиёт тимсолига тенглаштиради. Чунки улар бер неча даврий босқичларни гувоҳи ҳисобланади. Қадимги дунё санъатига тегишли нодир тош ёдгорликлари ҳали-ҳануз сақланиб келиниши ижодкорда мазкур тушунча уйғотган бўлиши мумкин. Зеро табиатдаги барча моддий борлик ўзининг маълум ўлчамдаги фоний ҳаётига эгадир. Шундай бўлса-да, улар ушбу манбада ғояга мансуб рамзий қиёсни топа олганлар. “Кимdir тошнинг инсониятдан ҳам узоқ азалий қисматини фараз қиласар, тош одам ҳақида чўпчак айтиб бериши мумкин.Faқат тикилиш, разм солиш лозим.”²²

“Тарих. Қаҳрамонни излаш” номли Ўқтам Сайдовнинг буюст ҳайкалари ноанъянавий йўналишда янги гоявий-бадиий ечимларни ифода этди. У оқ мато билан ўралган бир неча буюстларни турли масофаларда жойлаштириб, улар орасидан тарихий қаҳрамон – Муқаннани излаш кузатувчи эътиборига ҳавола этилади. “Яъни ҳаётда ҳам ўз ватандошларимиз ичida Муқаннага ўхшаган мустақиллигимизни, озодлигимизни қадрига етадиган халқ қаҳрамонини топишга томошабинни чорлайди.”²³

“Консталляция Р.С” кўргазмаси – сўнгги йилларда пластик санъат “саҳнасида” рўй бераётган энг янги ижодий изланиш

²¹ Шу кўргазмадаги асар иловасида келтирилган изоҳдан олинди.

²² УЗБА Консталляция кўргазмаси. 02.02.2007 й., Тошкент, асар иловасида келтирилган изоҳдан олинди.

²³ Шу кўргазмадаги асар иловасида келтирилган изоҳдан олинди.

самараларини ўз ичига қамраб олади. У орқали ҳайкалтарошлиқ инсталляция оқими таъсирида гарчанд қуи кўрсатгичда бўлса-да, муносиб ривожланётганлигини англаш мумкин.

2006-йили замонавий санъат марказида бўлиб ўтган “Ўзбекистон ҳайкалтарошлиги 1991-2006” номли мустақилликнинг 15-йиллига бағишлаб ўtkазилган маҳсус кўргазма замонавий дастгоҳли ҳайкалтарошлиқ ривожи бўйича аникроқ маълумот беради. Унда профессионал маҳоратга эга бўлган ҳайкалтарошларнинг деярли аксарияти иштирок этдилар. Янги тарихий даврда илк бор ўтказилган мазкур кўргазма ўтган ўн беш йил давомида шаклланган ижодий тамойиллар ва айрим муаммоларни намойиш этди. Тақдим этилган асарларга асосланиб айтиш мумкинки, дастгоҳли ҳайкалтарошлиқда анъанавий йўналишлар билан бирга замонавий тамойиллар ҳам ривожланиб бормоқда. Агар А.Раҳматуллаев, Ж.Миртоҗиев, Т.Тожихўжаев, У.Мардиев, А.Шаймуродов каби маҳоратли ижодкорлар фаолиятида анъанавий реализм ва айрим эркин шаклий ёндошувлар кузатилса, К.Норхўрзов, А.Хотамов, У.Уроков, Т.Тожихўжаев, М.Аблокуловлар ижодида Шарқ назмий пластик услубиёти, шунингдек, М.Бородина, С.Шарипов, Б.Мухторовлар фаолиятида эса янги услубий ташаббускорлик сезилади. Кўргазманинг умумий даражаси – дастгоҳли соҳада жанрли ёндошувлар амалиёти ўз салмоғидан тушиб бораётганлиги ва замонавий янги тамойиллар унинг ўрнини тўлдириб бораётганлигини кўрсатмоқда. Айниқса, С.Турсуновнинг “Мусиқачи” (2004), Т.Тожихўжаевнинг “Ўйчи” (2006), “Донишманд” (2003), “Тўлқин бўйлаб ҳаракат” (2002), А.Абраевнинг “Улоқ” (2004) каби асарлар 1990-йиллар дастгоҳли ҳайкалтарошлиги ривожида муносиб ўрин эгаллайди. Шунингдек, А.Раҳматуллаев, У.Мардиев, Л.Рябцевлар тамойиш этган реалистик услубли портретларлар ҳам анъанавий йўналишлар борасида эришилаётган ижодий ютуқлардан саналади.

Моҳир ҳайкалтарош Марина Бородина ижоди сўнгти йилларда постмодернистик ёндошув билан бирга, инсталляция шакли доирасида қўзга ташланмоқда. Унинг “Мазхарабозчилар” (метал),

“Манекен” (метал), “Аёллар дизайини” (шамот), “Илҳомланиш” (гипс) ҳамда “Энг яхши шифокор”, “Тарона рекордс”, “Ўзбегим таронаси” каби соврун асарлари постмодернизм тамойилига хос кўринишда амалга оширилиши, дастгоҳли ҳайкалтарошлиқда замонавий бадиий жараён анъаналари муносиб ўзлаштирилиб борилаётганлигини англатмоқда.

Инсталляция асарлари сирасига “Мягкое и острое” (1998 й., пўлат сетка, латунь), “Ўсимлик шовқини” (пўлат, алюмин, 1999 й), “Қишинг туғилиши” (гипс, 2004 й) номли пластик қурилмаларини киритиш мумкин. Мазкур инсталляциялар ўзининг мақсадли топилган илғор ҳажмий хусусияти билан 1990-йиллар дастгоҳли ҳайкалтарошлигида катта ўрин эгаллайди. Унинг “Қишинг туғилиши” номли инсталляцияси бежиз яратилмаган. Ижодкорнинг ҳаётий кузатувида кўзға қўринган оддий воқелик асар ғоясини белгилаган. Қишинг изгирин чилласида ювилган кийимларнинг ажиб кўринишда музлаб, қизиқ шаклу-шамойилга кириши ижодкор эътиборини тортган ва бу ҳолатни гипс воситасида амалга оширишга эришган.

Ўзбекистон замонавий ҳайкалтарошлигида Сайдолим Шарипов ҳам ўз йўналиши устида изланиб, бадиий мукаммал асарлар ижод қилди. У хаттотлик ёзувларининг пластик ечимини қидириб, бу борада ижобий натижаларга эришди. Масалан, буюк калом – Аллоҳ ва Мұҳаммад (саллоллоҳи алайҳи васаллам) ёзувларини тўрт ўлчамли кўринишда ҳар тамондан тўғри ўқиладиган пластик шаклни кашф этди. Мазкур композицияни компьютер воситаси ёрдамида мовий фон билан уйғунлаштириш орқали ифодавий таъсирчанликни оширишга эришди. Ҳайкалтарош бундан ташқари майда пластик бўртма тасвиirlар устида ҳам самарали ижод қилди. Шулар замирида унинг замонавий ҳайкалтарошлиқни ривожлантириш бўйича ўзига хос ижодий йўналишини шакланаётгани сезилди.

1990-йиллар замонавий ҳайкалтарошлигида образни бадиий ҳис қилиш ва унинг ички сийратини очиб беришда олдинги тамойиллардан фарқли томонлари шакллантирилди. Ҳозирдаги

замонавий услубга эга бўлган ҳайкалларни алоҳида портрет, майший ва бошқа кесимда ўрганишга хожат қолмади. 1990-2007-йилларда яратилган дастгоҳли ҳайкалларда инсонни табиий кўринишдаги руҳий оламини ёритиш эмас, балки умумий киёфалари замирида ғайритабиий шамойиллар ижод қилинмоқда. Шунингдек, бу турдаги асарларга баъзан образ доирасидан ташқари, ижодкор руҳий оламига оид ҳиссиётлари ҳам сингиб бормоқда. Уларнинг эркин ижодий фаолиятлари шу даражага етмоқдаки, бадиий ифодавийлик образ талқинига доир ёндошувларни кўпёкламалик шаклларга асосламоқда (У.Мардиев “Кришна”, 1998, Азamat Хотамов “Аёл талқини”, 2003).

Хулоса қилиб айтганда, 1991-2005-йиллар Ўзбекистон дастгоҳли ҳайкалтаошлиги ижодий жараёнининг мураккаб шароитга тўғри келиши, ривожланиш суръатига ўз таъсирини ўтказмай қолмади. Кам сонли ҳайкалтарошлар ижодига таянган мазкур соҳа замонавий ривожланишни таъминлаш борасида мураккаб жараённи бошдан кечирди. Чунончи, дастгоҳли асарларга эҳтиёжнинг тушиб кетиши пировардида ҳайкалтарошларнинг ижодий меҳнат манфаатдорлиги камайди. Бу албатта кўргазмали ҳайкалтарошлиқ ижодий фаоллигига монелик қилиши билан бирга, соҳа ривожига жиддий таъсири сезилмади. Натижада янги тарихий даврда мазкур соҳа географик худудлар бўйича ривожланишдан бир мунча ортда қолди. Тошкент, Самарқанд, Бухоро мактабларидан бошқа худудий ҳайкалтарошлиқ амалиётдан четта қолди. Ҳанузгача бадиий кўргазмаларда намойиш этилаётган асарлар орасида Республикаиз вилоятлари ҳайкалтарошлари иштирокининг учрамаслиги ҳам шундан далолат беради. Ҳолбуки, вилоятлар бўйича касбий жадалликни қўлга киритишга хизмат килувчи ижодий кучларни (Камолиддин Беҳзод номидаги МРДИда) этиштириб чиқилаётганига ҳам кўп йиллар бўлди. Лекин, айни пайтда соҳанинг ижодий жараёнини юқоридаги мактаблар авлодларигина белгилаб келмоқда. Аксарият ижодкорлар педагоглик фаолият билан чекланбаётган бўлса, айримлари соҳадан йироқлашиб қолмоқда. Ўзбекистон дастгоҳли ҳайкалтарошли-

гидағи мазкур муаммони тамомила ҳал этиб, ундан ривожий фойдаланиш долзарб масала сифатида ўз ечимини кутмокда. Бу ҳол соҳа мутасаддилари янги авлод ижодкорларини касбий фаолликка олиб кириш бўйича ижодий раҳбатлантириш билан боғлик вазифаларнинг амалий ечимини таъминлашлари тақазо этилади.

Албатта, бу каби мураккаб ижодий вазиятга қарамай, эришилган натижалар орасида ривожланишнинг маълум даражасини белгиловчи ижобий томонлари ҳам мавжуд бўлди. Жумладан, Дамир Рўзибоев, Азамат Хотамов, Жалолиддин Миртожиев, Жўлдасбек Куттимуродов, Тўлаган Тоҷихӯжаев, Туркман Эсонов, Баёт Мухторов, Тўлаган Ёрқулов, Курбон Норхўрозов каби ҳайкалтарошлар фаолиятида анъанавий ва замонавий янги тамойилларга хос эркин пластикали услубий ёндошувлар шакллантирилди. Улар ижодида посмтодерниζм услубий ёндошувлари бўйича пластик шаклдорлик ривожига эришлиди.

1990-йиллар дастгоҳли ҳайкалтарошлигининг анъанавий-реализм тамойили бўйича портрет, тарихий, мавзули жабҳалар давом эттирилиб, бу борада назмий пластикали услубий ёндошув бир қадар миллий йўсинда ривожлантирилди. Бироқ, анъанавий-реализмда эришилган натижалар олдинги ривожланиш босқичидан куйи даражада белгиланишини таъкидлаш керак. Инчунун, амалда қўлланилган портрет, мавзули ва тарихий жабҳалар ички услубий ва касбий маҳорат бўйича янги пластик талқинларга муҳтож эканлиги сезилади. Мавзули йўналишда эса ҳамон эски тасвирий-ифодавий воситалардан ҳоли ижод қилишга барча ҳайкалтарошлар ҳам эришган дейиш қийин. Тарихий асарда ҳам маҳобатли ҳайкалтарошлиқ бўйича ишланган ёдгорлик лойиҳаларини инобатга олмагандা, маҳсус бажарилган асарлар учрамайди. Қайд этилган бу ҳолат анъанавий ёндошувларни 1990-йиллар дастгоҳли ҳайкалтарошлигига долзарб эканлигини англатади.

Янги давр анъанавий тамойили негизида назмий пластикали услубий ёндошув бир қадар ривожланиши, кўргазмали ҳайкалтарошликтининг ижобий ютуғи сифатида баҳоланиши мумкин. Зеро Т. Тоҷихӯжаев, Т. Ёрқулов, Ж. Миртожиев, У. Уроқовлар

ижодига хос мазкур ёндошувли шакл талқинлари 1990-йилларнинг янги натижаларидан бири ҳисобланади.

Анъанавий ҳайкалтарошлиқ бўйича йирик муаммолардан бири – дастгоҳли асарлар ҳажмининг кичрайиб боришида кузатилди. Сўнгги йилларда намойиш этилган кўргазмали ҳайкаллар майда безакли пластикага хос кўриниш касб этиб, дастгоҳли соҳага тегишли хусусиятлардан бегоналашиб бораётгандиги долзарб масала сифатида кўринди. Бунинг оқибатида соф анъанавий ҳайкалтарошлиқ салмоғининг сақланиб қолиши кафолатсизланиб қолмоқда.

Замонавий бадиий жараёнда зоҳир бўлган эркин пластик ёндошувга оид орттирма даражали ва композицион ифода йўлларининг пайдо бўлиши ҳам янги ижодий натижалар жумласига киради. Гарчанд ушбу ёндошувнинг фаоллик кўлами кенг бўлмасада, К. Норхўрозов, А. Хотамов, Т. Тожихўжаевлар ижодида янги самараларни қўлга киритилиши аҳамиятли бўлди.

1990-йиллар охиридан Ўзбекистон дастгоҳли ҳайкалтарошлигининг ривожланиш жараёнида янги натижаларга эришиш бошланди. Бу борада Баёт Мухторов ва шогирдлари ижоди катта ўрин элаллади. Уларнинг фаолияти орқали ҳайкалтарошлиқда замонавий пластик услублар ва янги ашёлардан кенг фойдаланиш амалиётга олиб кирилди. Шунингдек, инсталляция оқими таъсирида ҳам янги ҳажмий-гоявий тузилишлар кашф этилди. Рангтасвирчилар ижодида жадалрок кўринаётган мазкур оқим таъсири Марина Бородина ижодига сингий бошлади. У 2006-йилда ўтказилган “1991-2005-йиллар Ўзбекистон ҳайкалтарошлиги” кўргазмасида жиддий инсталляцияли композицияси билан иштирок этиши муҳим воеа бўлди. Бундан ташқари, тасвирий санъат галереясида 2007-йилда тақдим этилган “Констеляция Р.С” ва “Пилланинг ўғирланиши” номли кўргазлар ҳам янги бадиий жараён анъаналарини ёшлар томонидан ўзлаштирилаётганини асосслайди.

Юқоридаги мулоҳазаларга кўра айтиш мумкинки, 1990-2007-йиллар дастгоҳли ҳайкалтарошлигини умумий кўринишда икки даврий характерга ажратиш мумкин. Биринчи - янги шароитдан

Ўтиш даври бўлиб, у 1990-йиллар сўнгги чорагигача кечган жараёнларни қамрайди. Бу даврда Ўзбекистон ҳайкалтарошлиги янги шарт-шароитдаги бир қадар мураккаб босқичдан ўтиши асносида дастгоҳли ҳайкалтарошлик ривожига жиддий натижа бериши қийин кечди. Шунга қарамай, анъанавий мавзули йўналишда юқорида айтилган ёндошувлар муносиб равишда ўзлаштирилди. Биринчи давр учун ноанъанавий ёндошув бўйича кузатилган ижодий хусусиятлар муҳим хисобланади. Жумладан, ҳайкалтарошликка хос талқин усулида ғоявий мақсадни шаклан равон ифодалаш, ҳажмий ҳаракат тасвири билан бирга, ички пластик ҳолатларни ҳам муфассал ёритишига эришилди. Шунингдек, мавзули композицияли асарлар бадиий талқинида ҳам мураккаб ифодавийлик намойиш этилди. Иккинчи - Ўзбекистон Бадиий академияси ташкил этилгандан кейинги йиллардан сезила бошлаган замонавий янги тамойилларни шаклланиш даври. Мазкур даврда замонавий бадиий жараёнга мурожатнинг ортиши постмодернизм билан боғлиқ ижодий изланишларни чукурлаштириб, ўзига хос ривожий тўлқинни юзага келтириди. Бу ҳол 1991-2005-йиллар Ўзбекистон дастгоҳли ҳайкалтарошлигининг замонавий тамойиллар асосида ривожланиш жараёнига кириб келганлигидан далолат берди. Дастребки жараёнда Дамир Рӯзибоев, Баёт Мухторов, Марина Бородина ҳамда Сайдолим Шарипов сингари кам сонли ҳайкалтарошлар томонидан ҳаракатга келтирилган бўлса, сўнгги пайтларда Жамол Усмонов, Елена Камбина, Камол Бобоев, Ўқтам Саидов каби ижодкорлар фаолияти билан янада баландроқ даражага кўтарилиши янги ижодий йўналишларни шакллантиришда муҳим ўрин эгаллади.

Хотима сифатида айтиш мумкинки:

- 1990-1996-йилларда портрет асарлар билан бирга, мавзули ҳайкалтарошлик гарчанд анъанавий хусусиятини сақлаб турган бўлсада, айрим жиҳатдан янги ёндошувларни ҳам намоён этди. Масалан, назмий пластикали ва бўрттирма даражали услубий ёндошувлар шулар жумласидан. 1997-2005-йиллардан умумжаҳон

бадий жараёнида кечеётган янги ижодий йўналишлар кўрина бошлади.

- Анъанавий реализм йўналиши 1970-80-йилларга нисбатан сезиларли даражада сусайиб, мавзули композицияли ва бадий кинояли услубий ёндошувлар билан уйғунлаша бошлади.

- XXI аср бўсағасидан дастгоҳли ҳайкалтарошликтининг умумжаҳон пластик санъати таъсирида замонавий бадий жараёнга мойиллиги ортиб борди.

- 1990-йиллар охиридан бирқатор ижодкорларнинг янги, умумжаҳон бадий кашфиётларига асосланган йўналишга мурожаат этишлари замонавий дастгоҳли ҳайкалтарошлик ривожини кувватлади.

ХУЛОСА

Ўзбекистонда ҳайкалтарошликнинг шаклланиш жараёнида қўйидаги ижодий босқичларни шаклланганлигини қайд этиш лозим:

биринчи – илк ҳайкалтарошлик намуналарининг пайдо бўлиши (мелоддан олидинги II-I-минг йилликларга хос ибтидоий ҳайкалтарошлик);

иккинчи – мелоддан олдинги IV-аср охири мелодий IV-асрлардаги қадимги ва антик ҳайкалтарошлик (Аҳоманийлар, греклар, кушонлар бадиий маданияти таркибидаги давр);

учунчи – илк ўрта асрларда Хоразм, Бухоро, Самарқанд ва Термиз ҳудудидаги ҳайкалтарошлик;

тўртинчи – XIX-аср охири XX-аср Ўзбекистон ҳайкалтарошлиги;

бешинчи – 1991-йилдан бошланган мустақил Ўзбекистон ҳайкалтарошлиги даври.

XX аср Ўзбекистон ҳайкалтарошлигига – 1950-60-йиллардан зуҳур этган ривожланишнинг бошланиш даври; 1970-80-йилларга хос ривожланиш даври йирик ижодий босқич ҳисобланади. Айни пайтда реалистик мактаб анъаналарини миллий ёндошув асосида ўзлаштириш, ижодий куч ва касбий тажриба тўплаш жараёнларини босиб ўтди. Бироқ, собық партия йўлбошчилари ҳайкалларининг кенг таркалиши маҳаллий муҳитга мос асарлар мавқеъига, қолаверса соҳанинг миллий ривожланишига салбий таъсир кўрсатди.

Шунга қарамай маҳоратли ижодкорлар сафи кўпайди, ижодга рағбатлантирувчи омилларнинг пайдо бўлиши – дастгоҳли ва маҳобатли ҳайкалтарошлик тезлик билан ўзига хос томонларини мустаҳкамлашига туртки бўлди.

Хусусан, дастгоҳли соҳа ижодкорлари эндиликда анъанавий реалистик ёндошувдан ташқари, рангтасвир усталари каби мавхум (абстракцион) композицияли ижодий изланишга интилдилар. Натижада мумтоз тасвирий санъат қонуниятларидан узоқлашган

ижодкорлар фаолиятида ўзига хос рангбаранг услугий ёндошувларнинг намоён бўлиши, ҳайкалтарошлика янги қиёфа бағишилади. 1970-йилда Маданият Вазирлиги қошида ҳайкаллар ишлаб чиқариш комбинатининг пайдо бўлиши маҳаллий шароитда турли ашёлардан ҳайкаллар яратиш имкониятини кенгайтирди. Бу ҳол соҳага бўлган эҳтиёжлар (буюртмалар)ни қондириш борасида кулай шароитни юзага келтирди. Айни пайтдан маҳобатли турида мемориал ҳайкаллар сонинг ҳадданзиёд кўпайиши ва айрим тарихий шахслар образи яратилганлигини назарда тутсак, миллий ҳайкалтарошлика маълумқадар янги қадам ташлангани сезилади.

1990-йилларнинг янги мафкуравий шароити миллий ҳайкалтарошлик мавкеъини мустаҳкамлаш босқичини юзага келтирди. Эндиликда мазкур соҳа аввалги ижодий анъаналардан фарқли равишда, биргина миллий йўсинда ривожланиш (кўпроқ маҳобатли турида) жараёнига эришди. Мазкур ҳолат унинг олдинги босқичидаги муаммоли масалага малҳам бўлиб, соф маҳаллий маконга мувофиқлиги таъминлана бошлади. Тўғри, бу жараён янги тарихий шароитнинг ўтиш даври учун хос бўлган айрим муаммолардан ҳам ҳоли эмас, албатта. Бироқ эришилган янги имкониятлар ва миллий ривожланишнинг дастлабки синовли жараёнида қўлга киритилган илк натижалар кесимида баҳоланса, соҳа истиқболи учун таҳликали эмаслиги, балки, вақт давомида ижобий ечимини топишига ишонч уйғотади. Муҳими эса ҳайкалтарошлиқда ҳам санъатнинг бошқа турлари сингари миллий салмоғининг ортиши, ҳалқчил даражага кўтарила бошлаши ва замонавий тасвирий санъат миқёсида ҳам ўз мавкеъини мустаҳкамлаш босқичига ўтишидир.

Янги тарихий давр Ўзбекистон ҳайкалтарошлигининг ижодий тамойиллари қуйидаги таркибда шаклланди:

- Маҳобатли турида шўролар тузуми санъатининг ижодий-услубий асоратлари бутунлай тозаланиб, янги андозавий ривожланишга кувват берувчи ижодий туб янгиланиш юзага келди;
- эндиликда кўпмиллатли ҳалқлар санъати анъаналарига тобе йўналиш барҳам топиб, биргина миллий йўналиш ҳукумронлиги

собит бўлди; - бу шарафли йўлда маълум мураккабликларга қарамай янги натижалар кўлга киритилди. Хусусан:

- буюк аждодлар шахсини шарафловчи ҳайкаллар қад кўтарди;
- қатағон қурбонларини хотирлашга қаратилган сиймолар бунёд этилди;
- рамзий композицияли ижодий тамойиллар шаклланди.

Асосан тарихий жанрли ҳайкаллардан иборат буюк аждодлар шахсини шарафлаш тамойилида бир неча янги ёндошувлар юзага келди. Чунончи, унинг доирасида шаклланган гумбазости, равоқли, ярим айланасимон меъморий воситали ёндошувлар маҳобатли ҳайкалтарошликтининг янги натижаларидан ҳисобланади. Гумбазости ҳайкалларнинг характерли жиҳати Темурийлар даври меъморлигига хос қовурғасимон мовий гумбаз воситасида миллий муҳиттинг таъсирчан кўринишини гавдалантириш, ҳайкалга мумтозлик ва салобат баҳш этишда кузатилади. Ҳакли равишда бу йўсинли ёдгорликлар – ҳайкал, меъморий восита, амалий безак санъати²⁴ комбинацияларидан иборат учликни бир ғоя асосида мужассамлаштирувчи ўзига хос бадиий характерга эга бўлди.

Ярим айланасимон меъморий воситали ёдгорликлар орасида уларни тунги манзарага мослашган рангли ёриткичлардан иборат давлат рамзлари панорамаси қаршисига ўрнатиш ҳоллари ҳам кузатилдики, улар байрам қунлари ўтказиладиган тантанали томоша лавҳаларини файзли кечишига хизмат қилди. Сирасини айтганда, мазкур меъморий воситали асарлар замирида мустақиллик даври Ўзбекистон маҳобатли ҳайкалтарошлигининг янги услубий тамойили шаклланди.

Щунингдек, янги даврнинг ғоявий-мафкурасини ифодаловчи рамзий композицияли ижодий тамойилли ёдгорликлар бошқа ҳайкаллардан фарқли равишда мустақиллик мафкурасини ифодалашда етакчи аҳамият касб этади.

---

²⁴ Меъморий воситаларни нақошлик ва ганчкорлик билан безатилиши.

Янги босқич ривожи И.Жабборов, К.Жабборов, Ж.Миртоҗиев, А.Рахматуллаев, Л.Рябцев каби саноқли ҳайкалтарошлар томонидангина амалга оширилаётганлиги – уни қўшимча ижодий кучлар билан таъминлаш масаласининг ғоят долзарблигидан далолат беради. Бизнингча, бу борада соҳа буюртмаларни барча географик ҳудудлар бўйича янада қўпайтириб, вилоятлардаги ижодкорларни ҳам бунга жалб этиш лозим кўринади. Бу масаланинг амалий ечими соҳа ривожига ижобий самара бериши билан бирга, ижодий меҳнат таъминоти қўламини кенгайтириш чора тадбири бўйича муҳим ҳаракат ҳисобланади.

Маҳобатли ҳайкалтарошлиқда асосан 1993-йиллардан танила бошлаган Жалолиддин Миртоҷиев қисқа даврда яхши натижаларга эришди. Ўз фаолиятида шакл ва ғоя мутаносиблиги, бадиий ифода равонлиги каби ижодий фазилатларни шакллантириди (“Мирзо Бобур” (Андижон), “Абдулла Қодирий” (Тошкент), “Чўлпон” (Андижон)). Унинг ilk уринишиданоқ (“Мирзо Бобур” (Андижон, 1993)) ўзига хос касбий маҳорати кўзга ташланди, шу боисдан буюртмачилар ва мутаҳассислар томонидан эътибор қозониб, маҳобатли ҳайкалтарошлиқ ривожида муносиб ўрин эгаллади.

Илҳом Жабборов ижодида ҳам образ ечимининг ҳаётий кўринишга мувофиқлиги, реалистик анъаналарни етакчи ўринга кўтарилиши, шунингдек ҳайкалларнинг улуғворлик жиҳатига катта эътибор бериш хусусиятлари жадаллашди. Айниқса, қадимги ва уйғониш даври ҳайкалтарошлари меъросини ижодий таҳлил ва тадбиқ этишга уриниши асарларининг пластик композициясига сезиларли таъсир қилди. Шунингдек, бошқа ҳайкалтарошлар томонидан ҳам Бухоро (Қ.Норхурозов, У.Улашев), Самарқанд (Т.Эсонов, Т.Ёрқулов), Қўқон (Эргашев), Наманган (М.Рахмонбердиев) ҳамда Термиз (А.Рахматуллаев, У.Мардиев) шаҳарлари учун юқори бадиий савияли ҳайкаллар ижод қилинди.

Ривожланишнинг умумий хос касбий муаммолари – реалистик услугб анъаналарини мукаммал ўзлаштириш, ҳайкалларни композицион мазмундорлигини ошириш, пластик тил имкониятларидан кенгроқ фойдаланиш, тарихий мавзуларни аниқ

воқеликка асослаш, ижодий жараёнда якка қиёфалик асарлар билан бергә күп қиёфалик ёндошувларга ҳам эътибор қаратиш, асар портретларида руҳий кечинмаларни пухтароқ бажариш, асос қиёфа мукаммаллигини таъминлаш каби омилларда сезилади.

1990-2007-йиллар дастгоҳли ҳайкалтарошлиги – янги шароитдан ўтиш даври (1990-йиллар сўнгги чорагигача кечган жараёнлар); замонавий янги тамойилларнинг шаклланиш даври (Ўзбекистон Бадиий академияси ташкил этилгандан кейинги йиллар) каби икки даврий характерга ажратилади. Биринчи даврда анъанавий ва ноанъанавий тамойилларнинг янги композицион ёндошувлари зуҳур этди. Масалан, анъанавий тамойил бўйича – портрет, тарихий, мавзули жабҳаларда ижод қилинди. Айниқса, мавзули доирада ўзига хос ифодавий аҳамият касб этувчи назмий пластикали ёндошув бир қадар миллий йўсинда шаклланди.

Умумий даражада олганда эса мазкур тамойилда эришилган натижалар олдинги ривожланиш босқичидан қуи кўрсаткичда белгиланади. Инчунун, услубий ва касбий маҳорат бўйича амалда янги пластик талқинларни қўллашга эҳтиёж сезилди. Хусусан, мавзули жанрда ҳамон эски тасвирий-ифодавий воситалардан ҳоли ёндошувлар шаклланмади. Тарихий мавзуда ҳам маҳобатли ҳайкалтарошлиқ бўйича ишланган ёдгорлик лойиҳалардан ташқари, маҳсус бажарилган асарлар учрамайди. Қайд этилган бу ҳолат анъанавий ёндошувларни 1990-йиллар дастгоҳли ҳайкалтарошлигида долзарб эканлигини англатади.

Анъанавий дастгоҳли ҳайкалтарошлиқ бўйича йирик муаммолардан бири – дастгоҳли асарлар ҳажмини кичрайиб боришида кузатилди. Сўнгги йилларда намойиш этилган кўргазмали ҳайкаллар майда безакли пластикага хос кўриниш касб этиб, дастгоҳли соҳага тегишли хусусиятлардан бегоналашиб бораётганлиги кўзга ташланди.

Иккинчи давр эса замонавий тамойил ривожида кутилган натижаларга бой бўлди. Хусусан, янги бадиий жараёнга қизиқишининг ортиши натижасида зуҳур этган ўзига хос ижодий изланишлар дастгоҳли ҳайкалтарошлиқни замонавий тамойиллар

асосида ривожланиш жараёнига кириб келганлигини англатади. Бу жараённи янги истеъдод эгалари – Баёт Мухторов ва шогирдлари Рисдовлат Абдуллаев, Зиннур Гайфуллин, Акром Тўраев, Алексей Тороппов, Алексей Протопопов ҳамда Марина Бородина, Сайдолим Шарипов, Елена Камбина, Фарух Аҳмадалиев, Ўқтам Сайдовлар фаол ҳаракатга келтирдилар. Улар орасида Баёт Мухторов ва шогирдлари ижоди 1990-йиллар Ўзбекистон ҳайкалтарошлигини замонавий босқичга хос янги ашёлар билан ишлаш амалиётининг фаоллашишида аҳамиятли бўлди.

Шунингдек, инсталляция оқими таъсирида ҳам янги ҳажмий-ғоявий тузилишлар кашф этилди. Рангтасвиричилар ижодида жадалроқ кўринган мазкур оқим таъсири Марина Бородина ижодида муносиб ўзлаштирилди. У 2006-йилда намойиш этилган “1991-2005-йиллар Ўзбекистон ҳайкалтарошлиги” кўргазмасида шу характерли композицияси билан иштирок этиши эътиборга сазовор бўлди. Бундан ташқари “Констелляция Р.С” ва “Пилланинг ўғирланиши” (Тошкент, 2007 й., тасвирий санъат галереяси) номли кўргазлар ҳам янги авлод ижодкорлари томонидан ўзлаштирилаётган замонавий услублар даражасини белгилаб берди.

1990-йилларнинг ўзига хос даврий характерини ўзида мужассамлаштирган янги босқич соҳанинг миллий мавқеъини мустаҳкамлаш учун замин яратди. Илк бор буюк аждодларимиз сиймоси марказий шох кўчаларга улуғвор қиёфада ўрнатила бошланди. Ҳайкаллар талқинида аждодларимиз шахсиятига чин муҳаббат туйғуларини холисона ифодаланиш босқичи қўлга киритилди. Айни пайтдан Ўзбекистон ҳайкалтарошлиги янги шартшароитда ижодий салмоғини мустаҳкамлаб, миллий санъатимизга мансублиги ортиб бормокда.

- 1950-1980-йиллар Ўзбекистон ҳайкалтарошлигига касбий малаканинг ўзлаштирилиши бўйича юқори натижаларга эришилди. Бироқ, соҳа етарли имкониятларга эга бўлса-да, асарларнинг ғоявий пластик ечими собиқ мафкуравий ёндошув остида бўлгани боис миллий мавқеъини мустаҳкамлашга улгурмади.

- Аввалги босқичда юксак ижодий тажрибалар қўлга киритилиб, миллий ривожланиш бўйича дастлабки пойдеворни шакллантириш даври босиб ўтилди.
- 1990-йилларнинг сиёсий-мафкуравий ҳамда маданий ислоҳатлари асносида ҳайкалтарошлиқ ҳам миллий мавқеъини мустаҳкамлаш босқичини қўлга киритди.
- Кисқа тарихий давр ичида буюк аждодлар шахсиятини шарафлаш, мемориал ҳамда рамзий композицион тамойилларда ўзига хос миллий мактаб тажрибаси тўпланди.
- 1990-йиллар дастгоҳли ҳайкалтарошлигига анъанавий академик услубий ёндошувлар бир қадар сусайиб, мавзули композицион ёндошувлар, эркин услубий изланишлар етакчилик қила бошлади.
- XXI аср бўсағасидан дастгоҳли ҳайкалтарошликнинг умумжаҳон пластик санъати таъсирида замонавий бадиий жараёнга мойиллиги ортиб борди.
- 1990-йиллар охиридан янги бадиий жараён (актуал санъат)га мурожаат этиш бошланди. Бу албатта, мазкур соҳани замонавий талаб доирасида ривожланишида катта аҳамият касб этди.
- Умуман олганда тадқиқотда илгари сурилган янги ижодий босқич дастлабки натижаларга кўра кўзланган мақсадни бера олди.
- Демакки, 1991-2005-йиллар Ўзбекистон ҳайкалтарошлиги миллий ривожланишнинг ilk босқичидан ўтиш жараёнида келажак учун керакли пойдеворга эга бўлди. Эндиликда эса унинг ижодий самарадорлигини ошириб бориш янги вазифалар сирасига киритилиши лозим.

Қисқартирилған номлар

1. СИТИ – Санъатшунослик илмий-тадқиқот институти
2. ТРБЮ – Тошкент рассомчилик билим юрти
3. ТДТРИ – Тошкент давлат театр ва рассомлик институти
4. СамДУ – Самарқанд Давлат Университети
5. МРДИ – Миллий рассомлик ва дизайн институти

Изоҳлар

1. Санъатшунослик адабиётларида қўлланиладиган поэтик сўзи сўнгги пайтлардаги айрим манбаларда назмий ибораси ўрнида ҳам мурожаат этилаётганлиги ҳамда ўзбек тилига мувофиқлигини инобатга олиб, мазкур тадқиқотда бу атама назмий тарзida ёзилиши лозим топилди.

2. Ўрта Осиё давлатлари қатори Ўзбекистонга тасвирий санъат турлари, жумладан ҳайкалтарошлиқ ҳам рус ижодкорлари томонидан XIX-аср охири XX-аср бошларидан кириб келган. Шу йиллардан ўзбек санъати учун ноанъанавий бўлган ҳайкалтарошлиқнинг шаклланиш босқичи бошланди. Лекин бу, мамлакатимизда анча узоққа (1950-60 йилларгача) чўзилди. Агар юртимизда ўрнатилган дастлабки ҳайкалтарошлиқ асарларига назар ташлайдиган бўлсак, XIX-аср охирида Бухородаги Ситораи Моҳихосса саройи дарвозасининг икки четига ўрнатилган безакли услубдаги шер ҳайкаллари, Тошкентдаги Киняз Ромонов уйига ўрнатилган анималистик жанрли ҳайкаллар ҳамда Самарқандда 1919-йили ҳайкалтарошлар Э.Руш ва И.Головинлар томонидан ижод қилинган “Инқилоб курашчилари” каби намуналарнинг мавжудлигини таъкидлаш мумкин. Шунингдек, ўша пайтлари Марказий Осиёга кўплаб рассомлар билан бирга, баъзи ҳайкалтарошлар (Микешин Михаил Осипович (1835-1898) ҳам келганлиги бўйича маълумотлар учрайди [2.1. Б. 171-172.]. М.О.Микешин томонидан Ўзбекистоннинг ўша йиллардаги Карл Маркс бояи (хозирги Амир Темур хиёбони) учун ёдгорлик ҳайкал яратилингандиги ҳақида маълумотлар бор.

3. Я.Кучис раҳбарлигидаги ижодий гуруҳнинг фаолияти бу борада муҳим аҳамиятга эга бўлган.

4. Булар Ўзбекистонда етакчи бўлган иккита асосий бадиий таълим масканлари – Тошкент давлат театр ва рассомлик институти ҳамда П.Бенъков номидаги Рассомлик билим юртидир. Улар кейинги ўринларда маҳаллий мактаб номи билан юритилади.

5. Таникли рус ҳайкалтароши М.Г. Манизер бадиий таълимни Франция классицизми таъсирида камол топган ҳайкалтарош Зильбермандан олган. Шу боис Аҳмад Шаймуродовнинг тошдан ишланган портрет намуналарида классик услубга хос вазминлик ва пластик тугал қўринишнинг устуворлиги сезилади. Унга устози доим: “Ўз аждодларинг образи билан боғлиқ асарлар яратиш орқали Ўзбекистонда миллий ҳайкалтарошлиқ мактабини ривожлантиришга ҳисса қўшишинг ва ҳалқ орасида ҳурмат қозонишинг мумкин, акс ҳолда қолган имкониятлар бу каби тез самара бериши қийин” деб, сабоқ берар экан. Шу сабабли у дастлабки ижодий палладаноқ тарихий шахсларимиз образи, жумладан “Алишер Навоий”, “Мирзо Улуғбек” ва бошқаларнинг бюстларини мароқ билан ишлашга киришган. Бу билан ўзбек ҳайкалтарошлиги ривожида муносиб ўрин эгаллаган.

6. Бундай асарлар жумласига Тошкентдаги А.Навоий номли адабиёт музейи ҳовлисига ўрнатилган М.Дитрих ижодига мансуб “Алишер Навоий”, Хоразимнинг Иchan қалъя дарвозаси яқинидаги “Ибн Сино”, Бухородаги ўрта мактаб ҳовлисига ўрнатилган “Ибн Сино”, Самарқанддаги Улуғбек обсерваторияси ёнига ўрнатилган “Мирзо Улуғбек” каби ҳайкалларни киритиш мумкин. Масалан, “Алишер Навоий” ҳайкали фақатгина шоирона талқин этилган бўлиб, унда улуғ мутафаккир, давлат бошқарувида ҳам фаолият юритган комил шахс тимсоли ишонарли ёритилмаган.

7. Ч.Ахмаров Ҳамса қаҳрамонларини образлаштириб, ҳомаки тасвирини яратган, А.Шаймуродов эса уни ҳайкалтарошлиқда шаклан бойитиб, асарларни бадиий тугаллигини таъминлаган. Шу боис, мазкур тасвиirlар бу икки моҳир ижодкорлар маҳоратини ўзида тўлиқ акс эттиради.

8. 1993-йилнинг 29-июнида Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси Мустақиллигининг икки йиллиги муносабати билан Тошкентда Амир Темур ҳайкалини ўрнатиш тұғрисидаги қарори”га биноан 1993-йилнинг 31-августида Тошкентдаги собиқ “Инқилоб майдони”га “Амир Темур хиёбони” номи берилиб, унинг марказига салобатли ҳайкали ўрнатилди. Ёдгорлик ҳайкалтарошлар Илхом Жабборов ва Камол Жабборовлар томонидан ижод қилинди. Ҳайкал дастлабки пайтда бетон ашёсида бажарилган эди. Кейинроқ уни бадий жиҳатдан янада мукаммаллаштирилиб, мустаҳкам бронза ашёсига ўтирилди. Ҳайкалнинг ҳажми 7 метр, таглиги 2 метрни ташкил этади.

9. Ёруғ-соя ўйинлари – ҳайкалтарошлиқда энг муҳим ўрин эгалладыган омил ҳисобланади. Асарни шаклан бойитишда ўзига хос ифода тили вазифасини бажаради. Шу сабабли одатда ҳайкаллар күёш нурига қулай томонга ўрнатилади.

10. Амир Темурнинг Самарқанддаги ҳайкали Вазирлар Маҳкамасининг Амир Темур таваллудининг 660 йиллигини нишонлаш тұғрисидаги 29.12.1994-йилдаги 630-сонли Қарори ҳамда Амир Темур таваллудининг 660-йиллигини нишонлашга тайёргарлик күриш ва уни ўтказиш бўйича ташкилий қўмита мажлисининг 17.05.1996 йилги баёнига мувофиқ ҳолда, 1996-йилнинг 18-октябр куни ўрнатилган. Ҳайкалтарошлар Илхом Жабборов ва Камол Жабборовлар томонидан ижод қилинган. Умумий ҳажми 6 метр, бронза ашёсида бажарилган.

11. Шахрисабздаги Амир Темур ҳайкали Вазирлар маҳкамасининг Амир Темур таваллудининг 660 йиллигини нишонлаш тұғрисидаги 29.12.1994-йилдаги 630-сонли Қарори ҳамда 16.08.1996-йилдаги №346-сонли фармойишнинг 3-бандига биноан ўрнатилган. Ҳайкалтарошлар Илхом Жабборов ва Камол Жабборовлар томонидан бажарилган, меъморлар Б.Усмонов, М.Мустафоевлар лойиҳаси асосида барпо этилган. Ҳайкал ҳажми 9 метр, таглиги 7 метр, бронза ашёсида бажарилган.

12. Мазкур “Амир Темур” ҳайкали эса 1996-йили Қаршида ўрнатилган, Ёдгорликнинг қуи қисмидаги фигуralарида анатомик

номукаммал ёндошувлар кузатилса-да, умумий кўриниши ва композицион тузилишида монументал санъатга хос муҳташамлик мавжуддир. Бироқ, асарнинг шаклу-шамойилида 1970-80-йилларга мансуб услубий ёндошувли хусусиятлари ҳам сезилиб туради. У ҳайкалтарош Улугбек Мардиев ижодига мансуб бўлиб, бетон ашёсида бажарилган, ҳозирда ҳайкални бошқа кўринишда ўрнатиш назарда тутилиб, олиб ташланган.

13. Жалолиддин Мангуберди таваллудининг 800 йиллигини нишонлаш тўғрисида 1998-йили Вазирлар маҳкамасининг №408-сонли Қарори қабул килинди. Мазкур қарорда Хоразм вилояти хокимлиги ва Щзбекистон Республикаси Маданият ишлари Вазирлиги билан биргаликда ыадимий меъморчилик анъаналари уйғунлигига Жалолиддин Мангубердининг ёдгорлик мажмуасини Урганч шаҳрида барпо этиш белгиланди. Ҳайкал 1999-йилнинг 5-ноябрида ўрнатилди, ҳажми 11 метр, таглиги 94,1 кв.м, рельефининг умумий майдони 209,4 кв.м. Ҳайкалтарошлар Илҳом Жабборов ва Камол Жабборовлар, меъмор Раҳматулла Салоҳиддинов, гипс ашёсида бажарилган. Ҳайкал бошқа ёдгорликларга нисбатан кенг ва очик майдонга ўрнатилгани боис, унинг нур-соя ва пластик ҳаракат динамикасини яққолроқ кузатиш мумкин.

14. Елкага тақиладиган мато. “Амир Темур” (Тошкент, Шахрисабз), “Мирзо Бобур” (Андижон) ҳайкаллари ҳам шундай плашда бажарилган.

15. “Алпомиш” достонининг дунё ҳалклари эпик ижодиётига кўшга бебаҳо ҳиссасини эътиборга олиб, достон яратилганлигининг 1000 йиллигини кенг нишонлаш муносабати билан боғлиқ курилиш ва ободонлаштириш ишларини амалга ошириш мақсадида ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Алпомиш” достонини яратилганлигини 1000 йиллигини ўтказиш тўғрисида 13.01.1998-йилдаги 17-сонли Қарорига мувофиқ Маданият ишлари Вазирлиги ва Термиз шаҳар ҳокимлиги билан бирга, Алпомишнинг рамзий ҳайкалини яратиш қайд этилди. Ва ҳайкал мажмуасининг кириш қисмига иккита Шер ҳайкалини ўрнатиш белгиланди. Ёдгорлик ҳайкал ишлаб чиқариш устахонасида тайёрланди. У

кўпмуаллифлик асар бўлиб, ҳайкалтарошлар – А.Рахматуллаев, П.Подасинников, У.Мардиев, К.Норхўрзов, У.Уроковлар томонидан амалга оширилган ва Термиз шаҳрига ўрнатилган.

16. Горельеф - ҳайкалтарошлиқ турларидан бири бўлиб, унда тасвир текистлик юзасидан яrim, ёки ундан ҳам ортикроқ даражада бўрттириб ишланади.

17. Тошкентдаги “Мирзо Улуғбек” ҳайкали 1994-йили Мирзо Улуғбек таваллудининг 600 йиллигини нишонлаш тадбири доирасида ўрнатилган, ҳайкалтарошлар А.Рахматуллаев, Л.Рябцевлар томонидан ижод қилинган, меъмор К.Молотов, ҳажми 5,5 метр, бронза ашёсида бажарилган.

18. 1991-йилни Алишер Навоий йили деб номланиши муносабати билан 28-август куни Тошкентдаги Ўзбекистон Миллий боғида мазкур ҳайкал ўрнатилди. Уни ҳайкалтарошлар Э.Алиев, Н.Бандзеладзе, В.Дегтяровлар томонидан ижод қилинган, ҳажми 7 метр, бронза ашёсида бажарилган. 1991-йили юртимизда учта Алишер Навоий ёдгорликлари бунёд этилган. Жумладан Самарқандда (Аҳмад Шаймуродов), Тошкентнинг Чирчиқ шаҳрида (Анвар Раҳматуллаев) ҳамда Тошкентдаги Ўзбекистон Миллий боғдаги ҳайкаллар. Кўриниб турганидек, мустакилликнинг дастлабки йиллариданоқ, миллий ҳайкалтарошлиқка эҳтиёж олдинги йилларга нисбатан бирнеча баробар юксак бўлган.

19. Мазкур ҳайкал 2001-йилда ҳайкалтарошлар А.Рахматуллаев, Л.Рябцев томонидан ижод қилинган, меъмор Б. Абдуллаев, ҳажми 8 метр, бронза ашёсида бажарилган.

20. Мажмуадаги безакли ҳайкаллар – Т.Тожихўжаев, Ф.Ахмедзянов, С.Турсунов, Т.Ёрқулов, М.Алиевлар ижодига мансубдир. Асосий йирик фигура ва унинг атрофидаги ҳайкалларнинг ўзаро мутаносиб ҳолатда ўрнатиш лойиҳаси меъмор Р.Одилов томонидан амалга оширилган.

21. Намангандаги “Машраб” ҳайкали 1992-йили ҳайкалтарош И.Жабборов томонидан ишланган бўлиб, Машраб боғи ичига ўрнатилган, мис ашёсида бажарилган, ҳажми 7 метр.

22. Фарғонадаги “Ал-Фарғоний” ҳайкали 1998-йили 24-октябр куни очилган. Ҳайкалтарош Илҳом Жабборов ва Камол Жабборовлар ижодига мансуб, меъмор Р.Салоҳиддинов, ҳажми 9 метр, гипс ашёсида бажарилган.

23. Қувадаги “Ал-Фарғоний” ҳайкали 1998-йилнинг 24-октябр куни ўрнатилган бўлиб, И.Жабборов ва К.Жабборовлар томонидан ижод қилинган. Меъмор Р.Салоҳиддинов, умумий ҳажми 6 метр, гипс ашёсида бажарилган.

24. Хоразмда ўрнатилган “Абулғозий Баҳодирхон” ёдгорлиги ҳайкалтарош Ш.Усмонов томонидан 1994-йили ижод қилинган, ҳажми 5 метр, бронза ашёсида бажарилган.

25. Нукусда бунёд этилган “Ажиниёз” ҳайкали 1999-йили ҳайкалтарошлар А.Рахматуллаев, Л.Рябцевлар томонидан яратилган, меъмор К.Молотов, ҳажми 5 метр, мис ашёсида бажарилган.

**Мустақиллик йилларида ҳукумат қарорларига асосан
давлат буюртмаси бўйича яратилган маҳобатли ҳайкаллар**

№	Йили ва санаси	Вазирлар маҳкамаси Қарорлари рақами	Буюртма асосида ҳайкаллар бунёд этилишининг қискача мазмуни
АМИР ТЕМУР ҲАЙКАЛИ			
1.	1994.29.12 1996.16.08	№ 630 № 346 Фармойиш (3 банди)	<p>1. Амир Темур таваллудининг 660 йиллигини нишонлаш тўғрисида Қарорига мувофиқ Шаҳрисабзга ўрнатиш учун Амир Темур ҳайкали тайёрланди. Унинг постаменти ва ҳайкал ўрнатиш бўйича буюртмачи – маданият ишлари вазирлиги.</p> <p>2. Амир Темур таваллудининг 660-йиллини нишонлашга тайёргарлик кўриш ва уни ўtkазиш, ташкилий қўмита мажлисининг баёни 17.05.1996 йил. Маданият ишлари Вазирлиги.</p> <p>Ҳайкал юбилей тантанасининг иккинчи куни 20 октябрда соат 10.00 – 10.30 да очилди.</p>
АҲМАД АЛ-ФАРГОНИЙ ҲАЙКАЛИ			
2.	1997.27.11	№ 520	Аҳмад Ал-Фаргонийнинг 1200 йиллигини нишонлаш ва унинг

			рамзий мақбараси остида ёдгорлик ҳайкалини бунёд этиш. Ҳайкал 1998-йил 22-24 октябрда очилди.
--	--	--	--

ЖАЛОЛИДДИН МАНГУБЕРДИ ҲАЙКАЛИ

3.	1998 йил	№ 408	Жалолиддин Мангуберди таваллудининг 800 йиллигини нишонлаш. Мазкур Қарорда Хоразм вилояти ҳокимлиги ва Ўзбекистон Республикаси Маданият ишлари вазирлиги билан биргаликда қадимий меъморчилик анъаналари билан уйғунлашган Жалолиддин Мангубердининг ёдгорлик мажмуасини Унганч шаҳрида барпо этилиши кўрсатиб ўтилди.
----	----------	-------	--

АЛПОМИШ ҲАЙКАЛИ

4.	1998.13.01	№ 17	“Алпомиш” достонининг дунё халқлари эпик ижодиётига кўшган бебаҳо хиссасини зътиборга олиб, мустақил давлатимизнинг миллий ғуур, ватанга садоқат руҳида тарбиялашда муносиб аҳамиятга эга бўлган “Алпомиш” достонини
----	------------	------	--

			яратилганлигининг 1000 йиллигини кенг нишонлаш муносабати билан боғлиқ қурилиш ва ободонлаштириш ишларини амалга ошириш мақсадида ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси “Алпомиш” достонини яратилганлигининг 1000 йиллигини кўнгиллиг ўтказиш учун Маданият ишлари Вазирлиги ва Термиз шаҳар ҳокимлиги билан бирга, эпик қаҳрамон Алпомишнинг рамзий ҳайкалини яратиш қайд этилди. Ва Алпомиш ҳайкали мажмуасининг кириш қисмига иккита шер ҳайкалини ўрнатиш белгиланди. Ёдгорлик ҳайкал ишлаб чиқариш устахонасида тайёрланди.
--	--	--	--

ЗАХИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР ҲАЙКАЛИ

5.	1993.23.06	№ 308	Захириддин Мухаммад Бобурнинг 510 йиллигини ўтказишга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш. Монумент лойиҳасини яратиш бўйича Вазирлар Маҳкамасининг танлови эълон қилинди. Унинг муддати 1992
----	------------	-------	--

			йилнинг 5-январидан 15- мартгача бўлган оралиқни ўз ичига олади. Танловда ҳайкалтарошлардан А.Рахматуллаев, Л.Рябцев, Л.В.Салоҳиддинов, К.Турсунов, Ж.Миртожиев, С.Сулаймоновлар қатнашидилар. Танлов якунларига кўра, Равшан Миртохиев лойиҳаси тасдиқланди. Ба, уни Андижон шахрида 1993 йили амалга оширилиши лозим топилди.
--	--	--	---

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Методологик манбалар

- 1.1. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992.
- 1.2. Каримов И. А. Ўзбекистон келажаги буюк давлат. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992.
- 1.3. Каримов И. А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. Т.5.
- 1.4. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсагасида. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997.
- 1.5. И.Каримов. Маънавий юксалиш йўлида. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998.
- 1.6. И.Каримов. Маънавий юксалиш йўлида. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. –480 Б.
- 1.7. Каримов И. Юксак маънавият – энгилмас куч. – Т.: “Маънавият”, 2010.

2. Китоблар

- 2.1. Абдуллаев Н. Санъат тарихи. 1 т. - Тошкент: Ўқитувчи, 1986. - 259 б.
- 2.2. Абдуллаев Н. Санъат тарихи. 2.т - Тошкент: SAN'AT, 2.1 Т. 2001, Б. 165-173.
- 2.3. Алимходжаева Л. Ильхом Джаббаров.– Ташкент: ГИЛИ им Г.Гуляма, 1980. - 18 б.
- 2.4. Аҳмедов М. Малик Набиев ҳаёти ва ижоди. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2000. - 51 б.
- 2.5. Бойжонов И. Хумо қўнган шаҳар. – Урганч, 1994. - 127 б.
- 2.6. Воронова О. Искусства скульптуры. - Москва: Знание, 1981. - 109 с.
- 2.7. Дева Е.А., Ланда Л.М. Тошкент ёдгорликлари. –Тошкент: Ўзбекистон, 1969. -50 б.
- 2.8. Еремян Р.Дамир Рузубаев. –Ташкент: ГИЛИ им Г.Гуляма, 1981. -70 с.
- 2.9. Изобразительное искусство Советского Узбекистана (очерк

- истории живиписи, графики, скульптуры) /Абрамова Н. М., Кедрин В. Н., Круковская С. М. и друг. Ред. Шевертина М.И. – Тошкент: ГИХЛ, 1957. – 179 с.
- 2.10 Ирас И. Совет Ўзбекистонининг рассомлари. –Тошкент: Ўзбекистон, 1960. – 226 б.
- 2.11. Искусство Советского Узбекистана 1917-1972 /Долинская В., Захидов П., Кадырова Т., и друг.; науч. ред. Ремпель Л. И. – Москва: Советский художник, 1976. - 605 с.
- 2.12. Кевиш Н.М. Эстетикадан факультатив курсда ранг-тасвирни ўрганиш. –Тошкент: Ўқитувчи, 1985. - 60 б.
- 2.13. Круковская С.М. Ўзбек миллий санъатининг хазинаси. – Тошкент: Правда Востока, 1960. -51 б.
- 2.14. Маҳмудов Т., Олимов Я. Ўзбекистон санъатида инсон омили. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988. - 200 б.
- 2.15. Мустақил Ўзбекистон тарихининг дастлабки саҳифалари /Масъул муҳаррир: Д.А.Алимова; Тахрир ҳайъати: Д.А.Алимова, А.Голованов, М.Жўраев ва б. – Тошкент: Шарқ, 2000. – 224 б.
- 2.16. Набиев А. Тарихий үлкашунослик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. - 154 б.
- 2.17. Ойдинов Н. Рассом ўқитувчилар тайёрлаш муаммолари. – Тошкент: Ўқитувчи – зиё-ношир, 1997. – 214 б.
- 2.18. Орипов Б. Тасвирий санъат асослари. – Наманган, 1994. - Б. 56 б.
- 2.19. Орипова Б. Санъат назарияси. – Наманган, 2000. - 22 б.
- 2.20. Петров В. Н. Михаил Иванович Козловский. – Ленинград: Художник РСФСР, 1983. – 63 с.
- 2.21. Подвиг Народа: Памятники Великой Отеч. войны, 1941-1945 гг. /Алексеева Л. И., Андрющенко Н. К., Антонов В. К. и друг.; сост. и общ. ред В. А. Голикова. – Москва: Политиздат, 1980. - 318 с.
- 2.22. Ром А.Г. Современная скульптура Запада. – Москва, 1937. – 54 с.
- 2.23. Светлов М.Е. Современный скульптурный портрет. – Москва:

- Наука, 1968. - 73 с.
- 2.24. Ситник К. А. Вопросы теории советского изобразительного искусства. – Москва: Академии художеств СССР, 1950. - 314 с.
- 2.25. Сысоев В.П. Искусство молодых художников. –М.: Изобразительное искусство, 1982. – 216 с
- 2.26. Такташ Р.Х. Жолдасбек Куттымурадов. -Ташкент: ГИЛИ им Г.Гуляма 1985. - 73 с.
- 2.27. Такташ Р.Х. Изобразительное искусство Узбекистана (Втор. пол. XIX-60-е годы XX вв.). – Тошкент: Фан, 1972. - 280 с.
- 2.28 Такташ Р.Х. Изобразительное искусство Узбекистана. – Ташкент: ГИЛИ им. Гуляма, 1976. - 124 с.
- 2.29. Такташ Р. Х. Художественно-киритические этюды (пути и проблемы становления узбекского советского изобразительного искусства. – Тошкент: Фан, 1992. - 146 с.
- 2.30. Толстов. С. Қадимги Ҳоразм маданиятини излаб. Т.: 1961 й., 189-198 бетлар
- 2.31 Умаров А. Портретная живопись Узбекистана. – Ташкент: Фан, 1968. – 131 с.
- 2.32. Хидоятов Г.А. Менинг жонажон тарихим. Т., 1992.-31 б.
- 2.33. Хайруллаев М. Буюк сиймолар, алломалар. – Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси, 1997. - 144 б.
- 2.34 Хакимов А. Современная декоративная пластика республик Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1992. - 189 с.
- 2.35. Хўжайев Т., Абдуллаев К. Аждодларимиз қиёфаси. – Тошкент: Фан, 1990. – 49 б.
- 2.36. Цой Е. Ш.Содиков. Тошкентнинг жанговор шухрат ёдгорликлари. –Тошкент: Ўзбекистон, 1980. -114 б.
- 2.37. Цырлин И. М. Виды изобразительного искусства. – Москва: Советский художник, 1961. – 63 с.
- 2.38 Чепелев В. Искусство советского Узбекистана. – Ленинград: ЛОССХ, 1935. - 126 с.
- 2.39. Шамота Н. Художник и народ. – Москва: Советский писатель, 1960. - 345 с.
- 2.40 Эгамбердиев А. Ҳаёт ва рассом. Тошкент: Ўзбекистон, 1978. -

30 б.

- 2.41 Ўзбекистон санъати (1991-2001 йиллар) /Х.Кароматов, Н.Жўраев, Т.Кўзиев ва б.; А.Ҳакимов таҳрири остида. – Тошкент: Шарқ, 2001. -236 б.
- 2.42 Кол. авт. Искусство советского Узбекистана 1917-1972. “Советский художник”, М.: 1976., 69 с.
- 2.43 Чаганиён тарихи. “Тошкент ислом университети” нашриёти, 2002 й.
- 2.44 Пугаченкова Г.А., Л.И.Ремпель. Выдающиеся памятники изобразительного искусства Узбекистана. Т.: 1960 г.
- 2.45 Рюи Ганзалесде-Клавихо. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд, 1403-1406 гг. Пер. И. Срезневского, СПб., 1981

3. Журнал мақолалари

- 3.1 Аграновская М. Скульптура 80-х станковость и декоративность //Творчество. – Москва, 1986. - №5. - С. 81-85.
- 3.2 Алимходжаева Л. Узбекский скульптор Ҳаким Хуснитдинхужаев: творческий портрет. // Искусство, 1984, № 5. - С. 103-105.
- 3.3 Ахмедов Э. Бухоро ҳайкалтарошлари //Совет Ўзбекистони санъати. –Тошкент, 1991. -№5. - Б. 26-28.
- 3.4 Ахмедова Н. “Осиё – Арт – 97” //SAN’AT. – Тошкент, 1998. - №1-3. - Б. 23-25.
- 3.5 Апухтин О. Самарқандлик Ника. Гўзалликнинг таржимаи ҳоли // Совет Ўзбекистони санъати. 1983. - №10. - Б. 15 б.
- 3.6 Апчинская Н. Дамир Рузыбаев. //Советская скульптура. – Москва, 1986. - №10. - С. 9-11.
- 3.7 Бабажонова Г. Монументал санъат ва давр руҳи //Совет Ўзбекистони санъати. - Тошкент, 1981. - №2. - 6-7 б.
- 3.8 Бабажонова Г. Ватанпарварлик ва жасорат тимсоли //Совет Ўзбекистони санъати. Тошкент, 1985. - №5. - Б. 16-17.
- 3.9 Бобоҷонова Г. Самарқанд ҳайкалтарошлиги. // Совет тЎзбекистони санъати. - Тошкент, 1989. - №3. - Б. 20-21.

- 3.10. Бойматов А. Бурч ва имконият. Бахс: рассом, маҳорат // Совет Ўзбекистони санъати - Тошкент, 1979. - №7. - Б. 4-5.
- 3.11. Еремян Р.В. Д.Рузубаев. //Советская скульптура. – Москва, 1979. - №3. - С. 43-44.
- 3.12. Иргашев Р. Скульптура и город //Архитектура и строительство Узбекистана. – Ташкент, 1989. - №8. - С. 12-14.
- 3.13. Мақсумова Ф. Роберт Авакян // Совет ўзбекистони санъати. – Тошкент, 1983. - №10. - Б. 28-29.
- 3.14. Маҳмудов Т.М. XX аср санъатида реализм // SAN'AT. - Тошкент, 1999. - №1. – 24 б.
- 3.15. Никитина Л. Самарқанд санъат маскани // Совет Ўзбекистони санъати. – Тошкент, 1988. - №10. - 11 б.
- 3.16. Норматов Н. Эзгу ҳаёл ёғдуси // Совет Ўзбекистони санъати. – Тошкент, 1979. - №7. - Б. 21.
- 3.17. Норматов Н. Дамир Рӯзибоев: Мужассама ва ранг вобасталиги //SAN'AT. – Тошкент, 1999. - №2. - Б. 23-25.
- 3.18. Норматов Н. Ҳайкалтарош ва тимсол (Ҳайкалтарош азамат Хотамов портретларига чизгилар) // SAN'AT. – Тошкент, 1999. - №3, - Б. 36.
- 3.19. Олимхўжаева Л. Тошга жону тил бағишлиб // Гулистон. - Тошкент, 1979. - №4. - Б. 25.
- 3.20. Олимхўжаева Л. Ҳайкалтарош ижодкор устахонасида // Совет Ўзбекистони санъати. – Тошкент, 1981. - №12. - Б. 10-11.
- 3.21. Такташ Р.Х. Ориф Ахунов. // Советская скульптура. – Москва, 1981.
- №7. - С. 30-32.
- 3.22. Тахририят. Графика ва ҳайкалтарошлик Республика кўргазмаси // SAN'AT. – Тошкент, 1999. - №3. - Б. 30-35.
- 3.23. Тожибоева С. Кемтик дунё (Ҳайкалтарош Азамат Хотамов ижодига чизгилар) // Гулистон. – Тошкент, 1994. - №1. -- Б. 55-56.
- 3.24. Тоқтош Р. Самарқанд Ҳайкалтарошлари // Совет

- Ўзбекистони санъати. – Тошкент, 1987. - №4. - Б. 6-7.
- 3.25. Тоқтош Р.Х. Тошга жон бахш этган дустлик (Дамир Рўзибоев ижоди ҳақида) // Совет Ўзбекистони санъати. – Тошкент, 1987. - №8. - Б.12-13.
- 3.26. Тоқтош Р. Республика иккинчи ҳайкалтарошлиқ кўргазмаси: изланишлар, самаралар // Совет ўзбекистони санъати – Тошкент, 1979. - №7. - Б. 6-7.
- 3.27. Тоқтош Р. Пластик тасвир имкониятлари // Совет ўзбекистони санъати. – Тошкент, 1983. - №1. - Б. 18-19.
- 3.28. Тоқтош. Р. Замонавий ҳайкалтарошлиқ кўриги //Совет Ўзбекистони санъати. – Тошкент, 1983. - №7, - Б. 9-11.
- 3.29. Тоқтош Р. Тошда юз очган туйғулар //Совет Ўзбекистони санъати. – Тошкент, 1985. - №1. - Б. 14-15.
- 3.30. Тоқтош Р. Республика иккинчи ҳайкалтарошлиқ кўргазмаси: изланишлар, самаралар // Совет Ўзбекистони санъати. – Тошкент, 1979. - №7. - Б. 6.
- 3.31 Турчин В. Границы художественного образа в скульптуре //Творчество. – Москва, 1984. № 11. - С. 37-38.
- 3.32. Умаров А. Ҳайкалтарошлиқ – юртимиз кўрки // Совет Ўзбекистони санъати. – Тошкент, 1978. - №3. - Б. 14-15.
- 3.33. Хакимов А. Развитие традиций национальной керамике Узбекистана // Декоративное искусство. – Москва, 1982. №11. - С. 27-29.
- 3.34. Хакимов А.А. Керамика Узбекистана: поиски и находки // Звезда Востока. – Тошкент, 1986. - №1. - Б. 44-45.
- 3.35. Хакимов А. Скульптура и среда города // Декоративное искусство. – Тошкент, 1983. - №10. - С. 17-18.
- 3.36. Хўжаева Э. Замоннинг руҳий тарихи // Совет Ўзбекистони санъати. – Тошкент, 1989. - № 5. - Б. 15-16.
- 3.37. Шарипова Г. Ҳайкалтарош Тұлаган Тожиххўжаев //SAN'AT. – Тошкент, 1999. - №1. - Б. 26-27.
- 3.38. Шостко Л. Ижодий тафаккур ва бадиий образ //SAN'AT. – Тошкент, 2000. - №3. - Б.27-28.
- 3.39. Ҳакимов А. Ёшлар санъати //Совет Ўзбекистони санъати. –

Тошкент, 1989. - №1. - Б. 8-9.

- 3.40. Ҳакимов А. Шаҳар муҳити ва ҳайкалтарошлиқ // Совет Ўзбекистони санъати. – Тошкент, 1983. - №10. - Б. 16-17.
- 3.41. Ҳакимов А. Янги Ўзбекистон санъати //SAN'AT. – Тошкент, 1999. - №2. - Б. 12-13.
- 3.42. Ҳакимов А. Ўзбекистон бадиий кулолчилик мактаблари //Wostok. – Тошкент, 1999. - №1. - Б. 76-79.
- 3.43. Чернов Ю. Скульптура вчера – сегодня – завтра //Творчество. – Москва, 1982. - №7. - С. 2-3.
- 3.44. Эдвард Ртвеладзе, Дмитриос Янгос. Ўзбекистон санъатида эллинизм анъаналари. Греция-Ўзбекистон қадимий маданий алоқалар. Тошкент, SAN'AT нашриёти, 2001 й.

4. Конференция материаллари ва илмий мақолалар тўплами

- 4.1. Ахмедова Н. Трансформации, традиции, диалог в искусстве Узбекистана XX в // Ўзбекистон санъатида маданий толерантлик ва анъаналарнинг ўзига хослиги /СИТИ илм. конф. матер.- Тошкент, 2005. - Б. 49-51.
- 4.2. Ахмедова Н. Диалектика самоопределения культуры: опыт изобразительного искусства Узбекистана // Санъатшунослик масалалари III /СИТИ илмий мақалалар тўплами. – Тошкент, 2006. - Б. 183-189.
- 4.3. Ахмедова Н.Р. Искусство авангарда в Узбекистане // Искусство в мировом культурном и образовательном пространстве /Международная научно-практическая конференция казахской национальной Академии искусств имени Т.Жургенова. – Алматы, 2006. - С. 7-13.
- 4.4. Ахмедова Н.Р. Динамика и проблемы развития современного изобразительного искусства Узбекистана //Искусство Узбекистана на современном этапе социо-культурного развития /Материалы семинаров, докладов и коллоквиума экспертов. – Ташкент, 2006. - С. 229-236.
- 4.5. Илхомова Д. Янги давр Ўзбекистон кўргазмалари фаолияти хусусида // Ўзбекистон санъати: ўзига хослик в интеграция

- жараёнлари: Ёш олимларнинг илмий амалий конференсияси материаллари. – Тошкент, 2006. - Б. 20-21.
- 4.6. Илхомова С. 1980-90-йиллар Ўзбекистон маҳобатли рангтасвиридаги асосий тамойиллар // Нафосат: СИТИ ёш олимларининг илмий мақолалари түплами. – Тошкент: MEDIA LAND, 2001. - Б. 40-45.
  - 4.7. Умаров А. Амира Темура в изобразительном искусстве: иконографический анализ // Ўзбекистон санъатшунослиги муаммолари /СИТИ илмий мақолалари түплами. – Тошкент, 1997. - Б. 168-177.
  - 4.8. Хакимов А. Искусство Узбекистана за 15 лет Независимости // Санъатшунослик масалалари III /СИТИ илмий мақалалар түплами. – Тошкент, 2006. - Б. 162-174.
  - 4.9. Хакимов А. Искусство Узбекистана 1990-х-начала 2000-х годов: теория и практика // Искусство Узбекистана на современном этапе социо-культурного развития /Материалы семинаров, докладов и коллоквиума экспертов. – Ташкент, 2006. - С. 7-10.
  - 4.10. Хакимов А. Искусство Узбекистана за 15 лет Независимости // Санъатшунослик масалалари III /СИТИ илмий мақолалари түплами. – Тошкент, 2006. - Б. 162-173.
  - 4.11. Ўзбекистон тасвирий санъати тараққиётига доир мулоҳазалар // Ўзбекистонда замонавий бадиий таътим муаммолари: МРДИ респ. илм. наз. конф. материалы. – Тошкент, 2007. - Б. 60-62.

5. Каталоглар

- 5.1. Баҳадыр Джалолов, Дамир Рузибаев, Джавлон Умарбеков. – Ташкент, 1982. - 17 с.
- 5.2. Валентин Васильевич Клеванцов. – Ташкент, 1984. - 25 б.
- 5.3. Валиуллин Н. Абдумумин Бойматов. - Ташкент, 1984. 7 с.
- 5.4. Выставка произведений грищенко Филиппо Ивановича. – Ташкент, 1965. – 8 с.
- 5.5. Выставка произведений художников Узбекистана. – Москва, 1979. – 8 с.

- 5.6. Вторая региональная выставка скульптуры республик средней Азии и Казахстана. – Ашхабад, 1989. - 60 с.
- 5.7. Выставка произведений Ф.И.Грищенко. –Ташкент, 1975. – 16 с.
- 5.8. Выставка Абдумумина Байматова. – Ташкент, 1984. – 10 с.
- 5.9. Выставка произведений Шаймуродова Ахмата. – Самарканд, 1977. - 10 с.
- 5.10. Дамир Рузыбаев (скульптура, живопись, графика). – Москва, 1994. - 4 с.
- 5.11. Изобразительное декоративно-прикладное и народное искусство Узбекистана. – Москва, 1984. - 30 с.
- 5.12. Искусство Советского Узбекистана: живопись, графика, скульптура, плакат, декоративно-прикладное искусство. – Ташкент, 1986. - 15 с.
- 5.13. Первой выставка скульптура Узбекистана. – Ташкент, 1974. - 32 с.
- 5.14. Первая региональная выставка нетрадиционного декоративного искусства республик Средней Азии и Казахстана. – Ташкент, 1989. -12 с.
- 5.15. Показывают молодые художники Ферганы (живопись, графика, скульптура, декоративное искусство). Фарғона: 1981. - 12 с.
- 5.16. Роберт Петрович авакян (скульптура, живопись, рисунка, акварель, пастель). – Оашкент, 1983. – 30 с.
- 5.17. Роберт Авакян. – Ташкент, 2002. - 4 с.
- 5.18. Республиканская выставка скульптура. – Ташкент, 1987. - 113 с.
- 5.19. Скульптура Бухары (Скульптур Улаш Ураков). – Ташкент, 1993. - 5 с.
- 5.20. Сопол боғ (бутуниттифоқ куллолчилар симпозиуми). – Тошкент, 1988. - 7 б.
- 5.21. Constellation. Тошкент, 2005. - 79 б.
- 5.22. Энг улуг, энг азиз (рангтасвир, графика, ҳайкалтарошлиқ, инсталляция). – Тошкент, 2001. - 9 б.

5.23. Узбекистон ҳайкалтарошлиги 1991-2006. – Тошкент, 2006. – 13 б.

6. Қўлёзма материаллар

- 6.1. Г. Бабажанова. Синтез искусств на современном этапе (тенденция и развитие). – Ташкент, 1986. – Фонд НИИ Искусствознания. – №1315, 5/1. -7 с.
- 6.2. Г.Бабажанова. Увековечивая память павших. – Ташкент, 1986. – Фонд НИИ Искусствознания. – №1293, 11 с.
- 6.3. Г. Бабажанова. Поиски своеобразия в 1970-80-е годы. – Ташкент, 1986. – Фонд НИИ Искусствознания. – №1293/65. – 12 с.
- 6.4. Г.Бабажанова. Советское монументальное искусство Ташкентской области. – Ташкент, 1986. – Фонд НИИ Искусствознания. – №1293/5. С. 121.
- 6.5. Г.Бабажанова. Национальное своеобразие монументальной скульптуры Узбекистана. – Ташкент, 1986. – Фонд НИИ Искусствознания. – №1293/6. – 6 с.
- 6.6. Г.Бабажанова. Города и монументы. – Ташкент, 1986. Фонд НИИ Искусствознания. – №1293/2. - 27 с.
- 6.7. Олимхўжаева Л. Илхам Жаббаров и Хаким Хусниддинхужаев. – Ташкент, 1978. – Фонд НИИ Искусствознания. – №1050. – 10 с.
- 6.8. Такташ Р. Станковая скульптура Узбекистана 1960-х, 1980-х годов.
– Ташкент, 1989. – Фонд НИИ Искусствознания. – №1339. – 304 с.
- 6.9. Художественные процессы в изобразительном искусстве Узбекистана 1980-ое (живопись, скульптура). – Ташкент, 1995. - Фонд НИИ Искусствознания. – №1408. – 155 с.

I БОБ. ЎЗБЕКИСТОН ҲУДУДИДА ҲАЙКАЛТАРОШЛИКНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

1.1. Дастраси ҳайкалтарошлик намуналарининг пайдо бўлиши	10
1.2. Илк давлатчиликнинг шаклланиш даври ҳайкалтарошлиги	14
1.3. Қадимги давр ҳайкалтарошлиги	17
1.3.1. Антик Грек-Бақтрия даври ҳайкалтарошлиги	21
1.3.2. Кушонлар даври ҳайкалтарошлиги	24
1.4. Ўрта асрлар ҳайкалтарошлиги	29

II БОБ. XX-АСР ЎЗБЕКИСТОН ҲАЙКАЛТАРОШЛИГИ

2.1. XIX аср охири XX аср бошларида Европа ҳайкалтарошлик шъюналарининг кириб келиши	33
2.2. XX аср Ўзбекистон ҳайкалтарошлиги мактабининг шаклланиши (ижодий куч йигиш даврини енгигиб ўтилиши)	35
2.3. Ҳайкалтарошликда ижодий йўналишлар кўламининг ёнгайиши (1970-80 йиллар)	46
2.4. XX-аср иккинчи ярми маҳобатли ҳайкалтарошлиги	68

III БОБ. МУСТАҚИЛЛИК ДАВРИ ЎЗБЕКИСТОН ҲАЙКАЛТАРОШЛИГИ

3.1. Ўзбек миллый ҳайкалтарошлигининг янги ижодий осқичи	80
3.2. Маҳобатли ҳайкалтарошлиқдаги устивор ижодий ғомийиллар	89
3.3. Шаҳар муҳити ва ҳайкалтарошлиқ	114
3.4. Янги давр дастгоҳли ҳайкалтарошлиқ ижодиёти	123
3.5. Дастгоҳли ҳайкалтарошлиқдаги янги услубий изланишлар	142
3.6. Носса	160
3.7. Искартирилган номлар ва изоҳлар	167
3.8. Ўстақиллик йилларида ҳукумат қарорларига асосан давлат туртмаси бўйича яратилган ҳайкаллар	173
3.9. Ўдаланилган адабиётлар рўйхати	177

НАМАНГАН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Д.С. Пулатов

**ЎЗБЕКИСТОН ҲАЙКАЛТАРОШЛИГИНИНГ
ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ**

(Монография)

Муҳаррир: Марғуба Қурбанова

Тех.муҳаррир: Муроджон Абдурасулов

2017 йил 20 январда теришга берилди.
2017 йил 15 апрелда босишига рухсат этилди.
Бичими 60x84 Ҳажми 12 босма табоқ.
Times New Roman гарнитурасида терилди.
Офсет усулида босилди. Буюртма – 42.
Адади 200 нусха. Баҳоси келишилган нархда.

“Наманган” нашриёти.

Манзил: Наманган шаҳар, А.Навоий кўчаси 36 уй.

“Fazilatorgtexservis” Х/К босмахонасида чоп этилди.
Манзил: Наманган шаҳар, А.Навоий кўчаси 72 уй.

